

શ્રીમદ રાજચંદ્ર
કાવ્ય-અમૃત-કરણી

(ભાષાથી સંદિત)

શ્રીમદ રાજચંદ્ર આશ્રમ,
અગાસ.

શ્રીમદ્ સદ્ગુરવે નમોનમ :

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

કાવ્ય-અમૃત-ઝરણાં

(ભાવાર્થ સહિત)

સંપાદક તથા વિવેચક :

રાવજીભાઈ છગનભાઈ દેસાઈ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, અગાસ.

પ્રકાશક :

રાવજીભાઈ છગનભાઈ દેસાઈ,

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, અગાસ.

દ્વિતીયાવૃત્તિ : પ્રત ૧૫૦૦

વીર સંવત

મૂલ્ય

વિ. સં.

સને

૨૫૦૨

રૂ. ૪-૦૦

૨૦૩૨

૧૯૭૫

મુદ્રક : ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી, મિરઝાપુર રોડ, અમદાવાદ

અહો ! સર્વોત્કૃષ્ટ શાંત રસમય સન્માર્ગ—

અહો ! સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસપ્રધાન માર્ગના મૂળ સર્વજ્ઞદેવ:—

અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસ સુપ્રતીત કરાવ્યો.

એવા પરમ કૃપાળુ સદ્ગુરુદેવ—

આ વિશ્વમાં સર્વકાળ તમે જયવંત વર્તો, જયવંત વર્તો.

—શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર

જ્ઞાતે હ્યાત્મનિ નો ભૂયો જ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ।

અજ્ઞાતે પુનરેતસ્મિન્ જ્ઞાનમન્યન્નિરર્થકમ્ ॥

શ્રી અધ્યાત્મસાર

આત્માને જાણ્યો, અનુભવ્યો તો પછી બીજું કંઈ જાણવા યોગ્ય બાકી રહેતું નથી, અને જો આત્માને જાણ્યો નથી, અનુભવ્યો નથી તો પછી બીજું સર્વ જ્ઞાન નિર્ર્થક છે.

બ્રહ્મસ્થો બ્રહ્મજ્ઞો બ્રહ્મ પ્રાપ્નોતિ તત્ર કિં ચિત્રમ્ ।

બ્રહ્મવિદાં વચસાઽપિ બ્રહ્મવિલાસાનનુભવામઃ ॥

શ્રી અધ્યાત્મસાર

બ્રહ્મરૂપ શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપમાં રહેલા બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રહ્મને પામે, તેમાં શું આશ્ચર્ય ? પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાનીના વચનથી પણ અમે બ્રહ્મના વિલાસને અનુભવીએ છીએ. અહો ! શ્રી સત્પુરુષનાં વચનામૃત !

ધ્યેયોઽયં સેવ્યોઽયં કાર્યા ભક્તિશ્ચ કૃતધિયાસ્યૈવ ।

અસ્મિન્ ગુરુત્વબુદ્ધ્યા સુતરઃ સંસારસિન્ધુરપિ ॥

શ્રી અધ્યાત્મસાર

વિદ્વાન પુરુષે આ (બ્રહ્મજ્ઞાનું) ધ્યાન કરવા લાયક છે એને જ સેવવા લાયક છે અને એની જ ભક્તિ કરવા લાયક છે તથા તેને વિષે ગુરુબુદ્ધિ રાખવાથી સંસારસાગર સુખેતરવાલાયક થાય છે.

અધ્યાત્મામૃતવર્ષિणीમપિ કથામાપીય સન્તઃ સુખં
ગાહન્તે વિષમુદ્ગિરન્તિ તુ સ્વલા વૈષમ્યમેતત્કુતઃ ।
નેદં વાદ્ભુતમિન્દુદીધિતિપિબાઃ પ્રીતાશ્ચકોરા ભૂશં
કિં ન સ્યુર્વત ચક્રવાકતરૂણાસ્ત્વત્યન્તસ્વેદાતુરાઃ ॥

—શ્રી અધ્યાત્મસાર

અધ્યાત્મરૂપ અમૃતની વૃષ્ટિ કરનારી કથાનું પાન કરીને
સત્પુરુષો સુખ પામે છે. અને તે જ કથાનું પાન કરીને
ખલ પુરુષો વિષને કાઢે છે. આવી તેમની વિષમતા ક્યાંથી
થઈ? અથવા તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. કેમકે ચંદ્રનાં
કિરણોનું પાન કરતાં ચકોર પક્ષીઓ અત્યંત પ્રસન્ન થાય
છે, પણ યુવાન ચક્રવાકના મિથુનો શું અત્યંત ખેદયુક્ત નથી
થતા? અર્થાત્ થાય છે જ.

ૐ

મીસણ નરયગઈંણ તિરિયગઈંણ કુદેવમણુયગઈંણ,
પત્તોસિ તીવ્વ દુઃખં, ભાવહિ જિણભાવણા જીવ.

શ્રી ભાવપ્રાપ્ત

લયંકર નરક ગતિમાં, તિર્યંચ ગતિમાં અને માઠી
દેવ તથા મનુષ્ય ગતિમાં હે જીવ ! તું તીવ્ર દુઃખને પામ્યો,
માટે હવે તો જિનભાવના (જિન લગવાન જે પરમશાંત રસે
પરિણુમી સ્વરૂપસ્થ થયા તે પરમ શાંતસ્વરૂપ ચિંતવના)
ભાવ, ચિંતવ (કે જેથી તેવાં અનંત દુઃખોનો આત્યંતિક
વિયોગ થઈ પરમ અવ્યાબાધ સુખસંપત્તિ સંપ્રાપ્ત થાય.)

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

શાંત સ્વરૂપ ચિંતવના

શ્રી સદ્ગુરુએ કહ્યો છે એવા નિર્ઘંત્ર માર્ગને સદાય આશ્રય રહે, હું દેહાદિ સ્વરૂપ નથી અને દેહ સ્ત્રી પુત્રાદિ કોઈ પણ મારાં નથી, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ અવિનાશી એવો હું આત્મા છું. એમ આત્મભાવના કરતાં રાગદ્વેષનો ક્ષય થાય.

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

एगोहं नत्थि मे कोई नाहमणस्स कस्सइ ।

एवं अदीणमणसो अप्पाणमणुसासइ ॥

—સંથારાપોરિસી

હું એક છું. મારું કોઈ નથી. હું અન્ય કોઈને નથી. એ પ્રમાણે અદીન મનવાળો થઈને હું પોતે પોતાને, શિખામણ આપું છું.

एगो मे सस्सदो अप्पा णाणदंसणलक्खणो ।

सेसा मे बाहिरा भावा, सव्वे संजोगलक्खणा ॥

શ્રી ભાવપાહુડ

એક જ્ઞાનદર્શન લક્ષણવાળો. શાશ્વત આત્મા તે જ મારો છે; બાકીના સર્વ સંયોગજન્ય વિનાશી પદાર્થો મારાથી પર છે, ભિન્ન છે.

संजोगमूला जीवेण पत्ता दुःखपरंपरा ।

तद्वा संजोगसंबंधं सव्वं तिविहेण वोसिरे ॥

—શ્રી મૂલાચાર ૪૯

આ જીવને પરદ્રવ્યના સંયોગથી દુઃખપરંપરા પ્રાપ્ત થઈ છે. માટે મન વચન કાયાથી સર્વ સંયોગસંબંધોને હું તણું છું.

મમત્તિ પરિવજ્જામિ ણિમમત્તિમુવટ્ઠિદો ।
આલંબણં ચ મે આદા અવસેસાઈં વોસિરે ॥

—શ્રી મૂલાચાર

શરીરાદિ સર્વં પરમાંથી હું મમત્વને અત્યંત તણ દઉં છું. અને નિર્મમતાને, અકિંચનભાવને ધારણ કરું છું. આત્મા જ એક મારું આલંબન છે, બાકી સર્વં પરને હું તણ દઉં છું.

અકિંચનોઽહમિત્યાસ્વ ત્રૈલોક્યાધિપતિર્ભવેઃ ।
યોગિગમ્યં તવ પ્રોક્તં રહસ્યં પરમાત્મનઃ ॥

—શ્રી આત્માનુશાસન

હું અકિંચન, પરમાં મમતા રહિત છું, એમ અભ્યાસ કર. તેથી તું ત્રણ લોકનો અધિપતિ થઈશ. પરમાત્મપદ પામવાનું યોગિએને ગમ્ય એવું આ રહસ્ય તને કહ્યું છે.

અહમિક્કો खलु सुद्धो दंसणणाणमइओ सदारूवी ।
णवि अत्थि मज्झ किंचिवि अण्णं परमाणुमित्तंपि ॥

—શ્રી સમયસાર ૩૮

આત્માથી જ પ્રત્યક્ષ એવી ચૈતન્યજ્ઞેાતિ માત્ર આત્મા તે હું છું. હું એક છું. સર્વ અશુદ્ધ પર્યાયેથી જુદો જ્ઞાનસ્વરૂપે અનુભવાતો હું સદા શુદ્ધ છું. ઉપયોગલક્ષણે સનાતન સ્કુરિત એવો જ્ઞાનદર્શનમય છું. સદા અરૂપી છું. તેથી ભિન્ન અન્ય કાંઈ પણ, પરમાણુ માત્ર પણ, મારું નથી.

અહમિક્કો खलु सुद्धो णिम्ममओ णाणदंसणसमग्गो ।
तद्धि ठिओ तच्चित्तो सव्वे एए खयं णेमि ॥

—શ્રી સમયસાર ૭૩

હું આત્મા એક છું. નિશ્ચયે શુદ્ધ છું. પરભાવો અને પરદ્રવ્યોનો સ્વામી નહિ હોવાથી તેમાં મમતા રહિત છું. અને જ્ઞાનદર્શનરૂપ સહજ આત્મસ્વભાવે સંપૂર્ણ છું. એ સહજ આત્મસ્વરૂપના ધ્યાનમાં સ્થિત, એ જ ચૈતન્ય અનુભવમાં લીન થઈ આ સર્વ કર્મનો, આસવોનો ક્ષય કરું છું.

एकोऽहं निर्ममः शुद्धो ज्ञानी योगीन्द्रगोचरः ।
बाह्याः संयोगजा भावा मत्तः सर्वेऽपि सर्वदा ॥

—શ્રી ઇષ્ટોપદેશ ૨૭

ચૈતન્યસ્વરૂપ એવો હું આત્મા એક છું. પરમાં મમતા રહિત છું. દ્રવ્યકર્મ ભાવકર્મ રહિત શુદ્ધ છું. સ્વપરપ્રકાશક જ્ઞાનસ્વરૂપી પદાર્થ છું. યોગીન્દ્ર ભગવાનના અતીન્દ્રિય જ્ઞાને કરી ગમ્ય છું. દ્રવ્ય કર્મના સંયોગે પ્રાપ્ત જે શરીરાદિ બાહ્ય પદાર્થો છે તે સર્વ મારા સ્વરૂપથી સર્વાદા ભિન્ન છે, પર છે.

न मे मृत्युः कुतो भीतिः न मे व्याधिः कुतो व्यथा ।
नाहं बालो न वृद्धो वा न युवैतानि पुद्गले ॥

—શ્રી ઇષ્ટોપદેશ ૨૮

ચૈતન્યશક્તિરૂપ ભાવ પ્રાણોનો કદાપિ વિયોગ નહિ થતો હોવાથી મને મરણ કદાપિ છે નહિ, તો પછી મને મરણાદિનો ભય શાનો? તેમજ મને, ચૈતન્યસ્વરૂપ શુદ્ધ આત્માને વ્યાધિ છે નહિ, તો તેની પીડા શી? તેમ હું બાળક નથી, વૃદ્ધ નથી, યુવાન નથી, એ સર્વ અવસ્થા પુદ્ગલની છે. હું શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ છું. તેથી તેને જ ભળું છું.

છૂટે દેહાધ્યાસ તો, નહિ કર્તા તું કર્મ,
 નહિ ભોક્તા તું તેહનો, એજ ધર્મનો મર્મ.
 એજ ધર્મથી મોક્ષ છે, તું છો મોક્ષસ્વરૂપ,
 અનંત દર્શન જ્ઞાન તું, અવ્યાબાધ સ્વરૂપ.
 શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યઘન સ્વયં જ્યોતિ સુખધામ,
 બીજું કહિયે કેટલું ? કર વિચાર તો પામ.

—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

તથાસ્પ અસંગ નિર્ઐશ્યપદનો અભ્યાસ સતત વર્ધમાન કરજો.
 અસંગતાથી પરમાવગાઢ અનુભવ થવા યોગ્ય છે.

જે મહાત્માઓ અસંગ ચૈતન્યમાં લીન થયા, થાય
 છે અને થશે તેને નમસ્કાર.   ૐ શાંતિ:

દેહથી લિન્ન સ્વપર પ્રકાશક પરમજ્યોતિસ્વરૂપ એવો
 આ આત્મા તેમાં નિમગ્ન થાઓ ! હે આર્યજનો ! અંતમુખ
 થઈ, સ્થિર થઈ તે આત્મામાં જ રહો ! તો અનંત અપાર
 આનંદ અનુભવશો.

જેણે ત્રણે કાળને વિષે દેહાદિથી પોતાને કંઈ પણ
 સંબંધ નહોતો એવી અસંગદશા ઉત્પન્ન કરી તે ભગવાનસ્પ
 સત્પુરુષોને નમસ્કાર.

—શ્રીમદ્ રાજયંત્ર

સાચું શરણુ

ગઝલ-કવાલિ

જગતમાં જન્મવું મરવું ! ત્રિવિધ તાપાશ્નિમાં બળવું !
ફેરી ફેરી દુઃખમાં ડૂબવું ! કહો કયમ તેથી ઝટ બચવું ? ૧

બચ્યા જે કોઈ મહાભાગી, વિદેહી જ્ઞાની વીતરાગી;
સ્વરૂપાનંદ પદરામી, બચાવે એ જ સુખધામી. ૨

ઉપાધિ આગથી બચવા, સહજ નિજ શાંતપદ ઠરવા,
સમાધિ બોધિના સિંધુ, અહો ! નૃપચંદ્ર જગબંધુ !! ૩

પ્રતિભા જ્ઞાનની ચમકી ! અનુભૂતિ અતિ ઝળકી !
સમાધિ શાંતિ શીઉલ્લસી ! વિશુદ્ધિસ્વાત્મની વિલસી ! ૪

તજ કાયાતણી માયા, સ્વરૂપાનંદ પદ ધ્યાયા,
દશા સર્વોપરી પાયા, વિદેહી ચિદ્દરમા રાયા. ૫

સ્વરૂપમાં પૂર્ણુલય લાગી ! રમણુતા સ્વાત્મમાં જાગી !
કળે કોઈ પૂર્ણુ સદ્ભાગી, મુમુક્ષુ મુક્તિ અનુરાગી. ૬

તુંહિ તુંહિ ભાવ ત્યાં જાગે, અજબ એહિ લગન લાગે;
સહજ ચિદ્દજ્યોતિ ઉર ભાસે, અનાદિબ્રાંતિ તમ નાસે. ૭

વચન અમૃત રસ ધારા, વિરલ મોક્ષાર્થિ ભજનારા,
સહજ નિજ આત્મપદ પામી, બને તે શીઘ્ર શિવગામી. ૮

શરણ એ ત્રાણ એ સાચું, નિરંતર એ જ ખસ યાચું,
પ્રશમ રસ રંગમાં રેલી, કરું સહજાત્મપદ કેલિ. ૯

સ્મરણ એ ધ્યાન એ ચિત્તે, અનુભવ મગ્નતા નિત્યે,
સમાધિ બોધિ સુખ સદા, ભણું સહજાત્મપદ પદ. ૧૦
—રાવજીભાઈ દેસાઈ

ૐ નમઃ

સહજ સ્વરૂપ ભાવના

શિખરિણી છંદ

તળું કાયા-માયા, ભવબ્રમણનો અંત કરું હું;
ભળું જ્ઞાન દષ્ટા, સહજસ્વરૂપે સ્થિતિ ધરું હું;
ચિદાત્માને જોવા, પરમ ગુરુ દ્યો દિવ્ય નયનો,
અમોઘાં રત્નોશાં, ઉર ધરું પ્રભો આપ વચનો. ૧

બધાં તત્ત્વોમાં જે, પ્રથમ જગ સર્વોપરી લસે,
પ્રભુ શુદ્ધાત્મા એ, અનુપમ જગે જ્યોતિ વિલસે;
અહો ! રિક્ષિસિક્ષિ ! અમિત સુખની ત્યાં, નહિમણા,
સ્મરું શા સદ્ગુણો ! વિમલ ચિદ્રચિંતામણિ તણા. ૨

પ્રભુ દર્શિતાત્મા, સતત નિરખું ભિન્ન તનથી,
સદાનંદી સ્વાત્મા, સતત નિરખું ભિન્ન તનથી;
સુખાબ્ધિ શાંતાત્મા, સતત નિરખું ભિન્ન તનથી,
અવિનાશી સ્વાત્મા, સતત નિરખું ભિન્ન તનથી. ૩

અણાહારી સ્વાત્મા, સતત નિરખું ભિન્ન તનથી;
સ્વયં જ્યોતિ આત્મા, સતત નિરખું ભિન્ન તનથી;
વિકલપાતીતાત્મા, સતત નિરખું ભિન્ન તનથી,
વિદેહી નિત્યાત્મા, સતત નિરખું ભિન્ન તનથી. ૪

સ્વરૂપે સ્થિતાત્મા, સતત નિરખું સિન્ન તનથી,
 સ્વભાવે સ્થિતાત્મા, સતત નિરખું સિન્ન તનથી;
 સમાધિસ્થિતાત્મા, સતત નિરખું સિન્ન તનથી,
 શુચિ ચિદ્રૂપાત્મા, સતત નિરખું સિન્ન તનથી. ૫

જગત્ચક્ષુ સ્વાત્મા, સતત નિરખું સિન્ન તનથી,
 પ્રશાંતિ ધામાત્મા, સતત નિરખું સિન્ન તનથી;
 ગુણોનું ધામાત્મા, સતત નિરખું સિન્ન તનથી,
 વિભાવાતીતાત્મા, સતત નિરખું સિન્ન તનથી. ૬

જરાદિ મુક્તાત્મા, સતત નિરખું સિન્ન તનથી,
 મુખી શાશ્વતાત્મા, સતત નિરખું સિન્ન તનથી;
 નિજરામી આત્મા, સતત નિરખું સિન્ન તનથી.
 નિરાલંબી આત્મા, સતત નિરખું સિન્ન તનથી. ૭

અરૂપી સહજાત્મા, સતત નિરખું સિન્ન તનથી,
 અસંગી સહજાત્મા, સતત નિરખું સિન્ન તનથી;
 અનંગી સહજાત્મા, સતત નિરખું સિન્ન તનથી;
 અયોગી સહજાત્મા, સતત નિરખું સિન્ન તનથી. ૮

સ્વયં સ્વાધીનાત્મા, સતત નિરખું સિન્ન તનથી,
 અનંતાનંદાત્મા, સતત નિરખું સિન્ન તનથી;
 અહો ! આત્મા ! સ્વાત્મા ! અતીત મન કાયા વચનથી,
 સ્મરું, ભાવું, ધ્યાવું અનુભવું સદા લીન મનથી,
 અનુભવું સમાધિસ્થ મનથી. ૯

તજી કાયા-માયા, સહજ નિજ ચિદ્રૂપ વિલસું,
 સદા સ્વાનુભૂતિ^૧ પીયૂષ^૨ રસમાં મગ્ન ઉલ્લસું;
 દશિ^૩-જ્ઞપ્તિ^૪-વૃત્તિ^૫-સ્વરૂપ શિવમાર્ગે^૬ ગતિ કરું,
 સમાધિ યોધિનું, નિલય^૭ સહજાત્મા મહીં ઠરું. ૧૦

—રાવજીભાઈ દેસાઈ

(૧) આત્માનુભવ, (૨) અમૃતરસ, (૩) સમ્યગ્દર્શન, (૪) સમ્યગ્જ્ઞાન
 (૫) સમ્યગ્ચારિત્ર, (૬) ધામ, ઘર.

નિવેદન

આ કાવ્ય-અમૃત ઝરણાં (ભાવાર્થ સહિત)ની પ્રથ-
માવૃત્તિ એપ્રિલ ૧૯૬૦માં મુંબઈથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાન
પ્રચારક સમિતિ તરફથી શ્રી પ્રેમચંદભાઈ રવજીભાઈ કોઠારી
દ્વારા પ્રકાશિત થઈ હતી.

ત્યાર પછી તેની એક પણ પ્રત સિલકમાં નહિ રહેવાથી
અને તેની માગણી ચાલુ રહેતી હોવાથી તેની આ દ્વિતીયા
વૃત્તિ મુમુક્ષુ આત્મબંધુઓના કરકમળમાં મૂકતાં હર્ષ થાય છે.

આ પ્રકાશન માટે ચોટિલાના આત્માર્થી ભાઈશ્રી
વનેચંદભાઈ જેઠાલાલ શાહની ખાસ આગ્રહભરી અભિલાષા
હોવાથી અને તે માટે તેમની ઈચ્છાનુસાર તેમના સુપુત્ર
શ્રી કાન્તિલાલ શાહ દ્વારા રૂ. ૬૦૦૦)ની રકમ આશ્રમના
જ્ઞાન ખાતામાં ભેટ તરીકે મળેલી હોવાથી આ પ્રકાશન
શીઘ્રતાથી આશ્રમ તરફથી પ્રસિદ્ધ થવા પામે છે. તે માટે
તેમને ધન્યવાદ છે.

પહેલી આવૃત્તિમાં જે જે કાવ્યોના ભાવાર્થ આપવામાં
આવ્યા છે તે બધા જ આમાં પણ આપવામાં આવ્યા છે.
તે ઉપરાંત મોક્ષમાળામાંનાં (૧) સર્વમાન્ય ધર્મ (૨)
સામાન્ય મનોરથ અને (૩) પૂર્ણમાલિકા મંગળ એમ, ત્રણ,
કાવ્યોના ભાવાર્થ આમાં ઉમેરવામાં આવ્યા છે.

સત્ સાધકોની સત્તી સાધનામાં આ ગ્રન્થ ઉપકારી થાઓ !

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, અગાસ } લિ. સંત સેવક
કાર્તિક પૂનમ, તા. ૧૮-૧૧-૭૫ } રાવજીભાઈ છ. દેસાઈ

પ્રથમાવૃત્તિના પ્રકાશકનું નમ્ર નિવેદન

મહાદેવ્યાઃ કુક્ષિરત્નં, શબ્દજિતવરાત્મજમ્ ।

રાજચન્દ્રમહં વંદે, તત્ત્વલોચનદાયકમ્ ॥

આજે આ ‘શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર કાવ્ય-અમૃત-ઝરણું, (ભાવાર્થ સહિત),’ જિજ્ઞાસુ મુમુક્ષુઓ, સાધકો તેમજ અધ્યાત્મરસિક લાવ્યોના કરકમળમાં આવી રહ્યું છે. તે ખરેખર એક મહદ્ભાગ્ય અને અતિ આનંદનો પ્રસંગ છે. તત્ત્વજ્ઞ શિરોમણિ, અપૂર્વ ભાવ નિર્ગ્રંથ દશામાં વિચરતા, વ્યવહારમાં ખેઠા જણાતા છતાં અંતરંગ યોગીશ્વર, પરમ વિદેહી, એવા એ પરમ કારુણ્યમૂર્તિ, પરમ ઉપકારી શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રજીનાં અમૃત ઝરણું સમાન કાવ્યો અને તેના અલૌકિક દષ્ટિએ લખાયેલા ભાવાર્થ આ અનુપમ ગ્રંથમાં આપવામાં આવેલ છે.

આ પુસ્તકનો પૂર્વ પરિચય અને તેની અગત્યતા લેખકે સ્વયં પોતાની પ્રસ્તાવનામાં યથાતથ્ય સંપૂર્ણ રીતે આપેલ છે. તેથી તેમાં વિશેષ લખવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

આજે અધ્યાત્મવાદ, આત્માસંબંધી વિચારો પ્રાચીન લુપ્ત થઈ જઈ માત્ર રૂઢિ, અંધશ્રદ્ધા, કે ગાડરિયા પ્રવાહરૂપ જે પ્રવર્તન થઈ રહ્યું છે, તેને કોઈ અલૌકિક રીતિએ દૂર કરી, વિચારશીલ આત્માઓની વૃત્તિ મતમતાન્તર રહિત કરી, મિથ્યા કદાચ્છોથી મુક્ત કરી, સૌ કોઈને અલૌકિક વિશુદ્ધ ચૈતન્ય-સ્વરૂપનો વિચાર કરતા કરી મૂકે એવાં આ પરમ પુરુષ શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રજીનાં કાવ્ય-અમૃત-ઝરણું (ભાવાર્થ સહિત) વાચક વૃન્દને અમૃત ઝરણુંના રસાસ્વાદ કરાવવામાં સફળ નીવડશે.

તેથી નિજ વિચાર વૃદ્ધિ અર્થે આ ગ્રન્થ અતિ ઉપયોગી બની તેનું વાંચન મનન પરિશીલન આત્મશ્રેયસ્કર થવા યોગ્ય છે.

અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોના અનુભવી લેખક, અનુવાદક અને પ્રાજ્ઞ કવિ સત્સંગનિષ્ઠ આત્માર્થી ભાઈશ્રી રાવજીભાઈ છગન-ભાઈ દેસાઈની અનુભવી કલમે આ પુસ્તકમાં જે કાવ્યોના ભાવાર્થ લખાયા છે તે ગુણુજ્ઞ દષ્ટિથી તલસ્પર્શી ભાસવા યોગ્ય છે. અતિ ગહન વિષયોને સમજવામાં સર્વ અધ્યાત્મ-પ્રેમીઓને સુગમતા થઈ પડે તેવો સંપૂર્ણ પ્રયાસ લેખકે કરેલ છે, જે ખરેખર અભિનંદનીય છે.

શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર જ્ઞાનપ્રચારક સમિતિ પ્રત્યેની તેમની શુભેચ્છા અને સહકારથી આ પુસ્તકના પ્રકાશનનો સુયોગ સમિતિને સદ્ભાગ્યે સાંપડેલ છે, જે માટે સમિતિ હૃદય-પૂર્વક તેમનો આભાર માને છે.

આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં વીતરાગ પરમશ્રુત પ્રભાવનાના ઉત્સાહી તત્ત્વરસિક એક આત્માર્થી મુમુક્ષુ ભાઈએ આર્થિક ભેટ પ્રકાશન માટે આપીને પોતાનો જ્ઞાન પ્રભાવનાદિક સત્કાર્યો પ્રત્યેનો તથા આ સમિતિ પ્રત્યેનો પ્રશંસનીય પ્રેમ પ્રદર્શિત કર્યો છે તે માટે સમિતિ હૃદયપૂર્વક તેમનો આભાર માને છે.

પરમ કૃપાળુ સદ્ગુરુ ભગવાન શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રજીના યોગબળે, શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર જ્ઞાન પ્રચારક સમિતિનાં સર્વ નિઃસ્વાર્થ જ્ઞાનપ્રચારરૂપ સત્સેવાનાં કાર્યમાં દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ અને સફળતા સાંપડતી રહે એ જ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના !

શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રજ્ઞાનપ્રચારકસમિતિ] લિ. સંત સેવક
દર, ઝવેરી બજાર મુંબઈ-૨. ૯-૪-૧૯૬૦] પ્રેમચંદ રવજીભાઈ કોઠારી

પ્રસ્તાવના

અદ્ભુત જ્ઞાનાવતાર, પરમ શાંત શીતળ ઉચ્ચતમ વિદેહીદશાવિભૂષિત, સ્વરૂપમગ્ન, તત્ત્વજ્ઞશિરોમણિ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવી વિશ્વની અલૌકિક વિરલ વીતરાગ વિભૂતિના પુણ્યશ્લોક નામની યા અક્ષરદેહની કીર્તિસૌરભ આજે સર્વત્ર પ્રસરતી જાય છે, અર્થાત્ સૌ કોઈ તેથી સુપરિચિત થતું જાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેમના અલૌકિક સદ્ગુણોથી આકર્ષાઈ, તેમના લબ્ધ સાહિત્યથી મુગ્ધ બની, અધ્યાત્મ-રસિક, ગુણુજ્ઞ જિજ્ઞાસુઓ તો તેના અભ્યાસ, વાંચન, મનન, પરિશીલનથી સ્વપર શ્રેય સાધવા ઉત્સુક બની, તેની જ વિચારણામાં નિમગ્ન રહી, સ્વરૂપસિદ્ધિ સાધવા સદાય પ્રયત્ન-શીલ જણાય છે, એ આધ્યાત્મિક આર્ય સંસ્કૃતિની સર્વોપરિતાની બલિહારી છે !

શ્રીમદ્ભૂતં તત્ત્વજ્ઞાન જિજ્ઞાસુ ગુણુજ્ઞ સાધકોને તેમજ મધ્યસ્થ વિચારકોને, ઊંડી વિચારણાથી, ઘણી જ ઉંચી ભૂમિકા પર્યંત માર્ગદર્શક બની, ઉપકારક અને પરમ શ્રેયસ્કર થવા યોગ્ય છે, એમ ભાસ્યા વિના રહે તેમ નથી.

જડવાદની પ્રાધાન્યતા અને અધ્યાત્મવાદની ગૌણતા, હીનતા પ્રાપ્ત થતી જતી હોવાથી વર્તમાન કાળ પરમાર્થપ્રેમી જિજ્ઞાસુઓને પરમાર્થપ્રાપ્તિ માટે પ્રતિકૂળ થતો જતો હોવા છતાં આવા મહાપુરુષરૂપ નરરત્નનો વા તેમના અમૂલ્ય અક્ષરદેહરૂપ સર્વોત્તમ સાહિત્યનો યોગ, આધાર, આવા દુષ્પ્રમ કાળમાં પરમ આશીર્વાદરૂપ, પરમ દુર્લભ અને અમૂલ્ય લાભ હજી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એ આપણાં અહોભાગ્ય !

અસાર અને અપાર એવા સંસારમાં, ચારેય ગતિમાં, ચોરાસી લાખ ચોનિમાં પ્રાપ્તે સર્વ જીવો જન્મ, જરા, મરણ, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ આદિ ત્રિવિધ તાપમય દુઃખ-દાવાનલથી સદાય લડલડ બળી રહ્યા છે ! તેમાંથી બચેલા પરમ શાંતિના ધામરૂપ, માત્ર એક આર્ષદેષ્ટા તત્ત્વજ્ઞાની સ્વરૂપસ્થ મહાપુરુષો જ છે, જેમનું શરણ ત્રણ લોકને તે તાપાગ્નિથી બચાવવા પરમ અવલંબનરૂપ છે. તેથી ધન્ય છે તે શીતળ શાંત સ્વરૂપસ્થ વીતરાગ વિભુઓને ! અને ધન્ય છે તેમના સનાતન સન્માર્ગને !!

રાગદ્વેષ અજ્ઞાન જનિત સંસાર તાપાગ્નિને નિવારી અત્યંત શાંત શીતળ સ્વરૂપસ્થ આત્મનિમગ્નદશાથી ગિરિરાજ હિમાલય સદૃશ સુસ્થિર, ઠરીને હિમરૂપ બનેલ આ મહાત્મા શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર પોતાનું તો સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રેય સાધી ગયા પરંતુ સત્સાધકોને માર્ગદર્શક થાય તેવું અપૂર્વ અલભ્ય સાહિત્ય, નિષ્કામ કરુણાશીલતાથી બક્ષતા ગયા તે તેમનો અહો ! અહો ! અપરિમિત ઉપકાર.

આ પરમાર્થ ગિરિરાજ હિમાલયમાંથી પતિતપાવની, અધમોદ્ધારિણી, શિવસુબકારિણી, મોક્ષચારિણી, મહા અમૂલ્ય અને અપૂર્વ તીર્થરૂપ શ્રી ‘આત્મસિદ્ધિ’રૂપ પવિત્ર ભાગિરથી મહા નદી શીતળ શાંત અમૃતરસ રેલાવતી પ્રવહી રહી છે. અને અનેકાનેક સત્સાધકોને, સંસાર પાપ, તાપ અને અશુદ્ધિને ટાળી નિષ્પાપ નિર્મળ શાંત અને શીતળ કરી, સનાતન સુબનિધાન શિવમાર્ગમાં પ્રગતિ કરાવવા પ્રત્યક્ષ પરમ ઉપકારભૂત બની રહી છે !

તે સિવાય અનેક અન્ય ઉચ્ચતમ કાવ્યરૂપ અમૂલ્ય અમૃત-ઝરણું પ્રસંગોપાત્ત પ્રવાહરૂપ નીકળેલાં આ ગિરિરાજમાંથી પ્રવહી રહ્યાં છે, તે પણ એ જ રીતે સત્સાધકોને આશ્ચર્યકારક રીતે અપૂર્વ અનુપમ ઉપકાર કરી રહ્યાં છે !

ઉપરોક્ત શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર અને કેટલાંક નિત્ય-નિયમપૂર્વક આરાધવા યોગ્ય અમૂલ્ય કાવ્યો, શ્રીમદ્ રાજ-ચન્દ્ર આશ્રમ, અગાસ દ્વારા પ્રકાશિત ‘ નિત્યનિયમાદિ પાઠ (ભાવાર્થ સહિત) માં પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. જે અત્યુત્તમ છે અને મુમુક્ષુઓએ મનનપૂર્વક વિચારવા, ઉપસવા યોગ્ય છે.

એકઠા એક પરમાર્થપ્રેમી સાધર્મી સુસ મહાનુભાવે પરોપકાર ભાવનાભૂષિત પ્રેરણાત્મક આગ્રહ ભરી સૂચના મને લખી જણાવી કે શ્રીમદ્જીનાં કાવ્યોના અર્થ અનેક જિજ્ઞાસુઓ સમજવા માગે છે, તેથી તે તમે લખો તો અનેકને ઉપ-યોગી થાય. ત્યારે તો તેમને મેં જણાવ્યું કે ‘ સત્પુરુષના એક એક વાક્યમાં, એક એક શબ્દમાં અનંત આગમ રહ્યાં છે.’ એવા અનંત અગાધ આશયવાળી એ મહાપુરુષની વાણીના અર્થવિસ્તાર કરવા એ આપણી શક્તિ બહારનું કામ છે. છતાં આપણી અત્યંત અલ્પ મંદમતિ અનુસાર કવચિત્ તે સ્પષ્ટાર્થ કરવા પ્રયાસ કરીએ તો પણ બાકી ઘણું. પરમાર્થ રહી જવા યોગ્ય છે, તેમજ વાંચકને પોતાને ઉગવાયોગ્ય મંથન કે વિચારણામાંથી રોકી એટલામાં જ થાંભી દેવા યોગ્ય થાય તેમ છે. માટે તેવો પ્રયાસ કરવો ઉચિત લાગતો નથી.

થોડો વખત વીત્યા પછી તે મહાનુભાવ તરફથી ફરીથી એમ પારમાર્થિક પ્રેરણાત્મક ભાવ ભરી સૂચના મળી કે તમે

લખો છો તેમ જો એકાંતે જ ગણીએ તો તો મહાપુરુષો દ્વારા વિરચિત સૂત્રો કે ગ્રન્થો ઉપર આટલી બધી ટીકા, લાખ્ય, વૃત્તિ આદિની વિશાળ પ્રવૃત્તિ થઈ છે, તેમજ તે પરમ ઉપકારભૂત પ્રત્યક્ષ દષ્ટિગોચર થાય છે, તે થવા પામી હોત નહિ. ઊલટું એથી તો અનેકને પરમાર્થ સમજવામાં, વિચારણા ઉગવામાં, વા વિચારણા વધવામાં કે પરમાર્થ સન્મુખ થવામાં સહાયતા-રૂપ ઉપયોગિતા થવા યોગ્ય છે.

આ ઉપર વિચાર કરતાં આત્માર્થે, સ્વવિચારણા વધવાને અર્થે, સ્વાધ્યાયરૂપે કંઈક તેવો પ્રયાસ કરવો યોગ્ય માની આ પ્રયાસ આદર્યો. અને ‘નિત્યનિયમાદિપાઠ’માંનાં કાવ્યો સિવાયનાં બીજાં કેટલાંક કાવ્યોના ભાવાર્થ અતિ અદ્ય મંદમતિ અનુસાર લખ્યા. ઉપરોક્ત મહાનુભાવેતે જોઈને, ‘રહેવા દીધેલાં કાવ્યોના અર્થ પણ સાથે સાથે એક શૈલીથી લખાય તો સારું,’ એમ સૂચના જણાવી. તેથી તે પણ યથાવકાશ તેમાં ઉમેરી લીધાં. છતાં ‘તત્ત્વવિજ્ઞાન’ની સંકલનામાં જે કાવ્યો લેવાં ઉચિત ધાર્યાં હતાં તેટલાં જ કાવ્યોના ભાવાર્થ કરવારૂપ આ મંદ પ્રયાસ કર્યો.

તેવામાં પરમાર્થપ્રેમી, તત્ત્વરસિક સુસાધર્મી આત્મબંધુ-એક મહાનુભાવનું મુખધથી અત્રે આશ્રમમાં ભક્તિપ્રસંગે આવવું થયું. અને આ કાવ્યાર્થ તેમણે ઉત્કંઠા ભાવે જોયા તેમજ અત્યંતરસપૂર્વક વાંચ્યા. પરમકૃપાળુદેવનાં વચનસુધારૂપ સત્શ્રુત પ્રત્યે તેમને પરમ ભક્તિભાવ હોવાથી તે પ્રત્યે તેમને પરમ પ્રેમ, પ્રમોદ, ઉલ્લાસભાવ આવ્યો અને આ કાવ્ય-ઝરણાના અમૃતરસનું આત્માર્થીજનો પાન કરે અથવા તેમાં સ્નાન, નિમજ્જન અને અવગાહન કરી પરમ શાંત શીતળ અજરામર

પદને સાધવા લાગ્યશાળી અને એવી પરમાર્થ લાવનાથી, તેની પ્રસિદ્ધિનું શ્રેય પોતાને પ્રાપ્ત થાય એવી સહજ ઉપકાર-શીલ લાવના ઉદ્દેશથી, જેમાં મારી સહેજે અનુમોદના થઈ.

તદનુસાર તેમણે તેવી જ્ઞાન પ્રલાવનાની પ્રવૃત્તિમાં અતિ ઉત્સાહી અને આતુર એવી ‘શ્રીમદ્ રાજ્યન્દ્ર જ્ઞાન પ્રચારક સમિતિ, મુંબઈ’ દ્વારા આ ગ્રંથ પ્રકાશન પામે એવા આશયથી ઉદાર આર્થિક સહાય આપી, તે કામ તે સમિતિને સોંપ્યું, જેના પરિણામે આ ગ્રંથ આજે જિજ્ઞાસુઓના કરકમળમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. તે માટે તે તત્ત્વરસિક આત્માર્થી મહાનુભાવને તેમના સત્શ્રુત પ્રલાવના પ્રત્યેના પ્રેમ બદલ પુનઃ પુનઃ અભિનંદન અને ધન્યવાદ ઘટે છે !

સન્માર્ગસાધના તત્પર પરમાર્થપ્રેમી ક્ષુદ્ધલકપ્રવર આર્ય શ્રી સહજાનંદજી (ભદ્રમુનિ)એ આ કાવ્યાર્થ યથાવકાશ જોઈ જઈ યથોચિત સૂચના દર્શાવવા જે શ્રમ લીધો છે તથા પ્રોત્સાહન અને પરમાર્થ પ્રલાવનાની લાવના દર્શાવી છે તે માટે તેમનો અત્યંત આભાર માનવો ઘટે છે. તેમજ પરમાર્થ પ્રેમી સાધર્મી સાક્ષરરત્ન ડૉ. ભગવાનદાસે પણ આ કાવ્યાર્થ ઝીણવટથી તપાસી જઈ યથોચિત સૂચનો કરવા પરિશ્રમ લીધો છે તે બદલ તેમનો અત્યંત આભાર છે. વળી આશ્રમસ્થ કવિ-રત્ન શ્રી પંડિત ગુણભદ્રજીએ પણ તેવી જ રીતે આ કાવ્યાર્થ તપાસી જઈ જે શ્રમ લીધો છે તે માટે તેમનો પણ અત્રે આભાર માનવો ઘટે છે. માટે તે મુમુક્ષુ વિદ્વાન મહાનુભાવોનો અત્રે અત્યંત આભાર માનું છું.

આમાં શ્રી ‘આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ મૂળ કાવ્ય, શ્રી અંબા-
લાલભાઈ કૃત અર્થસંહિત છેવટે મૂકવામાં આવ્યું છે, તદુપરાંત
પરમોપકારી પ્રભુશ્રીજી (શ્રીમદ્ લઘુરાજ સ્વામી)એ નિત્ય
વિચારવા, સ્વાધ્યાય અર્થે અતિ ઉપયોગી જણાવેલ, ‘છ
પદનો પત્ર’ તથા ‘ક્ષમાપના પાઠ,’ એ બે ગદ્ય પાઠ પણ
પ્રાન્તે મૂકવામાં આવ્યા છે.

દરેક કાવ્યને મથાળે ડાબી બાજુ કૌંસમાં જે આંક
મૂક્યા છે તે શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર આશ્રમ, અગાસદ્વારા પ્રકા-
શિત ‘શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર’ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિનાં
પૃષ્ઠ તથા પત્રાંક સૂચવે છે.

આ કાવ્યાર્થ વિચારણામાં સંત શિરોમણિ પ્રભુશ્રીજી,
(શ્રીમદ્ લઘુરાજ સ્વામી)નાં નીચેનાં અમૂલ્ય સત્શિક્ષા
વચનો સતત સ્મૃતિપટ પર અંકિત રહેવાથી પરમ ઉપકારક
તથા શ્રેયસ્પ થયા કરે તેમ છે.

“એક સર્વજ્ઞે જે કહ્યું હોય અને દીકું હોય તે
માન્ય રાખી કલ્પના, (વિચારણા) કરવામાં દોષ નથી....”

“એક સર્વજ્ઞની શ્રદ્ધા હોય તેને બીજાનું માન્ય
તો ન હોય પણ તેને માથે રાખીને કલ્પના, ચર્ચા (વિચા-
રણા) કરવામાં હરકત નથી. મારું ધારેલું સાચું છે અને આ
કહે છે તે ખોટું છે, એવું માત્ર ન ધારવું. પણ જેમ સર્વજ્ઞે
જેયું છે તેમજ છે, અને તે જ સાચું છે પણ આ તો તેનું
કહેલું સમજવાને પ્રયત્નો છે.” –શ્રીમદ્ લઘુરાજ સ્વામી

એ સદુપદેશને અનુલક્ષીને આ માત્ર અલ્પ મતિ અનુસાર
મંદ પ્રયાસ છે, જેને સુજાજનો ઇત્યેવમ્ નહિ જ માને.

“ ઇત્યેવમ્ ” તો પ. કૃ. શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર પ્રભુના હૃદયમાં છે, અને તે સમજવા આ માત્ર અલ્પ પ્રયાસ છે; એમ ગણી તેમાં ન્યૂનાધિક ક્ષમાયોગ્ય ગણી ગુણુજનો ક્ષમા કરશે એવી નમ્ર વિનંતિ છે.

ત્વમેવ માતા ચ પિતા ત્વમેવ
ત્વમેવ ભ્રાતા ચ સખા ત્વમેવ ।
ત્વમેવ વિદ્યા દ્રવિણં ત્વમેવ
ત્વમેવ સર્વં મમ દેવદેવ ॥

ઇતિ શમમ્

શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર આશ્રમ; અગાસ } લિ. સંત સેવક
ચૈત્ર શુક્લા ત્રયોદશી. તા. ૯-૪-૧૯૬૦ } રાવજીભાઈ ઇ. દેસાઈ

અમૃત ઝરણાં

તોટક છંદ

શુચિ ઉન્નવલ આત્મિકે ભાવ લસ્યા,
સહજાત્મસ્વરૂપ સમાધિ વસ્યા;
અતિ ઉન્નત શીતળ શાંત દશા,
નૃપચંદ્ર સુસ્થિત હિમાલયશા. ૧

નિજ ભાવ સુધાઝરણાં ઝરતાં,
શિરશૃંગ થકી અવની સરતાં,
^૧કંઈ કાવ્યરૂપે અતિ વિસ્તરતાં,
^૨શિવ અમૃત સાગરમાં ભળતાં. ૨

વહી 'આતમસિદ્ધિ' અહો સરિતા !
ઉતરી અવનીતલ શી પુનિતા !
શિવમાર્ગ સનાતન પામી મુદા,
^૩અવગાહકે સિદ્ધિ લહે સુખદા. ૩

તૃપણા અતિ તીવ્ર તૃષા હરવા,
ચિર અંતરદાહ પ્રશાન્ત થવા;
શુચિ કાવ્ય સુધારસ પાન અહો !
શિવઅર્થી સુભાગી સપ્રેમ ગ્રહો. ૪

ચિર બ્રાન્તિ સુપુરિત પ્રમાદ જવા,
અતિ અદ્ભુત જગૃતિ ઉદ્ભવવા;

૧. અનેક. ૨. મોક્ષ. ૩. ઊંડા ઉતરનાર, નિમગ્ન થનાર.

નિજ આત્મ અપૂર્વ દશા વરવા
લજ્જે ભવિ તીર્થ અલૌકિક આ. ૫

તહીં સ્નાન નિમજ્જનથી રમતાં,
અવગાહન ત્યાંજ અનન્ય થતાં;
ભવ તાપ ઉતાપ તમામ મટે,
મલ પાપ પ્રપંચ અશુદ્ધિ ઘટે. ૬

હરી કર્મ સમસ્ત પુનિત કરે,
અદ્ભુત અનુપમ તીર્થ ખરે;
તજ તીરથ લૌકિક અન્ય અરે!
ભવિ આત્મવિશુદ્ધિ અહીં જ કરે. ૭

સહી જન્મ જરા મરણાદિ દુઃખો,
ખળતો ત્રણ લોક અહો નિરખો!
ખચવા સહજાત્મ સુધા લજ્જે,
ઠરી શીતળ શાંત સુસ્થિત થજો. ૮

નિજ આત્મ અનુભવ અમૃત જો,
ઉલ્લસે ઉર જન્મ કૃતારથ તો;
લહી બોધિ સમાધિ મુસિદ્ધિ વરો,
દુઃખપૂર્ણ ભવોદધિ શીઘ્ર તરો. ૯

—રાવજીભાઈ દેસાઈ

અનુક્રમણિકા

૧	મંગલ કાવ્ય-ગ્રંથારંભ પ્રસંગ	...	૧
૨	સર્વમાન્ય ધર્મ	...	૪
૩	સામાન્ય મનોરથ	...	૮
૪	અમૂલ્ય તત્ત્વવિચાર	...	૧૦
૫	વૈરાગ્ય ભાવનાઓ	...	૧૫
૬	જિનવાણી સ્તુતિ	...	૧૮
૭	પૂર્ણમાલિકા મંગલ	...	૨૧
૮	સદ્ગુરુ-ભક્તિ-રહસ્ય	...	૨૪
૯	કૈવલ્ય ખીજ	...	૫૬
૧૦	સંત શરણુતા કાવ્ય	...	૬૬
૧૧	લઘુવયે તત્ત્વજ્ઞાની	...	૭૧
૧૨	ધન્ય રે દિવસ	...	૭૫
૧૩	ભક્તિનો ઉપદેશ	...	૭૯
૧૪	કાળ ક્રોધને નહિ મૂકે	...	૮૩
૧૫	બ્રહ્મચર્ય મહિમા	...	૮૭
૧૬	આત્મધર્મ અને ગુરુસેવા	...	૯૬
૧૭	લોકસ્વરૂપ રહસ્ય	...	૯૯
૧૮	અનુભવ	...	૧૧૧
૧૯	આસ્રવ સંવર	...	૧૧૬
૨૦	જ્ઞાનમીમાંસા	...	૧૨૧
૨૧	મૂળમાર્ગ રહસ્ય	...	૧૩૦
૨૨	પંથ પરમપદ	...	૧૪૦
૨૩	જડ ચેતન વિવેક (જડ ભાવે જડ...)	...	૧૪૪
૨૪	„ (જડ ને ચૈતન્ય...)	...	૧૫૧
૨૫	પરમપદ પ્રાપ્તિની ભાવના	...	૧૫૭
૨૬	અંતિમ સંદેશ	...	૧૮૨
૨૭	આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર	...	૧૯૨
	૧ છપદનો પત્ર	...	૨૬૨
	૨ ક્ષમાપના પાઠ	...	૨૬૭

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯	૧૬	ચિંતનન	ચિંતન
૨૬	૧૨	પ્રકશ	પ્રકાશ
„	૧૯	પરમાત્માપદની	પરમાત્મપદની
૨૯	૧૬	શક્તિશાલી	શક્તિશાળી
૩૫	૮	રહ્યું	રહ્યું
૩૬	૧૪	અસક્તિ	આસક્તિ
૩૭	૧૪	ઈન્દ્રિય	ઇન્દ્રિય
૪૦	૮	મોહ	મોહના
૪૧	૫	કહીએ	કહીએ
૪૩	૧૩	આરાધના	આરાધન
૪૩	૨૩	વિષે	વિષ
૪૬	૨૫	સર્વાર્પણલાવે	સર્વાર્પણલાવે
૫૧	૧૩	સારું	મારું
૫૭	૨૦	સ્થાપાવ	સ્થાપવા
૬૧	૧૯	મહાત્મ્ય	માહાત્મ્ય
૬૨	૨	દરસાવહિંગે	દરશાવહિંગે
૬૫	૩	રહસ્ય	રહસ્ય
૬૬	૨૧	કુઈ	કોઈ
૭૩	૧૯	સૂચન	સૂચન
૧૦૨	૧૮	શૈલીમાં	શૈલીમાં
૧૧૭	૧૦	માટે	મટે
૧૨૮	૨૫	સૂત્ર	સૂત્ર
૧૪૦	૧૩	દોષોને	દોષોનો
૧૪૧	૧૪	મલીન	મલિન
૧૭૭	૭	અગુરલધુ	અગુરુલધુ
૧૮૪	૨૩	તત્ત્વપ્રાપ્તિ	તત્ત્વપ્રાપ્તિ
૨૧૭	૧૬	અતંર	અંતર
૨૫૬	૨૫	મુમુક્ષુ	મુમુક્ષુ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર
કાવ્ય—અમૃત—ઝરાણાં
(ભાવાર્થ સહિત)

અહો સત્પુરુષનાં વચનામૃત, મુદ્રા અને
સત્સમાગમ

સુષુપ્ત ચેતનને જાગૃત કરનાર,
પડતી વૃત્તિને સ્થિર રાખનાર,
દર્શન માત્રથી પણ નિર્દોષ
અપૂર્વ સ્વભાવને પ્રેરક,
સ્વરૂપ પ્રતીતિ, અપ્રમત્ત સંયમ,
અને

પૂર્ણવીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વભાવના
કારણભૂત,
છેલ્લે

અયોગી સ્વભાવ પ્રગટ કરી
અનંત અવ્યાખાધ સ્વરૂપમાં
સ્થિતિ કરાવનાર !

ત્રિકાળ જયવંત વર્તો !
ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

શ્રીમદ્ રાજવંશ

જન્મ-વવાણીયા

દેહોત્સર્ગ-રાજકોટ

સંવત ૧૯૨૪ કારતક સુદ ૧૫

સંવત ૧૯૫૭ ચૈત્ર વદ ૫

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કાવ્ય-અમૃત-ઝરણાં

(ભાવાર્થ સહિત)

૧

[૧]

મંગલ કાવ્ય

શાદ્દલવિકીડિત વૃત્ત

અંથારંભ પ્રસંગ રંગ ભરવા, કોડે કરુ^૧ કામના;
બોધું ધર્મદ મર્મ ભર્મ હરવા, છે અન્યથા^૨ કામ ના;

૧

મંગલ કાવ્ય

૧. અંશ ના આરંભરૂપ મંગલ પ્રસંગમાં રંગ ભરવા, તેને અત્યંત સુશોભિત અને શ્રેયકારી બનાવવા, તેમાં રંગ જામે અને ઉત્સાહની વૃદ્ધિ થાય તેવી, ઉદ્દાસિત ભાવે, અંતરના ઉમંગથી, કામના, ભાવના, અભિલાષા કરુ^૧ છું. સંસારમાં પડતાં આત્માને ગરી રાખે તે ધર્મ. એ અહિંસારૂપ કે વસ્તુ સ્વભાવરૂપ

---

૧. ભાવના, ૨. પ્રયોજન.

ભાણું મોક્ષ સુખોધ ધર્મ ધનના,^૧

જેડે કથું રકામના;

એમાં તત્ત્વ વિચાર સત્ત્વ સુખદા,

પ્રેરો પ્રભુ કામ ના^૩. ૧

છાપ્ય

નાભિનંદન નાથ, વિશ્વવંદન વિજ્ઞાની;

ભવ બંધનના ફંદ, કરણુ ખંડન સુખદાની;

ગ્રંથ પંથ આદ્યંત, ખંત પ્રેરક ભગવંતા;

અખંડિત અરિહંત, તંતહારક જયવંતા;

કે રત્નત્રયરૂપ કે અનંતચતુષ્ટય સ્વરૂપ આત્મધર્મની પ્રાપ્તિ થાય એવો મર્મ રહસ્ય આમાં બોધું, પ્રગટ કરું, કે જેથી અનાદિનો ભ્રમ, અવિદ્યા, આત્મભ્રાન્તિ, અજ્ઞાન દૂર થઈ જાય, એ વિના બીજું કંઈ કામ, પ્રયોજન નથી. ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થનો સુખોધ, યથાર્થ જ્ઞાન થાય તેવું આમાં વર્ણન કરું, એવી અંતરંગ અભિલાષાની સફળતા અર્થે હે ‘કામ ના’, કામ રહિત નિષ્કામ વીતરાગ પ્રભુ, આપ મને સુખદ તત્ત્વ વિચારણામાં પ્રેરણાત્મક સત્ત્વ, બળ, શક્તિ આપો, સહાય થાઓ! એ પ્રાર્થું છું. ૧

૨. નાભિરાજના પુત્ર, આત્મપ્રભુતાએ યુક્ત હોવાથી સંસારી અનાથ જીવોના નાથ, ત્રણ લોકના જીવોને વંદનીય, વિજ્ઞાની કહેતાં વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા, કેવળજ્ઞાન ભાસ્કર, સંસારનાં માયિક બંધનોની જળને છેદનારા, આત્મિક અંતઃસુખના દેનારા, ગ્રંથ-સમાપ્તિ પર્યંત પ્રગતિના પંથમાં, આદિથી અંત સુધીમાં ઉત્સાહ

૧. અર્થ પુરુષાર્થ, ૨. કામ પુરુષાર્થ, ૩. વીતરાગ.

શ્રી મરણહરણ તારણુતરણ, વિશ્વોદ્ધારણ અથ હરે;
તે ઋષભદેવ પરમેશપદ, રાયચંદ્ર વંદન કરે. ૨

પ્રેરનાર ભગવાન, આત્મઐશ્વર્યયુક્ત, અખંડિત, નિરંતર શાશ્વત
સ્થિતિવાળા, અરિહંત, કર્મશત્રુને હણનારા, તંતહારક, ભવપરં-
પરાનો અંત કરનારા, જ્યવંત એટલે અંતરંગ કર્મસેનાને
જીતનારા, મરણને હરનારા, સંસાર સમુદ્રને તરનારા અને
ભવ્યાત્માઓને તારનારા, નિષ્કામ કુણ્ણથી બોધવૃષ્ટિ વડે
વિશ્વનો ઉદ્ધાર કરનારા અને પાપને હરનારા, એવા શ્રી ઋષભ-
દેવ પરમેશ્વરના પુનિત પદારવિંદમાં રાજચંદ્ર વંદન કરે છે. ૨

[ભા૦ આ૦ ૨] સર્વમાન્ય ધર્મ

ચોપાઈ

ધર્મ તત્ત્વ જે પૂછ્યું મને,
તો સંભળાવું સ્નેહે તને;
જે સિદ્ધાંત સકલનો સાર,
સર્વમાન્ય સૌને હિતકાર. ૧
ભાખ્યું ભાષણમાં ભગવાન,
ધર્મ ન બીજે દયા સમાન;
અભયદાન સાથે સંતોષ,
દો પ્રાણીને દળવા દોષ. ૨
સત્ય શીલ ને સઘળાં દાન,
દયા હોઈને રહ્યાં પ્રમાણ;
દયા નહીં તો એ નહીં એક,
વિના સૂર્ય કિરણ નહીં દેખ. ૩

તેં મને ધર્મતત્ત્વ વિષે પૂછ્યું તો હું તને ધર્મસ્નેહ
પૂર્વક તે ધર્મતત્ત્વ વિષે કહું છું. સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવાને
પોતાની દિવ્ય વાણીમાં જે ધર્મતત્ત્વવિષે ઉપદેશ આપ્યો
છે તે સર્વ સિદ્ધાંતનો સાર છે, સર્વમાન્ય છે અને સૌ
જીવોનું હિત કરનાર છે. ભગવાને કહ્યું છે કે દયા જેવો બીજો

પુષ્પ પાંખડી જ્યાં દુભાય,
 જિનવરની ત્યાં નહીં આજ્ઞાય;
 સર્વ જીવનું ઇચ્છે સુખ,
 મહાવીરની શિક્ષા મુખ્ય. ૪
 સર્વ દર્શને એ ઉપદેશ,
 એ એકાંતે, નહીં વિશેષ;
 સર્વ પ્રકારે જિનનો ઓધ,
 દયા દયા નિર્મળ અવિરોધ. ૫

ધર્મ નથી. અહિંસા પરમો ધર્મ:। માટે તમારા સૌ દોષને દળવા,
 ક્ષય કરવા, તમે સૌ જીવોને અભયદાન દઈ સંતોષ આપો. ૨

સત્ય, શીલ એટલે સદાચાર, બ્રહ્મચર્ય આદિ, તથા
 બધાં દાન એ દયા સાથે હોય તો પ્રમાણ છે અને જો દયા
 નથી તો એ એકેય નથી. જેમ સૂર્ય જ્યાં નથી ત્યાં તેનો પ્રકાશ
 કે એક કિરણ પણ નથી. ૩

સર્વજ્ઞ વીતરાગ જિનેન્દ્ર ભગવાને પુષ્પની પાંખડી
 સરખી પણ દુભાય ત્યાં દયા નથી એમ જાણી તેથી નિવર્ત-
 વાનો ઓધ કર્યો છે. તેથી તેવી એકેન્દ્રિયાદિની હિંસામાં
 પણ પ્રવર્તવાની તેમની આજ્ઞા નથી. મહાવીર ભગવાનની
 મુખ્ય શિક્ષા, ઉપદેશ, એ જ છે કે સર્વ જીવનું સુખ ઇચ્છે.
 કોઈ જીવ તમારાથી દુભાય, દુઃખી થાય તેમ ન કરો. બધાં
 જ દર્શનો, ધર્મમતોમાં એ જ દયાનો ઉપદેશ છે. પણ તે
 એકાંતે છે. વિશેષે, સૂક્ષ્મતાથી નથી. જિન ભગવાનનો સર્વ
 પ્રકારે દયા દયાનો જ નિર્મળ ઓધ છે. તેમની વાણીમાં

એ ભવતારક સુંદર રાહ,
 ધરિયે તરિયે કરી ઉત્સાહ;
 ધર્મ સકલનું એ શુભ મૂળ,
 એ વણુ ધર્મ સદા પ્રતિકૂળ. ૬

તત્ત્વરૂપથી એ ઓળખે,
 તે જન પહોંચે શાશ્વત સુખે;
 શાંતિનાથ ભગવાન પ્રસિદ્ધ,
 રાજચંદ્ર કરુણાએ સિદ્ધ. ૭

કયાંય તેનો પૂર્વાપર વિરોધ આવતો નથી. બીજા ધર્મોમાં
 ‘ધર્મના કારણે યજ્ઞોમાં હિંસા કરવામાં દોષ નથી.’ ‘યજ્ઞાર્થ’
 પશવઃ સૃષ્ટાઃ’ ઇત્યાદિરૂપે હિંસાનું નિરૂપણ બેવામાં આવે છે,
 જ્યારે જિનભગવાને ધર્મને કારણે ધર્મ સ્થાનોમાં કે કયાંય
 કોઈ અપવાદે હિંસાને ધર્મ કહ્યો નથી. અને અવિરોધપણે
 સર્વત્ર દયાનો જ ઉપદેશ કર્યો છે. ૫

દયા છે એ જ ભવમાં રૂબતાં પ્રાણીઓને તારનાર,
 ઉદ્ધારનાર સુંદર માર્ગ છે. સર્વ ધર્મનું શુભ મૂળ એ છે.
 એ વગર ગમે તેવો ધર્મ હોય છતાં તે પ્રતિકૂળ એટલે
 ધર્મરૂપ નહિ પરિણમતાં અધર્મરૂપ ફળ આપનાર થાય છે. ૬

એ દયામય ધર્મને તત્ત્વરૂપે ઓળખે તે જનો શાશ્વત
 સુખમય મોક્ષમાં જઈ વિરાજે. તત્ત્વરૂપથી વસ્તુસ્વભાવો ધર્મઃ ।
 વસ્તુ એટલે આત્માનો મૂળ સ્વભાવ સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર-
 રૂપ રત્નત્રયાત્મક છે. જે મનુષ્યો આ રત્નત્રયાત્મક ધર્મને
 પ્રગટાવે છે તે અનંતજ્ઞાન, દર્શન, સુખ, અને વીર્યસ્વરૂપ

અનંત ચતુષ્ટયાત્મક નિજ ઐશ્વર્યને પામી અનંત શાશ્વત સુખમય સહજાત્મસ્વરૂપે વિરાજમાન થઈ કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. અથવા ધરતિ ઇતિ ધર્મઃ । જે જીવોને નરક, નિગોદાદિ અધોગતિનાં અનંત દુઃખમાં પડતાં ધરી રાખે, અટકાવે, અને નરેન્દ્ર, અમરેન્દ્ર અને જિનેન્દ્ર જેવાં ઉત્તમ સ્થાને ધારે, સ્થાપે તથા પરિણામે મોક્ષનાં અનંત સુખમાં સ્થાપે તે ધર્મ. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કહે છે કે દયાની બાબતમાં શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું દષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ તત્ત્વરૂપથી દયામય ધર્મભૂતિ બનીને કર્મનો ક્ષય કરી સિદ્ધ ભગવાન બન્યા છે.^૧ ૭

૧. ગૃહવાસમાં તેઓ રાજપદે હતા ત્યારે એકવાર સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યા હતા. ત્યાં બે દેવો તેમની દયાની પરીક્ષા કરવા આવ્યા. એકે હોલા (કથુતર)નું રૂપ લીધું બીજાએ બાજ પક્ષીનું રૂપ લઈ તે હોલાની પાછળ પડી બન્ને દોડતા શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન પાસે આવી પહોંચ્યા. હોલાએ તેમના બોળામાં પડતું મૂક્યું. અને કહ્યું “મને બચાવો, મારું રક્ષણ કરો.” બાજ પક્ષીરૂપે બીજા દેવે કહ્યું “આ મારો ભક્ષ છે, માટે મને તે સોંપી દો.” “શરણાગતનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, માટે તું ભક્ષણ માટે જે માથું તે આપું પણ આ હોલો હું તને સોંપી શકું નહિ.” એવો આગ્રહ ભગવાન શાંતિનાથનો બાણી બાજ પક્ષીએ એ હોલાના વજન જેટલું તેમનું પોતાના શરીરનું માંસ આપવા જણાવ્યું. શ્રી શાંતિનાથ તરત જ પોતાના શરીરમાંથી કાપીને તે માંસ આપવા તૈયારી બતાવે છે, તેથી ત્યાં જ દેવોએ ક્યા શુભની પ્રશંસા કરી. સ્તુતિ કરીને પછી તે ચાલ્યા ગયા. આ દષ્ટાંત પુનાણમાં પ્રસિદ્ધ છે.

[મો૦ મા૦ ૪૫] સામાન્ય મનોરથ

સવૈયા

મોહિની ભાવ વિચાર અધીન થઈ,
 ના નીરખું નયને પર નારી;
 પથ્થર તુલ્ય ગાણું પર વૈભવ,
 નિર્મળ તાત્ત્વિક લોભ સમારી;
 દ્વાદશ વ્રત અને દીનતા ધરી,
 સાત્ત્વિક થાઉં સ્વરૂપ વિચારી;
 એ સુખ નેમ સદા શુભ ક્ષેમક,
 નિત્ય અખંડ રહેા ભવહારી. ૧

વિષયાસક્તિથી મોહાધીન બની, વિકારભાવને વશ થઈ
 પરસ્ત્રીના તરફ હું કદી નજર પણ ન કરું. બીજાનો વૈભવ,
 સુખ સંપત્તિ, ધન, પરિગ્રહ, પથ્થર તુલ્ય તુલ્ય ગાણી તેની
 ચાહના કરું નહિ. લોભથી બીજાના વૈભવની ઇચ્છા થાય
 ત્યાં તે લોભને તાત્ત્વિકરૂપે સમારી, સુધારીને, પલટાવીને
 તાત્ત્વિક આત્મસુખ, આત્મઐશ્વર્ય, આત્મસંપદાને પામવાનો
 લોભ કરું. ગૃહસ્થનાં બાર વ્રત ધારણ કરું. નમ્રતા, દીનતા ધરીને
 અભિમાનનો ત્યાગ કરું. “હું કોણ છું? મારું સ્વરૂપ
 મૂળ સિદ્ધ લગવાન જેવું શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ છે, તે મને

તે ત્રિશલાતનયે મન ચિંતવી,
 જ્ઞાન વિવેકે વિચાર વધારું,
 નિત્ય વિશેષ કરી નવ તત્ત્વનો,
 ઉત્તમ બોધ અનેક ઉચ્ચારું;
 સંશય બીજ ઊગે નહિ અંદર,
 જે જિનનાં કથનો અવધારું;
 રાજ્ય, સદા મુજ એ જ મનોરથ,
 ધાર થશે અપવર્ગ ઉતારુ. ૨

કેમ પ્રગટે ? ” ઇત્યાદિ આત્મસ્વરૂપની વિચારણામાં રહી સાત્ત્વિક થાઉં. આ મારા આત્માને હિતકારી શુભ, કલ્યાણ કરનાર નેમ, આશય, હેતુ, કાર્ય, લક્ષ્ય, સદાય હે ! ભવહારી ભગવાન્ અખંડ રહો ! ૧

તે ત્રિશલા માતાના પુત્ર મહાવીર પ્રભુનું, તેમના શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપનું મનમાં ચિંતન કરી ઉત્તમ બોધ વારંવાર ઉચ્ચારું. જિન ભગવાનનાં જે જે વચનોનો નિર્ધાર કરું, નિર્ણય કરું, તેમાં કદી સંશયનું બીજ પણ ઊગે નહિ એવી નિશ્ચય શ્રદ્ધા અખંડ રહો !

શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર કહે છે કે મારો નિત્ય આ મનોરથ રહો. એ ભગવાનનાં વચનોમાં અચળ શ્રદ્ધાચુક્ત ઉત્તમ મનોરથ અપવર્ગ એટલે મોક્ષ તેના ઉતારુ એટલે પ્રવાસી, મુસાફર, મુમુક્ષુને ધાર થશે એટલે સંસાર સમુદ્રનો કિનારો લાવી સંસાર સમુદ્રનો પાર પામવા ઉત્તમ સાધનાનું સર્વોત્તમ સાધન બનશે. ૨

[મો ૦ મા ૦ ૬૭] અમૂલ્ય તત્ત્વવિચાર

હરિગીત છંદ

બહુ પુણ્યકેરા પુંજથી શુભ દેહ માનવનો મળ્યો,
તોયે અરે ! ભવચક્રનો આંટો નહિ એકકે ટળ્યો;
સુખ પ્રાપ્ત કરતાં સુખ ટળે છે લેશ એ લક્ષે લહો,
ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર ભાવમરણે કાં અહો રાચી રહો ? ૧

૪

અમૂલ્ય તત્ત્વવિચાર

૧. ચારેય ગતિમાં ભ્રમણ કરતાં આ જીવને ઘણાં પુણ્ય વધ્યાં ત્યારે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે સર્વોત્તમ એવા દુર્લભ માનવ દેહની પ્રાપ્તિ થઈ. પરંતુ અરે ! ખેદની વાત છે કે આવો દુર્લભ યોગ મળ્યા છતાં, જન્મ મરણનાં પરિભ્રમણ જેમાં સદાય ચાલુ જ છે એવા આ ભવચક્રનો એકેય આંટો ટળ્યો નહિ, અર્થાત્ એ ભવભ્રમણ ઓછાં થાય કે ક્ષય થાય તેવો કોઈ પુરુષાર્થ કર્યો જ નહિ ! સુખની પ્રાપ્તિ માટે નિરંતર પ્રવૃત્તિ કરતાં છતાં, અને તેથી કિંચિત્ સાંસારિક સુખની પ્રાપ્તિ થતી જણાતી છતાં, વાસ્તવિક સત્ સુખની પ્રાપ્તિ તો જરાય જ નથી. સદ્વિચારણા જાગે તો સમજાય તેમ છે, કે એ ક્ષણિક સુખ મેળવવા જતાં આત્મિક અનંત સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું રહી જાય છે. તેમજ તે પ્રાપ્ત સાંસારિક સુખ તો નિત્ય શાશ્વત

લક્ષ્મી અને અધિકાર વધતાં, શું વધ્યું તે તો કહો ?
શું કુટુંબ કે પરિવારથી વધવાપણું, એ નય ગ્રહો;
વધવાપણું સંસારનું નર દેહને હારી જવો,
એનો વિચાર નહીં અહોહો ! એક પણ તમને હવો !!! ૨

નહીં હોવાથી કાળે કરી આત્મ્યાં જાય છે, ત્યારે પાછાં દુઃખ દુઃખને દુઃખજ ભાગ્યમાં ભોગવવાનાં ઉભાં રહે છે. એટલે સુખ મેળવવા જતાં દુઃખની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. એનો શું જરા પણ લક્ષ તમે નહીં જ લો ? એ લક્ષમાં આવે તો સમજાય કે ક્ષણે ક્ષણે આત્મા સ્વભાવ ચૂકી વિભાવમાં જ રાચી રહ્યો છે, અર્થાત સુખનિધાન એવું પોતાનું આત્મ-સ્વરૂપ તે ભૂલી તેથી અન્ય એવા તન ધન સ્વજનાદિ સર્વ પરમાં જ અહંત્વ મમત્વ બુદ્ધિથી, પરની ચિંતામાં જ, પરભાવોમાં જ નિમગ્ન રહી, સ્વરૂપ સુખનો નિરંતર વિયોગ રહે તેવાં ભયંકર ભાવ-મરણમાં જ સતત રાચી રહ્યો છે. દેહ છૂટે તે દ્રવ્યમરણ તો ભવમાં એક જ વાર થાય છે. પણ બીજા એવા અનેક ભવ ધારણ કરાવે તેવા રાગદ્વેષ આદિ દુષ્ટભાવોમાં મનની પ્રવર્તના-રૂપ ભાવમરણ ક્ષણે ક્ષણે થઈ રહ્યાં છે, અને તેથી આત્માના વાસ્તવિક અનંતજ્ઞાન દર્શન સુખ વીર્ય આદિ ગુણોનો ઘાત થઈ રહ્યો છે તે ભયંકર ભાવમરણમાં અહો ભગ્યો ! તમે શા માટે રાચી રહ્યા છો ? ૧

૨. જરા વિચાર કરીને કહો કે સંસારસુખનાં મુખ્ય સાધન લક્ષ્મી, અધિકાર આદિ વધતાં વાસ્તવિક શું વધ્યું ? અથવા કુટુંબ, પરિવારાદિ વધવાથી આત્માને હિતકારી એવું શું શું વધ્યું ? એ વિચારીને સમજવા યોગ્ય બોધ ગ્રહણ કરો.

નિર્દોષ સુખ નિર્દોષ આનંદ,

દ્યૌ ગમે ત્યાંથી ભલે,

એ દિવ્ય શક્તિમાન જેથી જંજીરેથી નીકળે;

પરવસ્તુમાં નહિ મૂંઝવો,

એની દયા મુજને રહી,

એ ત્યાગવા સિદ્ધાંત કે પશ્ચાત્-

દુઃખ તે સુખ નહીં. ૩

જ્ઞાનીઓ કહે છે કે ઉપરોક્ત લક્ષ્મી આદિની વૃદ્ધિથી તો માત્ર સંસારની, ચોરાસીલક્ષ યોનિમાં જન્મમરણના ફેરાની, વૃદ્ધિ થઈ, અને તેથી તો ભવચક્રનાં પ્રરિબ્રમણની નિવૃત્તિ કરવાનો અમૂલ્ય અવસર આ માનવભવ હારી જવા, જેવું નિર્ચયક, વ્યર્થ ગુમાવી દેવા જેવું થયું. અહો હો! અત્યંત ખેદની વાત છે, કે એનો એક પણ પણ તમને વિચાર સરખોય આવતો નથી! ૨

૩. પરમ તત્ત્વજ્ઞ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કહે છે કે આત્મામાં જે સુખ, આનંદ છે તેજ વાસ્તવિક સુખ, આનંદ છે. તે નિર્દોષ છે. તે સિવાય બીજાં સાંસારિક ઇન્દ્રિયસુખો પરાધીન, આકુળતા યુક્ત, અતૃપ્તિકારક, અસ્થિર અને નાશવંત હોવાથી દોષવાળાં છે. જ્યારે આત્મિક સુખ તો અતીન્દ્રિય, સ્વાધીન, નિરાકુળ, સંતોષકારક, સ્થિર અને અનંત, અવિનાશી હોવાથી નિર્દોષ છે. તેથી તે નિર્દોષ આત્મસુખને, આત્માનંદને ગમે ત્યાંથી મેળવો. તેનું કારણ આત્મજ્ઞાન તે પ્રથમ પ્રગટાવો, કે જેથી અનંત શક્તિમાન એવો પોતાનો આત્મા કર્મનાં બંધનોથી મુક્ત થાય. પોતાના સ્વરૂપમાં અનંત સુખ, અનંત આનંદ છે, તે મૂકી પર વસ્તુમાં મમતા, મોહ કરીને તમે શા માટે વ્યર્થ

હું કોણ છું ? ક્યાંથી થયો ?

શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું ?

કોના સંબંધે વળગણા છે ?

રાખું કે એ પરહરું ?

એના વિચાર વિવેકપૂર્વક

શાંત ભાવે જો કર્યા,

તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનનાં

સિદ્ધાંતતત્ત્વ અનુભવ્યાં. ૪

મુંઝાઓ છો ? અને કર્મબંધનમાં ફસાઈ અનંત દુઃખદસ્થિમાં ફૂંચો છો ? તેની મને અત્યંત દયા આવે છે. આત્મા સિવાય અન્યત્ર પરમાં સુખની માન્યતા છે, એ માત્ર અવિચાર કે અજ્ઞાનથી ટકી છે, તે દૂર કરવા આ સિદ્ધાંત ધ્યાન રાખો કે ‘પશ્ચાત્તદુઃખ તે સુખ નહીં,’ અર્થાત્ જેને અત્યારે અજ્ઞાનવશે તમે સુખ ગણો છો, તે બધાં વિનાશી હોવાથી, સંયોગ તેનો અવશ્ય વિયોગ થતો હોવાથી તેનો અંત થાય ત્યારે, દુઃખને આપનારાં છે; તેથી જે અંતે દુઃખકારી છે તેને સુખ કહેવાય જ કેમ ? જ્ઞાનીઓ તેથી જ સાંસારિક ક્ષણિક સુખોને દુઃખ જ કહે છે, સુખ કહેતા જ નથી, અને તેથી તેની ઇચ્છાને મૂળથી જ ત્યાગી દે છે. ૩

૪. ‘સર્વ કલેશથી અને સર્વ દુઃખથી મુક્ત થવાનો આત્મજ્ઞાન સિવાય બીજો ઉપાય નથી. વિચાર વિના આત્મજ્ઞાન થાય નહીં.’ તે વિચાર કયા ? જે વિચારોથી જ્ઞાનીઓએ આત્મજ્ઞાન પ્રગટાવ્યું તે. હું કોણ છું ? મારું ખરું સ્વરૂપ શું છે ? હું અહીં ક્યાંથી આવ્યો છું ? આ બધી વળગણા, સંજોગ સંબંધો

તે પ્રાપ્ત કરવા વચન કોનું ?

સત્ય કેવળ માનવું ?

નિર્દોષ નરનું કથન માનો

‘તેહ’ જેણે અનુભવ્યું;

રે ! આત્મ તારો ! આત્મ તારો !

શીઘ્ર એને ઓળખો,

સર્વાત્મમાં સમદૃષ્ટિ ધો

આ વચનને હૃદયે લખો. ૫

છે, તે કોના સંબંધથી છે ? તે રાખું કે તજી દઉં ? એના વિવેકપૂર્વક શાંત ભાવે જો વિચાર કરશો તો આત્મજ્ઞાન આવિર્ભાવ પામી સર્વ સિદ્ધાન્તનો સાર એવા આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્ અનુભવ થશે. તેથી મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થતાં હુર્લભ માનવભવની સફળતા થશે. ૪

૫. તે અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા, કોનું વચન પ્રમાણભૂત ગણી સત્ય માનવા યોગ્ય છે ? એમ પ્રશ્ન થાય તેનો ઉત્તર એ છે કે જેને તે આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્ અનુભવ થયો છે અને અજ્ઞાનાદિ મહાદોષ જેના ટળી ગયા છે એવા નિર્દોષ પ્રત્યક્ષજ્ઞાની પુરુષનું કથન પ્રમાણભૂત ગણી તેજ માન્ય કરો. અને હે ભવ્યો, તમે તમારા આત્માને તારો, અરે ! આત્માને તારો; તેનો આ ભીષણ અને ભયંકર એવા ભવાઙ્ગિધથી ઉદ્ધાર કરો. તેને શીઘ્ર, વિના વિલંબે, વિના પ્રમાદે ઓળખો, અનુભવો, અને ‘સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ,’ એ જ્ઞાનીનું કથન વિચારી સર્વ આત્માઓમાં સમદૃષ્ટિ ધો. એમ આત્મદૃષ્ટિ, આત્મ અનુભવ, આત્મરમણતા પામી આ માનવભવ સફળ કરી પરમ કૃતાર્થ થાઓ. ૫

[૧૫] વૈરાગ્ય ભાવનાઓ (ઉપસંહાર)

દોહરા

જ્ઞાન, ધ્યાન, વૈરાગ્યમય, ઉત્તમ જહાં વિચાર;
એ ભાવે શુભ ભાવના, તે ઊતરે ભવ પાર. ૧
જ્ઞાની કે અજ્ઞાની જન, સુખદુઃખ રહિત ન કોઈ;
જ્ઞાની વેદે ધૈર્યથી, અજ્ઞાની વેદે રોઈ. ૨

૫

વૈરાગ્ય ભાવનાઓ (ઉપસંહાર)

૧. કેવળ જ્ઞાન, ધ્યાન અને વૈરાગ્યમય ઉત્તમ વિચારોથી
જે ભરપૂર છે એવી પવિત્ર દ્વાદશ ભાવનાઓ વડે જે પોતાની
ભાવવિશુદ્ધિ કરે છે તે આ અનાદિ જન્મ મરણાદિ દુઃખદરિયાને
સુગમતાથી તરીને પાર ઉતરે છે. ૧

૨. જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની હોય પરંતુ કોઈ દેહધારી સુખ-
દુઃખ રહિત નથી. પૂર્વે કરેલાં શુભાશુભ કર્મ અનુસાર સાતા કે
અસાતા, સુખ કે દુઃખ જ્ઞાની કે અજ્ઞાની બન્નેને ઉદય આવે છે.
પરંતુ જ્ઞાની દેહાદિમાં મમતા, મોહ રહિત હોવાથી ઉદય આવેલ
સુખદુઃખમાં હર્ષશોક યુક્ત ન થતાં સમતાપૂર્વક રહે છે. તેથી
દુઃખમાં 'પૂર્વકૃત દેવું' પતે છે એમ જાણી ધૈર્ય રાખી અંતરમાં
શાંતિથી, સમતાથી વેદે છે, જ્યારે અજ્ઞાની દેહાદિમાં મમતા,
મોહયુક્ત હોવાથી દુઃખના પ્રસંગોમાં ધૈર્ય કે સમતા રાખી
શક્તા નથી પણ આકુળવ્યાકુળ થાય છે, રુવે છે, અને ફરી ઇષ્ટાનિષ્ટ

મંત્ર તંત્ર ઔષધ નહીં, જેથી પાપ પલાય;
 વીતરાગ વાણી વિના, અવર ન કોઈ ઉપાય. ૩
 વચનામૃત વીતરાગનાં, પરમ શાંતરસ મૂળ;
 ઔષધ જે ભવરોગનાં, કાયરને પ્રતિકૂળ. ૪

ભાવથી નવીન કર્મ ઉપાર્જન કરી દુઃખદરિયામાં અનંત કાળ
 સુધી ભમ્યા કરે છે. ૨

૩. ભવોભવનાં પાપને ટાળવા કે દૂર કરવા માટે આ
 વિશ્વમાં મંત્ર તંત્ર કે એવું કોઈ બીજું ઔષધ કે ઉપાય નથી.
 માત્ર એક વીતરાગ ભગવંતની વાણી, તેની ઉપાસના, એજ
 પરમ ઉપાય છે. એ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય છે જ નહિ.
 એથી સદ્બોધના પ્રતાપે જીવ, અજીવ આદિ સંબંધી તત્ત્વજ્ઞાન
 પામી પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, બંધ આદિ હેય તત્ત્વોને ત્યાગી
 સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ આદિ ઉપાદેય તત્ત્વોને સાધી જીવ શુદ્ધ-
 સહજાત્મસ્વરૂપરૂપ અબંધ મુક્તદશા પામી કૃતાર્થ થાય છે. ૩

૪. અહો ! વીતરાગ વચનોનું શું અદ્ભુત માહાત્મ્ય !
 એ વીતરાગ પ્રભુનાં વચનો તો સાક્ષાત્ અમૃત છે. પરમ શાંત
 રસથી પરિપૂર્ણ મૃતસંજીવની છે. તેથી પરમોત્કૃષ્ટ શાંત
 સમાધિસ્થ દશા પ્રાપ્ત થાય છે. માટે શાંતરસનાં મૂળ કારણ-
 રૂપ અને સંસારરોગ મટાડવા રામબાણ ઔષધિ એ જ છે.
 એની ઉપાસના મહાભાગ્ય સત્ત્વશાળી જીવો જ કરી શકે છે.
 છતાં સંસારાભિલાષી કાયર જનોને એ વિષયનું વિચેયન
 કરાવનારાં વીતરાગનાં વચનો અનુકૂળ આવતાં નથી, રુચિકર
 થતાં નથી, એ આશ્ચર્ય છે ! ૪

જન્મ, જરા ને મૃત્યુ, મુખ્ય દુઃખના હેતુ;
કારણ તેનાં બે કહ્યાં, રાગ દ્વેષ અણુહેતુ. ૫
નથી ધર્યો દેહ વિષય વધારવા;
નથી ધર્યો દેહ પરિગ્રહ ધારવા. ૬

૫. જન્મ જરા અને મરણ એ મુખ્ય દુઃખનાં કારણ છે. અને એનાં કારણ રાગદ્વેષરૂપ બે અણુ હેતુ કહ્યા છે. પરવસ્તુમાં આ જીવનું કાંઈ છે નહિ, છતાં તેની ખાતર ‘અણુહેતુ’, વિના કારણ રાગદ્વેષ કરી આ જીવ જન્મમરણાદિ દુઃખ ઉપાર્જન કરે છે. ૫

૬. ઇન્દ્રિય વિષયોમાં આસક્ત થઈ જન્મમરણાદિરૂપ સંસાર પરિભ્રમણ ચાલુ જ રહે તેવાં કાર્યોમાં વ્યર્થ ગાળી દેવા માટે આ દુર્લભ ચિંતામણિ જેવો મનુષ્ય દેહ ધારણ કર્યો નથી, તેમજ પરિગ્રહરૂપ બંધનોમાં બંધાઈ રહેવા માટે પણ આ દેહ ધારણ કર્યો નથી. પરંતુ ઉપલક્ષણથી આરંભ અને પરિગ્રહના પાશને છેદી ખંતી દાંતી અને નિરારંભી, અસંગ, અપ્રતિબદ્ધ, વીતરાગ, મુક્ત આત્મદશામય શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ પ્રગટાવી, પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ કરીને પરમ કૃતાર્થ થવા અર્થે આ અમૂલ્ય યોગ પ્રાપ્ત થયો છે. ૬

[મો ૦ મો ૧૦૭] જિનવાણી સ્તુતિ

મનહર છંદ

અનંત અનંત ભાવ ભેદથી ભરેલી ભલી,
અનંત અનંત નય નિક્ષેપે વ્યાખ્યાની છે;
સકલ જગત હિતકારિણી હારિણી મોહ,
તારિણી ભવાઙ્ગિય મોક્ષચારિણી પ્રમાણી છે;
ઉપમા આખ્યાની જેને તમા રાખવી તે વ્યર્થ,
આપવાથી નિજ મતિ મપાઈ મેં માની છે;
અહો ! રાજચંદ્ર, બાળ ખ્યાલ નથી પામતા એ,
જિનેશ્વર તણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે. ૧

૬

જિનવાણી સ્તુતિ

૧. રાગદ્વેષ અજ્ઞાનાદિ અંતરંગ શત્રવોને જે જીતે તે જિન.
તે જીવનમુક્ત પુરુષ ભગવાનને સર્વશતા આદિ સર્વ આત્મ-
ઐશ્વર્ય પ્રગટ્યું હોવાથી એવા જ્ઞાનીની જે વાણી તે અલૌકિક,
અચિંત્ય માહાત્મ્યવાળી છે.

નિગોદના જીવને ઓછામાં ઓછું જે જ્ઞાન હોય છે ત્યાંથી
માંડીને વિકાસક્રમે વધતાં સંપૂર્ણ કેવલજ્ઞાન સુધીના જ્ઞાનના
ભેદો, જ્ઞાનમાં જાણાતા પદાર્થોના ભેદો, લોકમાં સ્થિત છ
દ્રવ્યના ભેદો, જિજ્ઞાસા, વિચાર, જ્ઞાન, આદિ ભૂમિકાથી માંડી

કેવળજ્ઞાન પર્યાંતના પુરુષાર્થના ભેદો ઇત્યાદિ અનંતાનંત *ભાવ ભેદોનું જેમાં સ્પષ્ટ વર્ણન કરાયેલું છે, જે અનંતાનંત સાપેક્ષ નય અને નિક્ષેપ સહિત વિશિષ્ટ પ્રકારે વ્યાખ્યાન કરાયેલી છે, સર્વ જગતજીવોને જે હિતની કરનારી છે, મોહને જે હરનારી છે, ભવસાગરથી જે તારનારી છે, અને મોક્ષ આપવા સમર્થ પ્રમાણભૂત જેને ગણવામા આવી છે એવી જિનેશ્વરની વાણી આ જગતમાં ભલી, સર્વોત્કૃષ્ટ જયવંત વર્તે છે.

તેને ઉપમા આપવાની તમા રાખવી વ્યર્થ છે કારણ કે તે અનુપમેય અદ્વિતીય છે. તેમ છતાં કોઈ પોતાની ભક્તિને અનુ-

* ભાવ : પદાર્થ, દ્રવ્યનાં પરિણામ.

નય : વક્તાનો અભિપ્રાય તે નય વસ્તુને સર્વાંગે ગ્રહણ કરે તે જ્ઞાન પ્રમાણજ્ઞાન. પ્રમાણ જ્ઞાનના અંશ તે નય. વસ્તુના એક અંશને કહેનાર સાપેક્ષવચન તે નય. (Points of View)

નિક્ષેપ : પદાર્થોમાં, લોકવ્યવહારને માટે કરાયેલ સંકેત તે નિક્ષેપ. તે ચાર પ્રકારે મુખ્યપણે કલા છે.

(૧) નામ : લોકવ્યવહાર માટે અતદ્દગુણ વસ્તુમાં ગમે તે નામ રાખવું તે અથવા જે પદાર્થમાં જે ગુણ ન હોય તેને તે નામે કહેવો તે નામનિક્ષેપ.

(૨) દ્રવ્ય : દ્રવ્યની પૂર્વ અથવા ઉત્તર અવસ્થાને વર્તમાનમાં કહેવી તે દ્રવ્યનિક્ષેપ.

(૩) સ્થાપના : મૂળ વસ્તુને સમજવા માટે કોઈ પણ પદાર્થમાં તે વસ્તુની સ્થાપના કરવી તે.

(૪) ભાવ : વર્તમાન પર્યાયથી યુક્ત પદાર્થ તે ભાવ.

રૂપપણે કોઈ ઉપમા આપે તો તે પરથી તેને તે વાણીની કેટલી કઠર-પિછાન છે તેની ખબર પડે છે અને તે ઉપમાના ભાવ પરથી આશય લક્ષણત થતાં તેની મતિનું માપ પણ નીકળે છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કહે છે કે જેનાં એકેક વાક્યમાં એકેક શબ્દમાં અનંત શાસ્ત્રો સમાઈ જાય એવી જિનેશ્વરની વાણીનો ખાલ, અસંખ્યો ખ્યાલ પામતા નથી, તેનું માહાત્મ્ય જાણી શકતા નથી. કોઈ વિરલા સુજ્ઞ સંતજનોએ જ તેનું અચિંત્ય માહાત્મ્ય અને જગદ્દિતૈષીપણું જાણ્યું છે, ગાયું છે, વખાણ્યું છે. ૧

[મો ૦ મા ૦ ૧૦૮] પૂર્ણમાલિકા મંગલ

ઉપજાતિ

તપોપધ્યાને રવિરૂપ થાય,
એ સાધીને સોમ રહી સુહાય;
મહાન તે મંગલ પંક્તિ પામે,
આવે પછી તે બુધના પ્રણામે. ૧

પૂર્ણમાલિકા મંગલ

૧. મોક્ષમાળા ગ્રન્થ શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રે ૧૬ વર્ષની વયે ત્રણ દિવસમાં રચ્યો હતો. તેનો છેલ્લો ૧૦૮ મો પાઠ આ પૂર્ણમાલિકા મંગલરૂપે લખ્યો છે. તેમાં રવિ-સોમ આદિ સાતેય વારનાં નામ પરમાર્થે યુક્તિથી ચોજી ક્રમે કરી મોક્ષને સાધનાર મુમુક્ષુ પૂર્ણ પદે, મોક્ષમાં, સિદ્ધ સ્વરૂપમાં વિરાજમાન થઈ કૃતાર્થ થાય છે તે અદ્ભુત રીતે નિરૂપણ કર્યું છે.

મોક્ષની સાધનામાં તત્પર એવા મુમુક્ષુ જનો જ્ઞાની-પુરુષનાં વચનરૂપ સત્શ્રુતના અવલંબને તપ અને ધ્યાનમાં પ્રવર્તતાં, અંતરંગ તપમાં સર્વોત્તમ એવાં સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, સમાધિ આદિમાં લીન રહેતાં, કર્મોને બાળીને ભસ્મ કરતા અને આત્માને જ્ઞાન પ્રકાશથી દેહીધ્યમાન આત્મસ્વરૂપે પ્રકાશિત કરતા, રવિ એટલે સૂર્ય સમાન જળહળ જયોતિ

નિર્ઐશ જ્ઞાતા ગુરુ સિદ્ધિદાતા,
કાં તો સ્વયં શુક્ર પ્રપૂર્ણુ ખ્યાતા;
ત્રિયોગ ત્યાં કેવળ મંદ પામે,
સ્વરૂપ સિદ્ધે વિચરી વિરામે. ૨.

જેવું પોતાનું શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રગટાવીને, પોતે જ્ઞાન-ભાસ્કર બને છે. આવી ઉજ્જવળ સહજાત્મ-દશા સાધીને પછી તે સોમ એટલે ચંદ્ર સમાન શીતળ શાંત સમાધિસ્થ શોભે છે. આવી જીવનમુક્ત દશા પામેલા મહાત્મા મહાન મંગલની પંક્તિ એટલે પરમ શ્રેયરૂપ કલ્યાણની શ્રેણીને પામે છે અથવા કલ્યાણની પરંપરાને પામીને મોક્ષરૂપ મહેલના સોપાને ચઢી જાય છે. આવી સર્વોત્કૃષ્ટ જીવનમુક્ત દશા પામેલા મહાત્મા, બુદ્ધ એટલે વિદ્વાનો, જ્ઞાનીઓ દ્વારા પૂજા, સ્તુતિ, વંદના, પ્રણામ કરવા યોગ્ય બને છે. ૧

૨. આવી, જ્ઞાનીઓને પણ વંદ્ય સર્વોત્તમ સયોગી કેવલી દશાને, એટલે દેહધારી પરમાત્મદશાને પામેલા આ મહાત્મા નિષ્કામ કરુણાશીલતાથી જગત જીવોના ઉદ્ધાર માટે અમૂલ્ય ઉપદેશરૂપ અમૃતવર્ષા વરસાવીને અનેકાનેક જીવોને સિદ્ધિદાતા, મોક્ષમાર્ગ દર્શાવનાર, સાક્ષાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનાર પરમ ગુરુપદને શોભાવે છે. આ સહજાત્મસ્વરૂપ પામેલા પરમગુરુના ઉપદેશ શ્રવણથી, તેમની આજ્ઞા ઉપાસવાથી લાખો જીવો સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ બને છે. અથવા તો આ સયોગી કેવળી પદને પામેલામાંથી કોઈ કોઈ આયુષ્ય અલ્પ બાકી રહેતું હોવાથી બીજાઓને ઉપદેશ

આપવારૂપ ગુરુપદે સ્થિત નહિ થતાં સ્વયં શુક એટલે સ્વપરાક્રમથી શૈલેશી અવસ્થાને પામી અંતર્મુદૂર્તમાં જ સંપૂર્ણ સુપ્રસિદ્ધ એવા સિદ્ધ મુક્ત પરમાત્મા બની જાય છે.

જે મહાત્માઓ સયોગી કેવળી અવસ્થામાં પરમગુરુ પદને શોભાવતા, અમૂલ્ય અમૃત દેશના વર્ષાવતા જગત જીવોને કલ્યાણની પ્રાપ્તિ કરાવતા, આયુષ્ય પર્યંત વિચરે છે, તે આયુષ્ય પૂર્ણ થવા આવેલું જાણી, મન વચન કાયાના યોગને શનિની માફક મંદ કરી, યોગને તજી, અયોગી બની એક સમયમાં ઊર્ધ્વગમન કરી લોકાગ્રે સિદ્ધ પદમાં પહોંચી જઈ ત્યાં વિરામે છે, અર્થાત્ સદાને માટે તે શાશ્વત સુખ શાંતિ અને આનંદના ધામરૂપ મોક્ષપદમાં નિજ શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપમાં જઈ વિરાજે છે. ૨

[૨૬૪]

સદ્ગુરુ-ભક્તિ-રહસ્ય

(દોહરા)

હે પ્રભુ ! હે પ્રભુ ! શું કહું, દીનાનાથ દયાળુ;
હું તો દોષ અનંતનું, ભાજન છું કરુણાળ. ૧

સદ્ગુરુ-ભક્તિ-રહસ્ય

૧. દીન અને અનાથ જીવો પર દયા વર્ષાવવાવાળા હે સમર્થ ! હે પ્રભો ! હું આપની સમક્ષ મારી પામર દશાનું શું વર્ણન કરું ? હે કૃપાળુ, હું તો અનંત દોષનું પાત્ર, દોષથી ભરેલો, અપાત્ર છું.

અનંતજ્ઞાન, દર્શન, સુખ, શક્તિ આદિ સર્વ આત્મ-ઐશ્વર્ય, આત્મિક પ્રભુતા જેણે વ્યક્ત, પ્રગટ કરી છે, એવા હે પ્રભુ, હે પરમાત્મા, હું પામર મારી પતિત અવસ્થા વિષે આપને શું કહું ? સહજ સ્વરૂપે તો આપના જેવી જ પ્રભુતા મારામાં પણ હોવા છતાં, અજ્ઞાનાદિદોષથી મારી તે પ્રભુતા અવરોધ રહી છે, અને તેથી દીન, અનાથ, રંક જેવી મારી આ અસહજ અધમ દશા થઈ છે. કર્મ બંધનથી મુક્ત શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ આપની સર્વોત્તમ અચિંત્ય પરમાત્મ દશા ક્યાં ? અને માયાના આવરણે દિશામૂઢ થયેલ સહજ ઐશ્વર્યથી વંચિત મારી અધમાધમ બહિરાત્મ દશા ક્યાં ? દીન અને અનાથ ઉપર દયા કરનાર હે પ્રભુ, હવે મને એક આપનો જ આશ્રય છે. હે

શુદ્ધ ભાવ મુજમાં નથી, નથી સર્વ તુજ રૂપ;
નથી લઘુતા કે દીનતા, શું કહું પરમ સ્વરૂપ ? ૨

કારુણ્યમૂર્તિ, મારામાં અનંત દોષ છે. પણ આપ નિર્દોષ પ્રભુનું શરણુ, ઉપાસના, ભક્તિ એજ મારે નિર્દોષ થવા માટે સર્વોત્તમ અનન્ય અવલંબન, આધાર છે. ૧

૨. સર્વ દોષનું મૂળ તો અજ્ઞાન, મારા સ્વરૂપનું અભાન તે છે. તેનો જે ઉપાય આત્મજ્ઞાન કે શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન તે શુદ્ધ ભાવ વિના પ્રગટે નહિ. પરંતુ નિરંતર શુભ અશુભમાં જ નિમગ્ન એવા મને શુદ્ધ ભાવની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેમ શુભાશુભ ભાવને તણ એક શુદ્ધ ભાવમાં જ નિરંતર રમણુતા કરવા યોગ્ય છે એવો લક્ષ, એવો પુરુષાર્થ, એવો ઉપયોગ રહેતો નથી. તે શુદ્ધ ભાવની પ્રાપ્તિ માટે તત્ત્વદષ્ટિ સાધ્ય થવી જોઈએ.

“ ચિત્તની શુદ્ધિ કરી, ચૈતન્યનું અવલોકન—ધર્મધ્યાન કરવું. આત્મસાધનની શ્રેણિએ ચડવું. અનાદિકાળના દષ્ટિક્રમનું ભૂલવું, ને સ્થિરતા કરવી.”—શ્રીમદ્ લઘુરાજ સ્વામી ઉપદેશામૃત.

સમસ્ત સચરાચર આ જગત આપના જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ ભાસી રહ્યું છે. તેથી જ્ઞાન અપેક્ષાએ આપ લોકાલોક વ્યાપક છો. તેથી જ્યાં જોઉં ત્યાં સર્વમાં તુંહિ તુંહિ, જ્ઞાનસ્વરૂપ એક આપને જ, શુદ્ધ આત્માને જ, જોવાની દષ્ટિ સાધ્ય થવી જોઈએ તે થતી નથી. તેથી જ્ઞાતા દષ્ટા એવો જે પોતાનો શુદ્ધ આત્મા તેના ઉપર ભાવ, ઉપયોગ સ્થિર થતો નથી, અને તે સ્થિરતા વિના શુદ્ધ ભાવ કે સ્વાત્માનુભૂતિ કેમ પ્રગટે ? સર્વમાં તુંજ

નથી આજ્ઞા ગુરુદેવની અચળ કરી ઉર માંહિ;
આપતણે વિશ્વાસ દઢ, ને પરમાદર નાંહિ. ૩

છો, એમ ભાસે, તો સર્વત્ર તુંહિ તુંહિ એક અભંગ રટના
જાગે, અને પિયુ પિયુ પોકારવારૂપ બ્રાહ્મી વેદના ઉદ્ભવે ત્યાં
સર્વમાં દાસત્વભાવ મનાય અને લઘુતા, દીનતા, વિનય ગુણ
આવે. એવી લઘુતા કે દીનતા મારામાં આવી નથી, તેથી હું
સહજાત્મસ્વરૂપ પરમાત્મા, મારી અપાત્રતાનું હું શું વર્ણન
કરું? ૨

૩. આપની અર્થાત્ પરમાત્મપદની અલેદ ઉપાસનાથી જેના
અંતરમાં સ્વાનુભવ પ્રકાશ જળહળી રહ્યો છે એવા પ્રત્યક્ષ
આત્મજ્ઞાની, આત્મારામી સદ્ગુરુદેવ કોઈ મહાભાગ્ય યોગે જો
મળ્યા અને તેની પતિતપાવની, ભવભયહારિણી, શિવસુખ-
કારિણી, અધમોદ્ધારણી, એવી અપાર માહાત્મ્યવાળી આજ્ઞા પ્રાપ્ત
થઈ, તો તેનું તથારૂપ માહાત્મ્ય મને લક્ષગત થયું જ નહિ,
અને તેથી તે આજ્ઞા મારા હૃદયમાં મેં અચળપણે ધારણ કરી
નહિ, આરાધી નહિ, સંકળ કરી નહિ, અને મળી ન મળ્યા
તુલ્ય કરી. તેથી આપની, સત્સ્વરૂપ પરમાત્માપદની સત્ શ્રદ્ધા
થઈ નહિ. જે ‘સદ્ધા પરમ દુલ્લભા’ કહી છે તે પણ જ્ઞાની
ગુરુના યોગે સુલભ થવા યોગ્ય છતાં પ્રમાદયોગે મેં તેવી
દુર્લભ શ્રદ્ધા દઢ કરી નહિ, તેમ આપના શરણમાં જ મારું
સર્વ શ્રેય છે એવો વિશ્વાસ નિશ્ચળપણે આવ્યો નહિ. તેથી
આપના પ્રત્યે પરમાદર, પરમ પ્રેમ, ભાવ, ભક્તિ પ્રગટયાં
નહિ. ૩

જોગ નથી સત્સંગનો, નથી સત્સેવા જોગ;
કેવળ અર્પણતા નથી, નથી આશ્રય અનુયોગ. ૪

૪. જોજો અંતરમાં પરમાત્માની અલેહ ઉપાસનાથી આત્મ સાક્ષાત્કાર કર્યો છે એવા આત્મારામી સદ્ગુરુ કે સંત અને પરમાત્મામાં અંતર જ નથી. એવા સદ્ગુરુની આજ્ઞાનું યથાર્થ માહાત્મ્ય સમજાય, લક્ષ્યગત થાય, અને આરાધન થાય, તેમજ પ્રભુ પદ પ્રત્યે તથા પોતાના આત્મા પ્રત્યે વિશ્વાસ, શ્રદ્ધા, અને પરમાદર પ્રગટે તે માટે સત્સંગ બળવાન ઉપકારી સાધન છે. એવો સત્સંગ કે જ્યાં જ્ઞાની પુરુષનાં ચરિત્રો, વિચારો અને વચનોની ઉપાસનાના અવલંબને નિરંતર સત્નો રંગ ચઢે, આત્મા ઊર્ધ્વ પરિણામી થઈ પરમાત્મરંગી બની સમીપ મુક્તિ-ગામી થાય તેવો સત્સંગ આ દુષ્કાળમાં દુર્લભ થઈ પડ્યો છે. તેમ જ સત્સંગ મળે તો તેને એક નિષ્ઠાએ આરાધવાની યોગ્યતા પણ મારામાં નથી. સત્સંગમાં જે સત્સ્વરૂપ પરમાત્મ-તત્ત્વ તેનું માહાત્મ્ય શ્રવણ થયા કરે તે સત્ની, તેમજ સત્ની પ્રાપ્તિ જેને થઈ છે એવા આત્મારામી સંત જનોની સેવા કરવાનો જોગ એટલે પ્રાપ્તિ કે યોગ્યતા મારામાં નથી.

સદ્ગુરુ કે સત્સંગ દ્વારા એમ બોધ થયો કે, આત્મા સિવાય અન્ય જે તન ધન સ્વજનાદિ પરદ્રવ્યો, તેમજ પરલાવો, તે કોઈ મારાં નહિ, પણ જ્ઞાની કૃપાળુ સદ્ગુરુએ બાણ્યું, જોયું, અનુભવ્યું, પ્રકાશ્યું, તેવું જ શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યધન સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ, જે સહજ આત્મસ્વરૂપ, તે જ હું, તે જ મારું સ્વરૂપ. માટે મારે પરમ પ્રેમે ઉપાસવા યોગ્ય, ઉપાદેય માત્ર એક એજ શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ છે. એમ પરમાં મમત્વરૂપ બહિરા-

‘હું પામર શું કરી શકું?’, એવો નથી વિવેક;
ચરણ શરણ ધીરજ નથી, મરણ સુધીની છેક. ૫

ત્મભાવ તજી દઈ અંતરાત્મપણે પરમાત્મસ્વરૂપની ભાવનામાં, ચિંતવનમાં ચિત્તની એકાગ્રતારૂપ પરિણતિ, તે આત્મ અર્પણતા, તે મારામાં આવી નથી, અથવા બાહ્યભાવે મારું મનાતું સર્વસ્વ આપના ચરણમાં અર્પણ કરી, આત્મશ્રેય માટે એક આપજ મારે પરમ શરણરૂપ છે, એવી કેવળ અર્પણતા, સદ્ગુરુ પ્રત્યે શરણ ભાવ, મારામાં આવ્યો નથી, તેથી સદ્ગુરુનો અનન્ય આશ્રય પ્રાપ્ત થયો નહિ અથવા આશ્રયનો યોગ મળ્યો તો તે સફળ કરવા મન વચન કાયાથી અપ્રમત્ત પુરુષાર્થ વડે તેને આરાધ્યો નહિ.

અથવા અર્થાંતરે આપના પરમાર્થ સ્વરૂપને જાણ્યા વિના સામાન્યપણું કરી, આપનાં ચરણોમાં હું વાસ્તવિક આત્મ-સમર્પણ ન કરી શક્યો, જેથી પૂર્વે અનેકવાર સુયોગ મળવા છતાં પણ આપના સત્સંગ અને સત્સેવાના લાભથી વંચિત રહ્યો અને તેથી મન વચન કાયારૂપ ત્રિયોગ પ્રવૃત્તિ જેથી આપની અનુગામિની રહી શકે એવો, સત્શાસ્ત્રોમાંથી (૧) પ્રયોગવીરોનાં જીવન રહસ્યરૂપ ધર્મકથાનુયોગ, (૨) કર્મતંત્ર રહસ્યરૂપ કરણાનુયોગ, (૩) સદાચાર વિધાનરૂપ ચરણાનુયોગ અને (૪) વિશ્વપદાર્થ રહસ્યરૂપ દ્રવ્યાનુયોગ એ ચારે અનુ-યોગોનો આશ્રયપૂર્વક, સ્વાધ્યાય આદિ ન કરી શક્યો અને તેથી તેના પરમાર્થ રહસ્યને ન પામ્યો. ૪

૫. ખેડીઓથી જકડાયેલો કેદી, જેમ કોઈ પણ ક્રિયા સ્વાધીનપણે કરવા સમર્થ થતો નથી, તેમ કર્મરૂપ ખેડીથી

જકડાયેલો, પરાધીન એવો હું પામર સ્વાધીનપણે કાંઈ પણ કરવા સમર્થ નથી. એવો વિવેક મારામાં નથી. બંધાયેલો જેમ પોતાની મેળે પોતાને બંધનથી મુક્ત કરી શકતો નથી, પણ બંધનરહિત એવા બીજાની સહાયથી સહેજે મુક્ત થઈ શકે છે, તેમ માયાના પાશમાં બંધાયેલો હું, અસંગ, અપ્રતિબદ્ધ અને મુક્ત એવા જ્ઞાનીનાં ચરણના શરણ વિના, અવલંબન વિના, અબંધ અને મુક્તદશા શી રીતે પામી શકું તેમ છું ? સદ્ભાગ્ય યોગે આપ પરમકૃપાળુદેવનો આશ્રય પણ મળ્યો. હવે કેવળ અસહાય, નિરાશ્રિત એવો હું, તે પણ આપના ચરણના આશ્રયથી અંતરાત્મ દૃષ્ટિ પામી, પરમ પુરુષાર્થ યોગ્ય થઈ, શુદ્ધ ધ્યાનમાં આરૂઢ થઈ, બોધિ અને સમાધિ પામી, સર્વ કર્મો ક્ષય કરી, સર્વ બંધનો ટાળી સિદ્ધપદ પર્યંતની સર્વોત્કૃષ્ઠ સચ્ચિદાનંદમય સર્વરહસ્યારૂપ નિજ નિર્મળ શુદ્ધ સહેજ આત્મસ્વરૂપને પામવા ભાગ્યશાળી બની શકું એમ છું. આપનું શરણ આવું શક્તિશાલી હોવાથી, એવી ધીરજથી તેને દૃઢપણે એકનિષ્ઠપણે ધારણ કરવું જોઈએ, કે તે શરણભાવ છેક મરણ સુધી નિશ્ચળપણે ટકી રહે અને તેથી સમાધિમરણની પ્રાપ્તિ થાય. એકવાર સમાધિમરણ થાય તો તેથી અનંતકાળનાં અસમાધિમરણ ટળે. આ દુર્લભ માનવભવ તથા જ્ઞાની ગુરુની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ માટેનાં સર્વશ્રેષ્ઠ કારણો મળ્યાની સફળતા ત્યારે જ ગણાય, કે જો અંતકાળે સમાધિ બોધિની પ્રાપ્તિ થાય, તેવી ઉત્કૃષ્ઠ આરાધનાપૂર્વક સમાધિમરણ સાધી શકાય. તે માટે આપનું શરણ હું અંત સુધી અચળપણે ગ્રહી રાખું, એવી ધીરજ મારામાં નથી, તે પ્રાપ્ત થાઓ. ૫

અચિંત્ય તુજ માહાત્મ્યનો, નથી પ્રકૃષ્ટિત ભાવ;
અંશ ન એકે સ્નેહનો, ન મળે પરમ પ્રભાવ. ૬

૬. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સ્વપરના શ્રેયની સફળતા સાધવા અર્થે હે પ્રભુ, આપનું માહાત્મ્ય, આપનું સામર્થ્ય, આપની શક્તિ કોઈ અચિંત્ય અલૌકિક, અદ્ભુત છે.

ઇન્દ્ર, ચક્રવર્તી આદિ ત્રણ લોકને જીતવા સમર્થ, એવા તો મળવા ઘણા સુલભ છે, પણ ઇન્દ્રિયો અને મનને જીતે તેવા મળવા અત્યંત દુર્લભ છે. આપે તે ઇન્દ્રિયજ્ય અને મનોજયથી ત્રણ લોકને વશ કરવા કરતાં પણ વિકટ કાર્ય કરીને, અધિક પરાક્રમ દર્શાવ્યું છે. અને તેથી સમસ્ત જગતમાં જેની આજુ વર્તે છે, એવા મોહાદિ શત્રુઓનો, આપે પરાજય કરી, મોક્ષ લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરી છે, તે આપનું અચિંત્ય અદ્ભુત પરાક્રમ ત્રણ લોકમાં વંદનીય છે. તેથી આપનું માહાત્મ્ય, આપની આત્મ પ્રભુતા, કોઈ અચિંત્ય, અનુપમ, અલૌકિક, સર્વોત્કૃષ્ટપણે શોભી રહી છે. તે સર્વોત્તમ દશા વિચારતાં, તે ઉપર અત્યંત ઉલ્લાસભાવ આવવો જોઈએ, પ્રકૃષ્ટિતતા વધી જવી જોઈએ, આનંદની ઉર્મિઓ ઉછળવી જોઈએ, અને એકતાર સ્નેહ ઉભરાવો જોઈએ, તેમ થતું નથી. તેવો ઉલ્લાસભાવ, પ્રેમભાવ કે પ્રભાવ મારામાં જાગતો નથી. નહિ તો આપનું અપાર સામર્થ્ય ચિંતવતાં મારામાં પણ એવું જ સામર્થ્ય રહેલું છે તે જાગૃત થાય, પ્રગટ થાય, પુરુષાર્થ બળ વધે અને અજ્ઞાન, રાગદ્વેષ આદિ અંતરંગ શત્રુઓને જીતવા પરમ પ્રભાવ, સર્વોત્કૃષ્ટ શક્તિ સામર્થ્ય પ્રગટે અને પ્રાંતે,

અચળ રૂપ આસક્તિ નહિ, નહિ વિરહનો તાપ;
કથા અલભ તુજ પ્રેમની, નહિ તેનો પરિતાપ. ૭

‘પ્રગટ તત્ત્વતા ધ્યાવતાં, નિજ તત્ત્વનો ધ્યાતા થાય રે,
તત્ત્વ રમણ એકાગ્રતા પૂરણ તત્ત્વે એહ સમાય રે.’

—શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી

એમ પ્રગટ સહજાત્મસ્વરૂપના અચિંત્ય માહાત્મ્યને ધ્યાવતાં, ધ્યાતા પણ તે જ અચિંત્ય દશારૂપ નિજ સહજાત્મ-સ્વરૂપને પામી કૃતાર્થ થઈ જાય. ૬

૭. સંસારી જીવોની સર્વ અવસ્થા અચળ નથી, સદા ટકી રહેનાર નથી, પણ ક્ષણમાં વિણસી જાય તેવી દુઃખદ છે. જ્યારે આપનું પરમાત્મપદ અચળિત ત્રિકાળ એજ સ્વરૂપે ટકીને રહે તેવું શાશ્વત સ્વરૂપ છે. તેથી તેવા શાશ્વત સ્વરૂપમાં જો મને આસક્તિ, પ્રેમ, સ્નેહ પ્રગટે, તો મારું શાશ્વત સ્વરૂપ ઓળખાય અને તેથી પરમ સુખમય શાશ્વત અવસ્થામય સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ થાય, જેથી સંસારનાં સર્વ ક્ષણિક અવસ્થાજન્ય પરિભ્રમણનાં દુઃખનો અંત આવે. પરંતુ મોહનું પ્રાબલ્ય એવું છે કે તન ધન સ્વજનાદિ પરમાં મારાપણાની માન્યતાથી તેમાં જ આસક્તિ પ્રીતિ બની રહી છે. અને તેથી આપના શાશ્વત સુખમય અચળ સ્વરૂપમાં પ્રીતિ, પ્રેમ, લાગની લાગતી નથી. તેમ આપનો વિરહ રહ્યા કરે છે, તેથી અનંત સંસારના ત્રિવિધ તાપાગ્નિના અંગારામાં નિશદ્ધિન બળ્યા કરવું પડે છે, એવો ખેદ કે દુઃખ લાગતું નથી. જો આપનો વિરહ અત્યંત સાલે તો પ્રભુપદ પ્રત્યે પ્રેમભાવ વધી જતાં સંસારની આસક્તિ દૂર થઈ જાય અને સાક્ષાત્ પ્રભુપદની પ્રાપ્તિ થાય; કેમકે ‘અતિ-

લક્ષિતમાર્ગ પ્રવેશ નહિ, નહિ ભજન દૃઢ ભાન;
સમજ નહીં નિજધર્મની, નહિ શુભ દેશે સ્થાન. ૮

શય વિરહાગ્નિ હરિ પ્રત્યેની જલવાથી સાક્ષાત્ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમજ સંતના વિરહાનુભવનું ક્ષણ પણ તે જ છે.’ અને તો તો તે વિરહ પણ સુખદાયક થઈ પડે. પણ તેવો વિરહાગ્નિનો તાપ લાગતો નથી.

તેમ આપના પ્રત્યે પ્રેમ, પ્રીતિ લક્ષિતથી જે જે મહા-પુરુષો આપના પદને પામવા ભાગ્યશાળી બની કૃતાર્થ થઈ ગયા તેવા સત્પુરુષોનાં ચરિત્રો કે તેમની પ્રેમલક્ષિતનું કથન-કીર્તન, તેનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થવું હુર્લભ થઈ પડ્યું છે. તેમજ પૂર્વે છદ્મસ્થ અવસ્થામાં સમસ્ત જગતના જીવોને નિષ્કારણ કરુણાથી તારવાની ઉદ્ધારવાની, આપની ઉત્કૃષ્ટ પરમાર્થ કારુણ્ય ભાવના, તે આપનો વિશ્વવ્યાપક પ્રેમ, વિશ્વબંધુત્વ એ આદિ આપનાં સર્વોત્તમ ચરિત્રની કથા-કીર્તન સાંભળવાનાં મળવાં અસુલભ થઈ પડ્યાં છે, તેનો પણ અત્યંત તાપ, ખેદ રહેતો નથી. ૭

૮. જ્ઞાનમાર્ગ, ક્રિયામાર્ગ અને લક્ષિતમાર્ગ એ ત્રણેય માર્ગમાં, લક્ષિતમાર્ગ સર્વને માટે સુગમ રાજમાર્ગ કહ્યો છે.

“જ્ઞાનમાર્ગ દુરારાધ્ય છે, પરમાવગાઢ દશા પામ્યા પહેલાં તે માર્ગે પડવાનાં ઘણાં સ્થાનક છે. સંદેહ, વિકલ્પ, સ્વચ્છંદતા, અતિપરિણામીપણું એ આદિ કારણો વારંવાર જીવને તે માર્ગે પડવાના હેતુઓ થાય છે; અથવા ઊર્ધ્વભૂમિકા પ્રાપ્ત થવા દેતાં નથી.

ક્રિયા માર્ગે અસદ્ અભિમાન, વ્યવહારઆગ્રહ, સિદ્ધિ-

મોહ, પૂજાસત્કારાદિ યોગ અને દૈહિક ક્રિયામાં આત્મનિષ્ઠાદિ દોષોનો સંભવ રહ્યો છે.

કોઈક મહાત્માને બાદ કરતાં ઘણાં વિચારવાન જીવોએ લક્ષિતમાર્ગનો તે જ કારણોથી આશ્રય કર્યો છે અને આજ્ઞા-શ્રિતપણું અથવા પરમપુરુષ સદ્ગુરુને વિષે સર્વાર્પણ સ્વાધીન-પણું શિરસાવંધ દીકું છે અને તેમજ વર્ત્યા છે. તથાપિ તેવો યોગ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ. નહિ તો ચિંતામણિ જેવો જેનો એક સમય છે એવો મનુષ્યદેહ ઊલટો પરિભ્રમણવૃદ્ધિનો હેતુ થાય.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આ પ્રમાણે સદ્ગુરુ દ્વારા લક્ષિતમાર્ગનું માહાત્મ્ય શ્રવણ કરવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છતાં તે માર્ગમાં પ્રવેશ થતો નથી.

“શ્રવણ, કીર્તન, ચિંતન, સેવન વંદન ધ્યાન;
લધુતા, સમતા, એકતા, નવધા લક્ષિત પ્રમાણ.”

—શ્રી બનારસીદાસ

એમ લક્ષિતના નવ લેહમાં અનુક્રમે પ્રેમ, ઉપાસના વધતાં, છેવટે ‘પરમાત્મા અને આત્માનું એકરૂપ થઈ જવું’, એ પરા-લક્ષિતની છેવટની હદ છે, એક એ જ લય રહેવી, તે પરા-લક્ષિત છે,’ તે પ્રાપ્ત થાય તેવી લાગની, તાલાવેલી લાગતી નથી; કારણ કે તેવું માહાત્મ્ય યથાર્થ લાગ્યું નથી. તેથી લક્ષિતમાં ભાવ, ઉદ્દાસ આવતો નથી. તેમ ભજન, કીર્તન, સ્તવન આદિમાં દહ ભાન, એકાગ્ર ઉપયોગ રહેતો નથી. લક્ષિતનાં પદો કે પાઠ મુખથી બોલાતાં હોય અને મન તો ક્યાંય સંકલ્પ વિકલ્પોમાં દોડ્યા જતું હોય તેથી શું બોલાય છે તેનું ભાન, લક્ષ, વિચાર હોતો નથી. તો ત્યાં વિચારદશા તો આવે જ ક્યાંથી ?

કાળદોષ કળિથી થયો, નહિ મર્યાદાધર્મ;
તોયે નહિ વ્યાકુળતા, જુઓ પ્રભુ મુજ કર્મ ૯

વિચારદશા જાગે તો નિજધર્મ શું ? તે સમજાય. જ્ઞાની-
ઓએ વસ્તુસ્વભાવો ધર્મઃ કહ્યું છે. તે આત્માનો સ્વભાવ
સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપ હોવાથી રત્નત્રયાત્મક ધર્મ કહ્યો છે.
તે નિજ ધર્મની પ્રગટતા થવા 'આત્મવિચાર કર્તવ્યરૂપ' ધર્મ
કહ્યો છે. અને તે વિચારજગૃતિ થવામાં સહાયક દાન, શીલ, તપ
અને ભાવ એમ ચાર પ્રકારે ધર્મ કહ્યો છે. માટે મારે અત્યારે
જિજ્ઞાસા આદિ વર્તમાન ભૂમિકાથી આગળ વધવા, હાલ શું
શું કરવું ઘટે છે ? તે કર્તવ્યરૂપ ભૂમિકાધર્મ શું છે ? તે ધર્મની
મને સમજ નથી, તે સમજ જ્યાંથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે એવા
સત્સંગ, સદ્ગુણોધનો યોગ રહે તેવું ક્ષેત્ર સુલભ નથી. અને
ભાગ્યયોગે તેવું સ્થાન મળી આવે તો ત્યાં સ્થિતિ કરીને રહેવું
જોઈએ તે રહેવાતું નથી. મહાભાગ્ય યોગે સત્સંગમાં સ્થિરતા
કરી રહેવાનો લાભ મળ્યો તો ત્યાં મિથ્યા આગ્રહ, સ્વચ્છંદતા,
ઇન્દ્રિયવિષય અને પ્રમાદ કે વિકૃત્તાદિમાં વ્યર્થ કાળ ગાળી દઈ,
અમૂલ્ય અવસર સફળ કરી લેવાનો લક્ષ ચૂકી જઈ, ખીજી જ
જંજાળમાં ફસાઈ રહી, દુર્લભ તીર્થક્ષેત્રનો પ્રાપ્ત અપૂર્વ જોગ
પણુ અપ્રાપ્તવત, નિષ્ફળ થાય તેમ કર્યું ! ૮

૯. કલેશિત જીવોની બહુલતાથી કાળ પણ કળિ કહેવાયો !
એવા આ કળિકાળના પ્રતાપે વર્તમાનકાળ દૂષિત થયો છે. ઉત્તમ
કાળમાં પ્રાપ્ત મહાપુરુષોનો, સત્સંગનો અને સદ્ધર્મપ્રાપ્તિનો જોગ
જેવો સુલભ હતો તેવો આજે રહ્યો નથી. કાળના પ્રભાવે આત્મ-

વાદની ગૌણતા અને જડવાદની પ્રધાનતા થતી જતી હોવાથી, આર્ય ક્ષેત્રો પણ પ્રયોગે અનાર્ય ક્ષેત્ર જેવાં અને મનુષ્યો પ્રાયે ધર્મકર્મહીન થતાં જાય છે. તેથી લોકમાં ન્યાય, નીતિ, સદાચાર આદિ આર્ય આચાર વિચારપૂર્વક વ્યવહાર ધર્મોની પ્રાયે હીનતા થતી જાય છે, તેમજ મર્યાદા ધર્મ એટલે વ્રત નિયમ આદિ મર્યાદાપૂર્વક, દેશ સંયમપૂર્વક ગૃહસ્થ ધર્મોનું પાલન વ્યવસ્થિત રહ્યું નથી. ધર્મની શ્રદ્ધા જ લુપ્તપ્રાય થતી જાય છે, તેથી અયોગ્ય આચાર વિચારને, કે પ્રવૃત્તિને રોકનાર વૃદ્ધ-મર્યાદા કે ધર્મમર્યાદા જેવો કોઈ અંકુશ રહ્યો નથી. જેથી નિરંકુશપણે અધર્મ પ્રત્યે જનસમૂહ વહ્યો જાય, તેવો વિષમ કાળ પ્રભાવ થઈ રહ્યો છે. આમ દેશકાળ ધર્મસાધના માટે પ્રતિકૂળ થતો જોઈ, મને વ્યાકુળતા કે મૂંઝવણ થતી નથી. હે પ્રભુ, એ મારા કર્મની બહુલતા તો જુઓ !

જે કે આજે પણ જેને જ્ઞાની કૃપાળુ સદ્ગુરુનો યોગ મળ્યો છે, અને તે યોગે સદ્ધર્મોપાસનામાં જીવન સફળતા સાધી રહ્યા છે, તેને તો ‘ચોથો આરો રે ફિરિ આવ્યો ગાણું’, વાચક યશ કહે અંગ, બહાલેસર,’ એ પ્રમાણે આ કાળ પણ હાનિરૂપ નથી, ધન્યરૂપ છે. છતાં તેવા સત્ સાધકો વિરલા જ છે અને તે પણ અજાગૃત રહે તો પ્રાપ્ત જોગ અફળ જતાં વાર લાગે નહિ, એવું દેશકાળનું વિષમપણું વર્તે છે. તેથી નિરંતર જાગૃતિ રહે, એ માટે હે પ્રભુ, એક આપનું જ શરણુ પરમ આધાર છે. ૯

૧૦. હે પ્રભુ, આપના શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદમય સહજાત્મસ્વરૂપ પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે સર્વથા સમર્થ, એવી કૃપાળુ

સેવાને પ્રતિકૂળ જો, તે બંધન નથી ત્યાગ;

દેહેન્દ્રિય માને નહીં, કરે બાહ્ય પર રાગ. ૧૦

ગુરુદેવની આજ્ઞાની આરાધનારૂપ સત્ સેવામાં, વિઘ્નરૂપ બંધનો ઘણાં છે. જેવાં કે લોકસંબંધી બંધન, સ્વજનકુટુંબ બંધન, દેહાભિમાનરૂપ બંધન, સંકલ્પવિકલ્પરૂપ બંધન, એ આદિ પ્રતિબંધ તથા સ્વચ્છંદ, પ્રમાદ આદિ વિધો સત્ની ઉપાસનામાં આદર, પ્રેમ, ભાવ, પુરુષાર્થ જાગૃત થવા દેતાં નથી. કષાય, ઇન્દ્રિય વિકથા, સ્નેહ અને નિદ્રા એમ પ્રમાદ પાંચ પ્રકારે છે, અથવા ધર્મની અનાદરતા, ઉન્માદ, આળસ, કષાય એ સઘળાં પ્રમાદનાં લક્ષણ છે. એ સર્વ આત્મદશા સાધવામાં વિઘ્નરૂપ બંધનોનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી. દેહ અને ઇન્દ્રિયો મને વશ રહેતાં નથી અને બાહ્ય પદાર્થોમાં રાગ અસક્તિ રહ્યા કરે છે અર્થાત્ દેહ અને ઇન્દ્રિયોમાં મમત્વભાવ, મોહભાવ એવો પ્રબળ છે કે તેના પ્રભાવે ઇચ્છિત વિષયોરૂપી બાહ્ય પદાર્થોમાં રાગ કરી જીવ જ્યાં-ત્યાં પ્રતિબદ્ધતા પામે છે; અને તેથી વિષય વિકારમાં જતી વૃત્તિ વિરામ પામી, અંતર્મુખ થઈ, અંતરાત્મપણે પરમાત્મપદની સાધનારૂપ સત્ સેવા થઈ શકતી નથી. અથવા સચ્ચિદાનંદમય નિજ નિર્મળ સહજાત્મસ્વરૂપમાં અખંડ શ્રદ્ધા, રુચિ, ભાવ, પ્રેમ, તલ્લીનતા જાગતાં નથી અને તેથી અંતરાત્મદશા કે સ્વાનુભવ પ્રકાશ પ્રગટતો નથી. ૧૦

૧૧. હે પ્રભુ, આપનો યોગ નિરંતર રહ્યા કરે અને ચિત્ત-વૃત્તિ આપના સ્વરૂપની અલેહ ચિંતવનામાં એકાગ્રપણે નિમગ્ન રહે, તો તો આત્મદશા, આત્મરમણ્યતારૂપ સત્સેવાની પ્રાપ્તિ

તુજ વિયોગ સ્કુરતો નથી,

વચન નયન યમ નાંહિ;

નહિ ઉદાસ અનલક્રાંતી,

તેમ ગૃહાદિક માંહિ. ૧૧

થાય. પણ તેમ થતું નથી અને આપનો વિયોગ રહ્યા કરે છે એ દુઃખ ક્ષણે ક્ષણે સ્કુરવું જોઈએ, યાદ આવવું જોઈએ, તેમ થતું નથી અર્થાત્ આપનો વિયોગ સાલતો નથી તેનું કારણ, વચન અને નયનનો સંયમ નથી, તે છે. બાહ્ય પદાર્થોમાં જ આકર્ષણ હોવાથી ત્યાં જ જોડાઈને તે મહા અનર્થકારી બને છે.

જગતમાં ધનનું માહાત્મ્ય જીવે જાણ્યું છે, તેથી તેને જ્યાં-ત્યાં નિર્રર્થક નાખી દેતો નથી, દુર્વ્યય કરતો નથી, તેમ પોતાનું અહિત થાય તેવા કાર્યમાં વાપરતો નથી. પાંચ ઇન્દ્રિય અને મન એ ઐહિક ધન કરતાં કેટલાં બધાં અધિક મૂલ્યવાન છે? કેટલાં પુણ્ય વધ્યાં ત્યારે સંશી પાંચેન્દ્રિયપણું અને તેમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે સર્વોત્તમ એવો માનવલવ મળ્યો છે? એ સમજાય તો વચન નયન આદિ ઇન્દ્રિયો, લવ વધી જાય એવાં, કર્મબંધન થાય તેવાં કાર્યોમાં તો ન જ વપરાય, તેનો દુરુપયોગ ન જ થાય, એમ ખચીત પ્રવર્તાય. પરંતુ સાચી સમજણ કે વિચારના અભાવે, પાંચેય ઇન્દ્રિયો નિરંકુશપણે ધૂટી મૂકી છે, અને તેથી તે અહોરાત્ર પોતાને જ દુઃખરૂપ એવાં પાપમાં પ્રવર્તી રહી છે. તેમાં પણ વચન અને નયનથી તો ઘણાં જ કર્મો બંધાય કરે છે. વચનથી વેર, વિરોધ કે પ્રેમપ્રીતિ રૂપ દ્વેષ કે રાગ વધ્યા જ કરે અને લવવૃદ્ધિ થયા જ કરે તેવાં કર્મો બંધાય છે. નયનથી પણ ઇષ્ટાનિષ્ટ લાવની વૃદ્ધિ થઈ રાગદ્વેષ વધ્યા જ

કરે છે, તેનો લક્ષ આવતો જ નથી. નિરર્થક જ્યાં-ત્યાં જોવાની જ આતુરતા, અભ્યાસ અને જ્યાં-ત્યાં જેમ તેમ ખોલ્યા જ કરવાની કુટેવથી કેવાં કેવાં કર્મબંધન થઈ રહ્યાં છે અને પોતાને કેવી હાનિ થઈ રહી છે તેનો વિચાર સરખોય આવતો નથી ! એ જ મોહનું પ્રાબલ્ય છે.

જ્ઞાનીઓએ એ પાંચેય ઇન્દ્રિયો અને મનને વશ કરીને સર્વોત્તમ સુખમય પરમાત્મદશા પ્રગટાવી છે. નેત્રોથી આ અસાર અને સ્વપ્નવત્ જગતને જોવાનું બંધ કરી, અંતરમાં દિવ્ય વિચાર અને જ્ઞાનચક્ષુ ખોલી, અનંત ઐશ્વર્યશાળી સુખ-નિધાન, અજરામર એવા પોતાના આત્મદેવનું દર્શન કર્યું છે. ‘દશ્યને અદશ્ય કર્યું’ અને અદશ્યને દશ્ય કર્યું’ એવું જ્ઞાની પુરુષોનું આશ્ચર્યકારક અનંત ઐશ્વર્યવીર્ય વાણીથી કહી શકાવું યોગ્ય નથી.’ ધન્ય છે તે ઇન્દ્રિયો અને મનનો જય કરનાર પરાક્રમશાળી જ્ઞાનીપુરુષોના પુરુષાર્થ પરાક્રમને !

વળી તે જ્ઞાનીઓએ મૌનવ્રતના અભ્યાસથી વાણીનો સંયમ સાધ્યો અને પરિણામે ત્રણ જગતને કલ્યાણકારી પાંત્રીશ અતિશયયુક્ત અલૌકિક દિવ્ય વાણીરૂપ બોધવૃષ્ટિથી જગત જીવોનું શ્રેય કરી સ્વપરને અનંત ઉપકાર કર્યો !

એ મહાપુરુષોનાં ચરિત્રોનાં અવલંબને, વચનને પ્રભુસ્તુતિ, ભક્તિ, સ્વાધ્યાય આદિ સ્વાત્મહિતનાં કાર્યમાં જોડાય અને નયનનો પ્રભુ દર્શનમાં કે શ્રુતજ્ઞાનનાં પઠન પાઠનમાં કે જીવ-રક્ષા માટે યત્નામાં સદુપયોગ થાય, બન્નેનો સંયમ થાય તેમ થતું નથી.

અહંભાવથી રહિત નહિ,
સ્વધર્મ સંચય નાંહિ;
નથી નિવૃત્તિ નિર્મળપણે,
અન્ય ધર્મની કાંઈ. ૧૨

વળી જે જીવો આપના ભક્ત નથી અને આરંભ પરિ-
ગ્રહાદિ સંસાર પ્રપંચોમાં આસક્ત છે તેવાઓનો સંગ પ્રસંગ
પણ હજી મને ગમે છે. પણ તેમના પ્રત્યે ઉદાસીનતા, ઉપેક્ષા-
ભાવ આવતો નથી, તેમજ ગૃહ કુટુંબ પરિવાર આદિ સર્વ
પરમાર્થથી મારાં નથી પણ મારા આત્માને બંધનરૂપ એ બધી
માયાબળ છે, કાંસી છે, માટે તેમાં મમત્વ, મોહ કરી તદ્દલીન
થઈ જવાય છે એ ભૂલ છે, એમ ભાન રહેતું નથી અને તેથી
તેમાં પણ વૈરાગ્ય કે ઉદાસીનતા આવતી નથી. તેથી આત્મ-
સ્વરૂપમાં કે પ્રભુભક્તિમાં રુચિ, પ્રીતિ, તદ્દલીનતા બગતી નથી. ૧૧
૧૨. હે પ્રભુ, મારામાંથી અહંભાવ હજી જતો નથી અને
તેથી સ્વભાવરૂપ સ્વધર્મનો સંચય અને પરભાવરૂપ અન્ય ધર્મની
નિવૃત્તિ નિર્મળપણે ક્ષાયકભાવે અથવા આસક્તિરહિતપણે થવી
જોઈએ તે થતી નથી.

જ્ઞાની કૃપાળુ સદ્ગુરુ કહે છે કે “હું દેહાદિ સ્વરૂપ નથી.
અને દેહ સ્ત્રી પુત્રાદિ કોઈ પણ મારાં નથી; શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ
અવિનાશી એવો હું આત્મા છું.” આમ છતાં મન વચન કાયા-
ઈત્યાદિક જે હું નથી, તેમ જે મારાં નથી પણ પરપુદ્ગલરૂપ
એ સર્વ મારાથી કેવળ ન્યારાં છે, તેમાં અનાદિ અવિદ્યાવશે
હું પણું અને મારાપણુંરૂપ અહંભાવ મમત્વભાવ થયા જ કરે છે.
શ્રીમદ્ યશોવિજયજી કહે છે :

અહમમેતિ મંત્રોઽયં મોહસ્ય જગદાન્ધ્યકૃત્ ।

અયમેવ હિ નવ્પૂર્વં પ્રતિમંત્રોઽપિ મોહજિત્ ॥

અર્થાત્ હું અને મારું એ મોહનો એવો પ્રબળ મંત્ર છે કે જેનાથી આખું જગત્ આંધળું બન્યું છે અને વાસ્તવિક એવું પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ભૂલી પરમાં હું અને મારું કરી માયા બળમાં ફસાઈ દુઃખી દુઃખી થઈ રહ્યું છે.

તે મોહ મંત્રને નિષ્કળ કરવા તેની સામે પ્રતિમંત્ર પણ છે. તે કયો ? તેનો ઉત્તર : જ્યાં જ્યાં હું અને મારું મનાયું છે ત્યાં ત્યાં તેની પૂર્વે ‘ન’ યોજવામાં આવે તો તે મોહને જીતનાર પ્રબળ મહામંત્રરૂપ બને છે અર્થાત્ પરમાં હું અને મારું છે તેમાં હું નહિ, મારું નહિ એમ સમજાય, મનાય અને પ્રવર્તાય તો મોહનો સંપૂર્ણ પરાજય થાય તેમ છે.

પરમકૃપાળુ સદ્ગુરુદેવ કહે છે “અનાદિસ્વપ્નદશાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો એવો જીવનો અહંભાવ, મમત્વભાવ, તે નિવૃત્ત થવાને અર્થે જ્ઞાનીપુરુષોએ દેશના પ્રકાશી છે. તે સ્વપ્નદશાથી રહિત માત્ર પોતાનું સ્વરૂપ છે, એમ જો જીવ પરિણામ કરે, તો સહજ માત્રમાં તે જાગૃત થઈ સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થાય; સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થઈ સ્વસ્વભાવરૂપ મોક્ષને પામે.”

“....અજ્ઞાનદશારૂપ સ્વપ્નરૂપ યોગે આ જીવ પોતાને, પોતાનાં નહિ એવાં બીજાં દ્રવ્યને વિષે સ્વપણે માને છે; અને એ જ માન્યતા તે સંસાર છે, તે જ અજ્ઞાન છે, નરકાદિ ગતિનો હેતુ તે જ છે, તે જ જન્મ છે, મરણ છે અને તે જ દેહ છે, દેહના વિકાર છે, તે જ પુત્ર, તે જ પિતા, તે જ શત્રુ, તે જ મિત્રાદિભાવ કલ્પનાના હેતુ છે અને તેની નિવૃત્તિ થઈ ત્યાં

સહજ મોક્ષ છે, અને એ જ નિવૃત્તિને અર્થે સત્સંગ સત્પુરુષાદિ સાધન કહ્યાં છે; અને તે સાધન પણ જીવ જો પોતાના પુરુષાર્થને તેમાં ગોપવ્યા સિવાય પ્રવર્તાવે તો જ સિદ્ધ છે. વધારે શું કહીએ? આટલો જ સંક્ષેપ જીવમાં પરિણામ પામે તો તે સર્વ વ્રત, યમ, નિયમ, જપ, યાત્રા, લક્ષિ, શાસ્ત્રજ્ઞાન આદિ કરી છૂટ્યો એમાં કંઈ સંશય નથી.”

આમ વિપરીત માન્યતા, મિથ્યાત્વ, દેહાત્મબુદ્ધિ, દેહાધ્યાસ, દર્શનમોહ, અવિદ્યા આદિ અનેક નામે એક જ મોટો દોષ, જે સર્વ દોષનું મૂળ ગણી સૌથી પ્રથમ સર્વ પ્રયત્ને શીઘ્ર ટાળવાનો મહાપુરુષનો યોગ છે, તે આ અહંભાવ હજી જતો નથી, કારણ કે તે અહંભાવ ક્ષય કરવાનો અચૂક ઉપાય જ્ઞાનીપુરુષનો યોગ, તેની આજ્ઞા, તેનું આરાધના સર્વાર્પણપણે થતું નથી.

સત્ જિજ્ઞાસા જેના અંતરમાં જાગી છે, તેવા શમ સંવેગાદિ સદ્ગુણુવંત મુમુક્ષુના અંતરમાં સદ્ગુરુનો યોગ, તેની આજ્ઞા અળકી ઊઠે છે, પરિણમે છે. તેને સદ્વિચારદશા જાગે છે, તેથી સર્વ પરમાંથી અહંત્વ મમત્વ હટી જઈ, જ્ઞાનીએ જેવો કહ્યો છે તેવો શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા તે હું છું, તે જ મારું સ્વરૂપ છે, તેથી અન્ય સર્વ મારાથી ભિન્ન તે હું નહિ, તે મારું નહિ, એમ નિજ શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપના સતત સ્મરણ રટણથી અને લેહવિજ્ઞાનની ભાવનાથી અંતરમાં આત્મસ્વરૂપની અપૂર્વ શ્રદ્ધા, રુચિ, ભાવના પ્રબળપણે પ્રગટે છે. એ પરોક્ષ આત્મભાવનાના સતત અભ્યાસે, પરાલક્ષિતાના પ્રભાવે, મનની ઉપયોગની સ્થિરતા થતાં, અંતરમાં પ્રત્યક્ષ આત્મદર્શન, આત્મ-

સાક્ષાત્કાર, સ્વાત્માનુભૂતિ, આત્મજ્ઞાન, શુદ્ધ સમક્ષિત કે સ્વાનુભવ પ્રકાશ ઇત્યાદિ અનેક નામે પ્રસિદ્ધ એવી આત્મદશા જળહળી ઊઠે છે; જેના પ્રતાપે અનુક્રમે સર્વ રાગદ્વેષાદિ કર્મ ક્ષય થઈ નિર્વાણપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ આત્માનુભવ કે સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય, કે અનંત જ્ઞાન દર્શન સુખ વીર્યાદિ અનંત ચતુષ્ટય એ આદિ આત્માના સ્વભાવરૂપ હોવાથી તે આત્માનો સ્વધર્મ છે. કારણ કે વસ્તુસ્વભાવો ધર્મઃ, વસ્તુના સ્વભાવને ધર્મ કહ્યો છે.

એ આત્માનુભવની ધારા અખંડ રહે તેવા પુરુષાર્થમાં પ્રવર્તતા જ્ઞાની જ્યારે અનુભવદશામાં રહી શકતા નથી ત્યારે દક્ષ અને પ્રતીતિ તો અખંડ રહે અથવા આત્મભાવના સતત જાગૃત રહે તેમ પ્રવર્તે છે. આ આત્મભાવમાં રહેવારૂપ સ્વધર્મ સંચય જેમ જેમ વધે તેમ તેમ પરભાવમાં પ્રવૃત્તિરૂપ અન્ય ધર્મની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. અને પ્રાન્તે મોહકર્મના ક્ષયે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થતાં અનંત ચતુષ્ટયસ્વરૂપ સ્વધર્મની સંપૂર્ણતા થાય ત્યારે અન્ય ધર્મરૂપ પરભાવોની અત્યંત નિર્મળપણે ક્ષાયકભાવે નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. હે પ્રભુ એવી સર્વોત્કૃષ્ટદશા આપે પ્રગટ કરી છે તે આપની કૃપાથી આ રંકને પણ પ્રાપ્ત હો ! એમ નિરંતર પ્રાર્થના છે.

જ્યાં સુધી તેવી અનુભવ દશા પ્રગટી નથી ત્યાં સુધી તેના કારણરૂપ પરોક્ષ આત્મભાવનાના સતત અભ્યાસરૂપ સ્વધર્મ સંચય નિરંતર પ્રાપ્ત રહે અને દેહુમમત્વ આદિ પરભાવરૂપ અન્યધર્મની વાસના રહિત, આસક્તિ રહિત નિવૃત્તિ થાય, તે એવી કે મરણ કે વેદનીના પ્રસંગમાં કસોટીરૂપ બની સાક્ષાત્

એમ અનંત પ્રકારથી, સાધન રહિત હુંય;

નહીં એક સદ્ગુણ પણ, મુખ બતાવું શુંય ? ૧૩

અનુભવ પ્રાપ્તિનું કારણ થાય, તેવો પુરુષાર્થ પણ થતો નથી
તો આપના આશ્રયે તેવો સત્પુરુષાર્થ નિરંતર પ્રાપ્ત રહો !
એજ પ્રાર્થના છે. ૧૨

૧૩. આ પ્રમાણે અનંત પ્રકારે જોતાં મારી પાસે એક
પણ સાધન છે નહિ જેથી મારા અનંત દોષ ટળી જાય અને
મને મારા સંપૂર્ણ નિર્દોષ, સત્પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ થાય.
ઉપર જે જે સાધનો દર્શાવ્યાં છે તેમાંનાં પ્રત્યેક સાધન એટલાં
બધાં બળવાન અને સમર્થ છે કે યથાર્થ રીતે તેમાંનું એક
પણ આરાધાય તો અવશ્ય સર્વ દોષને ટાળી સર્વ આત્મિક
સદ્ગુણો પ્રગટાવી સ્વરૂપસિદ્ધિને આપે. પરંતુ તે સાધનોનું
યથાર્થ માહાત્મ્ય કે સામર્થ્ય મેં જરાય લક્ષમાં કે વિચારમાં
લીધું જ નથી તો તેના સમ્યક્ આરાધનની તો વાત જ શી ?
તેથી મારામાં એક પણ સદ્ગુણ પ્રગટ્યો નથી.

જ્યાં સુધી સર્વ દોષનું મૂળ એવું અજ્ઞાન ટળ્યું નથી
અર્થાત્ મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું નથી, ઓળખાણ થઈ નથી,
શ્રદ્ધા, નિશ્ચય થયો નથી, અનુભવ થયો નથી, ત્યાં સુધી જે જે
ગુણો મારામાં લૌકિકભાવે જણાય છે તે સદ્ગુણો કહેવાવા
યોગ્ય નથી. જેમ ક્ષીરભોજનથી ભરેલા ભોજનમાં અદ્યપમાત્ર
વિષે પડ્યું હોય તો તે ભોજનને યોગ્ય રહેતું નથી, તેમ
લૌકિકપણે દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, જપ, તપ, સંયમ,
સદાચાર, વૈરાગ્ય, ન્યાય, નીતિ, પ્રામાણિકતા, બુદ્ધિ ઇત્યાદિ
ગુણોમાંથી ક્વચિત્ કોઈ વાર કોઈ ગુણો પ્રાપ્ત થયા દેખાતા

કેવળ કરુણા-મૂર્તિ છો, દીનબંધુ દીનનાથ;

પાપી પરમ અનાથ છું, ગ્રહો પ્રભુજી હાથ. ૧૪

હોય તો પણ મૂળ પોતાના સ્વરૂપની ઓળખાણરૂપ સમ્યગ્દર્શન વગર તે સર્વ ગુણો સદ્ગુણપણાને પામતા નથી, પથરની ઉપમા પામે છે, અને ભારરૂપ ગણાય છે, પરંતુ તે જ ગુણો જે સમ્યગ્દર્શન સહિત હોય તો સદ્ગુણો ગણાય છે, અને અમૂલ્ય રત્નરૂપ શોભાને ધારણ કરે છે. તેથી ઉપરોક્ત સાધનોની ઉપાસનાથી જે દેહાદિમાં આત્મપણાની માન્યતારૂપ મિથ્યાદર્શન ટળી જઈ પોતાના સ્વરૂપની ઓળખાણ, અનુભવ, રમણતારૂપ સ્વધર્મની પ્રગટતા થાય તો તે જ બધા સદ્ગુણો અવશ્ય સદ્ગુણરૂપ લેખાય, અને અપ્રાપ્ત એવા બધા સદ્ગુણો પ્રગટ થઈ સ્વરૂપસિદ્ધિ પમાય.

પરંતુ હે પ્રભુ ! તે વિનાનો, એક પણ સાધન કે સદ્ગુણ વિનાનો હું, સર્વસ્વ હારી ગયેલો, આવી દીન અવસ્થાને પામેલો આપને મુખ બતાવવાને પણ યોગ્ય રહ્યો નથી. ૧૩ ૧૪. એમ એકપણ સાધન કે સદ્ગુણ વિનાનો હું, સર્વ સદ્ગુણ સંપન્ન એવા આપની પાસે આવવાની હિંમત કરી શકતો નથી. હું પાપી છું, પરમ અનાથ છું, કેવળજ્ઞાન સ્વરૂપ મારા આત્માની મને શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ, ઓળખાણ નથી એ મિથ્યાત્વ કે અજ્ઞાન જેવું બીજું કોઈ પાપ નથી. કારણ તેથી મારા આત્માના ગુણોની હું ઘાત કરી રહ્યો છું; અને ‘આત્મઘાતી મહાપાપી’ છે. તેથી હું મહાપાપી છું. તેમ આપના સિવાય આ પાપમાંથી મારો ઉદ્ધાર કરે, મને બચાવે તેવું કોઈ શરણ બીજું મને નથી, તેથી હું અનાથ છું.

પરંતુ આપ તો સાક્ષાત્કરુણામૂર્તિ છો. દીનના બંધુ છો. અનાથના નાથ છો. અશરણુના શરણુરૂપ છો. તેથી તે વિચારે આપના શરણુ વિના મારે ખીજ કોઈનો આધાર નથી. સંસારમાં તન, મન, વચન, સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ કુટુંબ, ધન, સ્વજન આદિ જે જે હું સુખનાં કારણ ગણી મારાં મારાં માનું છું, દુઃખમાં સહાયક થશે એમ માનું છું, તેમાંનાં કોઈ મને સંસારના ત્રિવિધ તાપાગ્નિની ઝાળથી બચાવી શાંતિનું કારણ બને એમ નથી; તેમ દુઃખમાં, રોગમાં, કે મરણ કાળની અસહ્ય વેદનાના વખતમાં, તેથી બચાવે કે શરણુરૂપ થાય, કે સમાધિ-મરણમાં સહાયક થઈ પરલોકમાં સદ્ગતિ અને સત્સુખ પ્રાપ્ત કરાવવામાં સાધન બને, એમ કોઈ નથી જ. તેથી તે સર્વ અન્ય આલંબન તણ, હવે સર્વ અર્પણભાવે, આપનાં ચરણનું શરણુ સ્વીકારું છું. તો કૃપા કરી હે પ્રભુજી, મારો અનાથનો હાથ ગ્રહો, અને મને આપની આજ્ઞા, બોધ, ભક્તિ આદિ સર્વોત્તમ સાધનો દ્વારા તારો, ઉદ્ધારો. સર્વ સંસારી આલંબનો, તેમ જ પરમાર્થને નામે રાગદ્વેષ અજ્ઞાન આદિ દોષ યુક્ત એવા દેવગુરુઓ, તે સર્વની આસ્થા તણ, એક આપ સર્વજ્ઞ વીતરાગ પ્રભુનું જ શરણુ અન્યભાવે હવે હું અંગીકાર કરું છું. તેથી નિષ્કામ કરુણાસાગર હે પ્રભુ, આપ મારો આ સંસાર દુઃખ-દરિયાથી ઉદ્ધાર કરો. ૧૪

૧૫. હે ભગવાન, મારા સ્વરૂપના ભાન વિના, આ અપાર સંસારમાં હું જન્મ, જરા, વ્યાધિ, મરણ ઇત્યાદિ દુઃખ, દુઃખ ને દુઃખ જ ભોગવતો ચોરાસી લાખ યોનિમાં ચારે ગતિમાં અનંત કાળથી અનંતથી અનંતવાર પરિભ્રમણ કર્યા જ કરું છું,

અનંત કાળથી આથડયો,

વિના ભાન ભગવાન;

સેવ્યા નહીં ગુરુ સંતને,

મૂક્યું નહીં અભિમાન. ૧૫

સંતચરણ આશ્રય વિના,

સાધન કર્યાં અનેક;

પાર ન તેથી પામિયો,

ઊંચે ન અંશ વિવેક. ૧૬

આથડયા જ કરું છું. તેમાં કોઈ કાળે મેં આત્મારામી, આત્મ-જ્ઞાની એવા સંતને, સદ્ગુરુ તરીકે સ્વીકારી આરાધ્યા નથી, તેમની સેવા કરી નથી. તેમની આજ્ઞા ઉપાસી નથી, કારણ કે અભિમાનથી અક્કડ થઈ જ્યાં ત્યાં આથડતો એવો હું જ્ઞાનીના શરણમાં જવારૂંપ લઘુતા, નમ્રતા, વિનયગુણ પામ્યો નથી. ૧૫ ૧૬.

“અનાદિકાળના પરિભ્રમણમાં અનંતવાર શાસ્ત્ર-શ્રવણ, અનંતવાર વિદ્યાભ્યાસ, અનંતવાર જિનદીક્ષા, અનંતવાર આચાર્યપણું પ્રાપ્ત કર્યું છે. માત્ર ‘સત્’ મળ્યા નથી, ‘સત્’ સુણ્યું નથી, અને ‘સત્’ શ્રદ્ધ્યું નથી, અને એ મળ્યે, એ સુણ્યે, એ શ્રદ્ધ્યે જ ધૂટવાની વાર્તાનો આત્માથી ભણકાર થશે.

મોક્ષનો માર્ગ બહાર નથી, પણ આત્મામાં છે, માર્ગને પામેલો માર્ગ પમાડશે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

એમ, સતરૂપ પરમાત્માનો જેણે અંતરમાં સાક્ષાત્કાર કર્યો છે એવા આત્મારામી, આત્મજ્ઞાની, મોક્ષમાર્ગના નેતા સંતને સદ્ગુરુપણે નિર્ધારી, તેના ચરણમાં સર્વાર્પણભાવે શરણુતા સ્વીકારી, તેનો આશ્રય આ જીવે ગ્રહણ કર્યો નથી, તે સિવાય

સહુ સાધન બંધન થયાં,
રહ્યો ન કોઈ ઉપાય;
સત્સાધન સમજ્યો નહીં,
ત્યાં બંધન શું જાય? ૧૭

ખીજાં અનેક સાધનો કરી ચૂક્યો છે. પણ તેથી આ વિષમ અને ભયંકર એવા સંસાર દુઃખદસ્થિાનો પાર આવ્યો નથી. ઊલટાં તે સાધનો પરિભ્રમણવૃદ્ધિનાં કારણ બન્યાં છે.

ખીજાં સાધન બહુ કર્યાં, કરી કલ્પના આપ;
અથવા અસદ્ગુરૂ થકી, ઊલટો વધ્યો ઉતાપ.

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

કારણ કે સાચા માર્ગદર્શકના શરણ વિના, તેની આજ્ઞા વિના, તેના બોધરૂપ સાક્ષાત્ જ્ઞાનરવિના ઉજ્જવળ પ્રકાશ વિના, સ્વપરના ભેદરૂપ, જડચેતનના ભેદજ્ઞાનરૂપ, પોતાના સ્વરૂપની સમજણ, શ્રદ્ધા, રમણતારૂપ, સ્વભાવનું ગ્રહણ એ જ સારરૂપ ઉપાદેય છે અને પરભાવનું ગ્રહણ એ દુઃખરૂપ અસાર હોવાથી હેય છે, ઇત્યાદિ પ્રકારે સાર, અસારનો, હિત અહિતનો, કર્તવ્ય અકર્તવ્યનો, ગ્રાહ્ય ત્યાજ્યનો વિવેક, સમજણ, ભાન, તેનો અંશ પણ પ્રગટ્યો નહિ અને તેથી અંતરનું અજ્ઞાનતિમિર તેનો અંશ પણ ટળ્યો નહિ, જેથી સંસારભ્રમણનો અંત આવ્યો નહિ. ૧૬

૧૭. પૂર્વે જે જે સાધન આ જીવે કર્યાં છે તે સૌ બંધન માટે જ થયાં છે. પણ અબંધદશા પ્રગટાવવા કોઈ સમર્થ બન્યાં નથી. હવે મારી સમજ પ્રમાણે એવો કરવા યોગ્ય કોઈ ઉપાય બાકી રહ્યો નથી. બધાં સાધનોમાં સત્ સાધન શું છે? તે

ગુરુગમે સમન્નયું નથી, અને તે વિના બંધન કેમ કરીને જાય ?

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ પાંચ કર્મબંધનાં મુખ્ય કારણો ગણ્યાં છે. તેમાં સૌથી પ્રથમ મિથ્યાત્વ દૂર થાય ત્યારથી અબંધદશાનો કેમ શરુ થાય. તે મિથ્યાત્વ કે આત્મઅજ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન કે આત્મજ્ઞાન વિના ટળે નહિ અને તે સમ્યગ્દર્શન કે આત્મજ્ઞાન, સત્સ્વરૂપ સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુ વિના પ્રાપ્ત થવું સુલભ નથી. શાસ્ત્રોમાં ધર્મ કહ્યો છે, પણ મર્મ તો સત્પુરુષના અંતરાત્મામાં રહ્યો છે. તે, તેની ભક્તિમાં તદ્લીન થતાં, તેની અંતરંગ ચેષ્ટામાં વૃત્તિ જોડાતાં, સત્પુરુષ અબંધ શી રીતે રહે છે તે વિચારતાં, ખ્યાલમાં આવવા યોગ્ય છે. સત્પુરુષ એજ કે નિશદ્દિન જેને આત્માનો ઉપયોગ છે. અર્થાત્ જ્ઞાનીપુરુષ બાહ્ય ઉપયોગને ટાળી અંતરંગમાં આત્મામાં ઉપયોગની એકાગ્રતા કરી અપૂર્વ આત્મ-આહ્લાદને આસ્વાદી રહ્યા છે તે અપૂર્વ ગુણ દષ્ટિગોચર થતાં અન્ય સ્વચ્છંદ મટી સહેજે આત્મબોધ થાય છે. એમ સત્પુરુષ જ્ઞાની સદ્ગુરુ વિના બીજું કોઈ બળવાન ઉપકારી અવલંબન છે નહિ. તે પ્રાપ્ત થાય તો જ જ્ઞાનદશા પ્રગટે અને ત્યારે જ મોક્ષમાર્ગરૂપ અબંધ માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય, એમ સમન્નય છે.

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ: એમ મોક્ષશાસ્ત્રમાં સૌથી પ્રથમ વાક્યમાં મોક્ષમાર્ગ દર્શાવ્યો છે. એટલે સમ્યગ્દર્શન પછી જ અબંધદશારૂપ મોક્ષમાર્ગ શરૂ થાય છે. તે ક્રમે કરી સર્વ કર્મબંધ ક્ષય થઈ સંપૂર્ણ મુક્તદશા પ્રાપ્ત થાય.

ત્યાં સુધી જે જે સાધનો કરવામાં આવે તેથી શુભાશુભ કે પુણ્ય પાપરૂપ બંધન થાય પણ શુદ્ધ ભાવરૂપ અબંધ પરિ-

પ્રભુ પ્રભુ લય લાગી નહીં,

પડયો ન સદ્ગુરુ પાય;

દીઠા નહીં નિજ દોષ તો,

તરિયે કોણ ઉપાય ? ૧૮

જામ ન થાય અને ત્યાં સુધી કર્મબંધન ટળી શકે નહિ.

આમ સત્ સાધન વિના બંધન શી રીતે જાય ? ૧૭

૧૮. સત્ સાધન સમજાયું નહિ તેથી પ્રભુ પ્રત્યે પરાભક્તિ જાગી નહિ. અને તેથી પ્રભુ પ્રભુ લય, લગની લાગી નહિ. તેનું કારણ પોતાના દોષ જોયા નહિ અને સર્વાર્પણભાવે સદ્ગુરુનાં ચરણમાં પડયો નહિ, તેથી આ દુઃખદસ્થિતિનો પાર આવ્યો નહિ.

‘હું જાણું છું,’ ‘હું સમજું છું,’ ‘ધર્મની મને ખબર છે,’ એમ અભિમાનાદિ દોષો જ્ઞાની પાસે જવામાં મૂળ વિઘ્નભૂત થાય છે. પણ આજ સુધી કરેલાં સાધન નિષ્ફળ ગયાં છે, તેથી આજ સુધી જે મેં જાણ્યું તે સર્વ અજ્ઞાન છે; અને સાચું જ્ઞાન તો જ્ઞાની પાસે જ છે, માટે મારે અભિમાન મૂકી દાસાનુદાસપણે જ્ઞાનીની સેવા કર્તાવ્ય છે, એવો વિનય, લઘુતાભાવ જાગ્યો નહિ, પોતાના દોષ લક્ષમાં આવ્યા નહિ અને તેથી ભવનો અંત પણ આવ્યો નહિ.

સૌ સાધન બંધન કેમ થયાં ? અને જીવને માર્ગ મળ્યો નથી એનું શું કારણ ? તે વિચારતાં સમજવા યોગ્ય છે કે ‘ભાવ અપ્રતિબદ્ધતાથી નિરંતર વિચરે છે એવા જ્ઞાનીપુરુષનાં ચરણારવિંદ તે પ્રત્યે અચળ પ્રેમ થયા વિના, અને સમ્યક્ પ્રતીતિ આવ્યા વિના સત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી, અને

અધમાધમ અધિકૈષ્ઠ પતિત,

સકળ જગતમાં હુંય;

એ નિશ્ચય આવ્યા વિના,

સાધન કરશે શુંય? ૧૯

આબ્યેશી અવસ્થા તે મુમુક્ષુ જેનાં ચરણારવિન્દ તેણે સેવ્યાં છે તેની દશાને પામે છે. આ માર્ગે સર્વ જ્ઞાનીઓએ સેવ્યો છે, સેવે છે અને સેવશે.'

અખંધદશામાં વિચરતા જ્ઞાનીના સમાગમે પ્રભુ, શુદ્ધ આત્માનું અચિંત્ય માહાત્મ્ય અથાતથ્ય ભાસે છે. અને એજ એક સર્વપ્રયત્ને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે એવો નિર્ધાર થઈ અન્ય સર્વ 'આત્માર્થી સૌ હીન' જાણી હેયરૂપ સમજાય છે. તેથી પરમગુરુ જેવો સહજાત્મસ્વરૂપ, શુદ્ધ આત્મા, તે જ હું, તે જ મારું સ્વરૂપ, અને તે જ આ જગતમાં સર્વોત્કૃષ્ટ સુખ-નિધાન છે, માટે પરમ પ્રેમે, અનન્ય ભક્તિએ, મારે એક એજ સહજાત્મસ્વરૂપ ઉપાસવા યોગ્ય છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. સદ્ગુરુના પ્રત્યક્ષ બોધના પ્રભાવે, આજ્ઞામાં ધૃત્તિ એકતાન થાય છે અને ત્યારે પ્રભુ, પ્રભુ લય લાગે છે. એક એ જ પ્રાપ્ત કરવાની લગની, તાલાવેલી જાગે છે. અને પરાભક્તિ પ્રગટે છે. એક તુંડિ તુંડિનો અખંડ જાપ, અખંડ રટણ રહે છે, એમ પ્રભુ પ્રત્યે પરમ પ્રેમનો પ્રવાહ વધી જાય ત્યારે અનાદિની મોહનિદ્રા કે સ્વપ્નદશા દૂર થઈ જઈ, સ્વસ્વરૂપનું ભાન, અપૂર્વ જગત દશા જાગે છે. તે ક્રમે કરી સર્વ બંધનનો ક્ષય કરવા સમર્થ થાય છે. એવી અપૂર્વ લય વિના હે પ્રભુ, આ સંસાર ક્યા ઉપાયે તરાય તેમ છે? ૧૯

૧૯. જો કોઈ જન્માંધ, મેત્ર વિનાનો હોવાથી, માર્ગ જોઈ શકે નહિ અને ચાલતાં ખાડામાં કે કૂવામાં પડી જાય, તો તેમાં તેનો દોષ ગણાય નહિ; પણ જો કોઈ સારા ચક્ષુવાળો અને હાથમાં દીવો હોવા છતાં, ચાલતાં ખેદરકાર રહી ખાડામાં કે કૂવામાં પડે, તો તેના જેવો મૂર્ખ બીજો કોણ કહેવાય ?

હું પ્રભુ મોક્ષમાર્ગમાં સહાયરૂપ સર્વ દુર્લભ સામગ્રી સુલભ છતાં, અને જ્ઞાની પુરુષના બોધરૂપ દિવ્ય પ્રકાશ પાસે છતાં, જો હું ભવકૂપમાં પડું તો મારા જેવો અધમાધમ બીજો કોણ કહેવાય ? પણ આજ સુધી ખરેખર મેં આમ જ કર્યું છે.

જ્ઞાની કહે છે કે, ‘સર્વ શુભાશુભ કર્મથી ભિન્ન કેવળ-જ્ઞાની ભગવાન જેવો મારો આત્મા શુદ્ધ, સહજાત્મસ્વરૂપ છે. તે જ મારું સ્વરૂપ છે. તેથી અન્ય સારું નહિ.’ તેમ છતાં તેને જો હું કેવળજ્ઞાન સ્વરૂપ ન માનું, સર્વથી ભિન્ન ન માનું અને પરદ્રવ્ય, અને પરભાવ સાથે એકમેક માનું તો હું જ્ઞાનીની આજ્ઞાનો અનારાધક, મારા આત્માની ઘાત કરનારો, મહાપાપી છું. કારણ વિપરીત માન્યતારૂપ મિથ્યાત્વ જેવું બીજું કોઈ મહાપાપ નથી.

મિથ્યાત્વદશામાં કોઈ ગુણ ક્ષયોપશમભાવે મારામાં કદાચ આવ્યો હોય, તો પણ તે મિથ્યાત્વરૂપ મૂળ દોષ ગયા વિના ગુણ કહેવાવા યોગ્ય જ નથી. તો પછી તેનું અભિમાન તો થાય જ કેમ ? છતાં અભિમાન થાય છે. અને એ જ મારી અધમાધમ દશા છે.

મારામાં હોય તે નાનામાં નાના દોષ પણ મારે જોવા અને જોઈને તેને કાઢવા, એ લક્ષ આવવો જોઈએ. તે આવતો

પડી પડી તુજ પદપંકજે,

ફરિ ફરિ માગું એજ;

સદ્ગુરુ સંત સ્વરૂપ તુજ,

એ દઢતા કરી દેજ. ૨૦

નથી. પરંતુ દોષ હોય છે છતાં તેને ગુણરૂપ માની પ્રવર્તાય છે ત્યાં દોષનો ક્ષય શી રીતે થઈ શકે ?

તેથી આખા જગતમાં હું અધમાધમ છું. અને આત્માનું અનંત ઐશ્વર્ય, સર્વ આત્મિક સંપત્તિ હારી ગયો છું એવી અત્યંત પતિત અવસ્થામાં આવી પડ્યો છું. એવો નિશ્ચય ન થાય ત્યાં સુધી ગમે તેવાં સાધન કરવામાં આવે પણ તે સફળ થાય જ શી રીતે ? ૧૯

૨૦. આવી પતિત અવસ્થામાં હવે મારી કોઈ ગતિ, માર્ગ મને દેખાતો નથી. તેથી તેમાંથી મારો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ એવા હે પ્રભુ, આપના સિવાય મારે બીજો કોઈ આધાર નથી.

હે પ્રભુ, આપનામાં, સંતમાં અને સદ્ગુરુમાં ભેદ નથી. જે સચ્ચિદાનંદમય, શુદ્ધ, મુક્ત સહજાત્મસ્વરૂપમાં આપની નિરંતર રમણતા છે, તે ચિદાનંદમય સહજાત્મસ્વરૂપનો અંતરમાં જેણે અનુભવ કર્યો છે અને એ અનુભવપ્રકાશ જેના હૃદયમાં નિશ્ચિત જળહણી રહ્યો છે એવા આત્મારામી સંતો આ જગતમાં વિરલા જ છે.

તેવા સંતશિરોમણિ પરમકૃપાળુ સદ્ગુરુનો યોગ આવા દુષ્પ્રમ કાળમાં અત્યંત દુર્લભ છે, અહોભાગ્ય હોય તો જ એવા જ્ઞાની સદ્ગુરુનું શરણ આ કાળમાં પ્રાપ્ત થાય.

હે પ્રભુ, આપનાં ચરણકમળમાં પડી પડીને, લાવોદ્લાસ-પૂર્વક ફરી ફરી નમસ્કાર કરીને, વારંવાર એ જ માગું છું, કે સદ્ગુરુ અને સંત જે આપનું જ સ્વરૂપ છે, તેમ પરમાર્થે મારું પણ એવું જ સ્વરૂપ છે, તે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપની મને દેહતા, અચળ, અખંડ, અનન્ય સત્શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થાય તેવી કૃપા કરો, કે જેથી પરિણામે તેમાં અખંડ પ્રેમ, લાવ જાગે, તેની ઉપાસના થાય અને તેથી તે શુદ્ધસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ, તેનો અનુભવ, તેમાં રમણતા અચળપણે, અખંડપણે, નિરંતર પ્રગટ થાય.

તે માટે સદ્ગુરુના શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપનું અલૌકિક, અચિંત્ય માહાત્મ્ય લાસે, તે પ્રત્યે અનન્ય પ્રેમ, પ્રીતિ, પ્રતીતિ, રુચિ, લક્ષિત, લાવ, ઉદ્લાસ પ્રગટે, તેમના શરણમાં સર્વાર્પણપણે સ્થિતિ થાય, તે સિવાય બીજું કંઈ કર્તાવ્ય ન જ મનાય, તેમની આજ્ઞા, બોધ, સન્માર્ગ, આરાધવામાં એકનિષ્ઠપણે અપ્રમત્ત પુરુષાર્થ જાગૃત રહે, આટલો ભવ એ જ એક ‘દેહ’ પાતયામિ વા કાર્ય’ સાધયામિ,’ એવા દૃઢ નિશ્ચિન નિર્ધારપૂર્વક એક આત્મકલ્યાણ માટે જ સદ્ગુરુના શરણમાં ગળાય કે જેથી પૂર્વે જે જે સાધનો નિષ્ફળ ગયાં તે સર્વ સફળ થાય અને આ મળેલો દુર્લભ જોગ સાર્થક થાય, એ જ આપની પાસે ચાચું છું. સત્પુરુષનું યોગબળ જગતનું કલ્યાણ કરવા શક્તિ-શાળી છે તે મારું શ્રેય જરૂર કરશે જ, માટે આશ્રય અને નિશ્ચય મને અખંડ રહેા.

“શ્રીમદ્ વીતરાગ ભગવતોએ નિશ્ચિતાર્થ કરેલો એવો અચિંત્ય ચિંતામણિસ્વરૂપ, પરમ હિતકારી, પરમ અદ્ભુત, સર્વ

હુંખનો નિઃસંશય આત્યંતિક્ષય કરનાર, પરમ અમૃતસ્વરૂપ એવો સર્વોત્કૃષ્ટ શાશ્વત ધર્મ જયવંત વર્તો, ત્રિકાળજયવંત વર્તો.

તે શ્રીમદ્ અનંત ચતુષ્ટયસ્થિત લગવંતનો અને તે જયવંત ધર્મનો આશ્રય સદૈવ કર્તાવ્ય છે, જેને ખીન્નું કંઈ સામર્થ્ય નથી એવા અબુધ અને અશક્ત મનુષ્યો પણ તે આશ્રયના ખળથી પરમ સુખહેતુ એવાં અદ્ભુત ફળને પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે. માટે નિશ્ચય અને આશ્રય જ કર્તાવ્ય છે, અધીરજથી ખેદ કર્તાવ્ય નથી.

ચિત્તમાં દેહાદિ લયનો વિશ્લેષ પણ કરવો યોગ્ય નથી. દેહાદિ સંબંધી જે પુરુષો હર્ષ-વિષાદ કરતા નથી તે પુરુષો પૂર્ણ દ્રાઢશાંતને સંક્ષેપમાં સમજ્યા છે, એમ સમજો. એ જ દૃષ્ટિ કર્તાવ્ય છે.

હું ધર્મ પામ્યો નથી, હું ધર્મ કેમ પામીશ ? એ આદિ ખેદ નહીં કરતાં વીતરાગ પુરુષોનો ધર્મ જે દેહાદિ સંબંધીથી હર્ષ વિષાદવૃત્તિ દૂર કરી આત્મા અસંગ-શુદ્ધ-ચૈતન્ય-સ્વરૂપ છે, એવી વૃત્તિનો નિશ્ચય અને આશ્રય ગ્રહણ કરી તે જ વૃત્તિનું ખળ રાખવું, અને મંદ વૃત્તિ થાય ત્યાં વીતરાગ પુરુષોની દશાનું સ્મરણ કરવું, તે અદ્ભુત ચરિત્ર પર દૃષ્ટિ પ્રેરીને વૃત્તિને અપ્રમત્ત કરવી, એ સુગમ અને સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપકારકારક તથા કલ્યાણસ્વરૂપ છે. નિર્વિકંદપ

“ હુલ્લે એવો મનુષ્ય દેહ પણ પૂર્વે અનંતવાર પ્રાપ્ત થયા છતાં કંઈ પણ સફળપણું થયું નહિ; પણ આ મનુષ્ય દેહને કૃતાર્થતા છે, કે જે મનુષ્ય દેહે આ જીવે જ્ઞાનીપુરુષને ઓળખ્યા,

તથા તે મહાભાગ્યનો આશ્રય કર્યો. જે પુરુષના આશ્રયે અનેક પ્રકારના મિથ્યા આગ્રહાદિની મંદતા થઈ, તે પુરુષને આશ્રયે આ દેહ છૂટે એ જ સાર્થક છે. જન્મ જરા મરણાદિને નાશ કરવાવાળું આત્મજ્ઞાન જેમને વિષે વર્તે છે, તે પુરુષનો આશ્રય જ જીવને જન્મ જરા મરણાદિનો નાશ કરી શકે, કેમકે તે યથાસંભવ ક્રિયાય છે. સંયોગ સંબંધે આ દેહ પ્રત્યે આ જીવને જે પ્રારબ્ધ હશે તે વ્યતીત થયે તે દેહનો પ્રસંગ નિવૃત્ત થશે. તેનો ગમે ત્યારે વિયોગ નિશ્ચયે છે, પણ આશ્રયપૂર્વક દેહ છૂટે એ જ જન્મ સાર્થક છે, કે જે આશ્રયને પામીને જીવ તે ભવે અથવા ભાવિ એવા થોડા કાળે પણ સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે.

શ્રી સદ્ગુરુએ કહ્યો છે એવા નિર્ગ્રંથ માર્ગનો સદાય આશ્રય રહો.

હું દેહાદિ સ્વરૂપ નથી, અને દેહ સ્ત્રી પુત્રાદિ કોઈ પણ મારાં નથી, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ અવિનાશી એવો હું આત્મા છું. એમ આત્મભાવના કરતાં રાગદ્વેષનો ક્ષય થાય.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

શ્રી સદ્ગુરુસ્વરૂપ મુજ, પરમ ગુરુ ભગવાન;
શરણ અખંડિત આપણું, રાણો ઉર અજ્ઞાન,
એવું, ભાણું, ચિંતણું, ધ્યાણું ધરી ઉર ધ્યાન;
બોધિ સમાધિ દો મને, શાંતિ સૌખ્યનિવાન.

[૨૬૫]

કૈવલ્ય બીજ રાજ, ભા.સુ ૮, ૧૯૪૭

ત્રોટક છંદ

યમ નિયમ સંજમ આપ કિયો,
પુનિ ત્યાગ વિરાગ અથાગ લહ્યો.
વનવાસ લિયો સુખ મૌન રહ્યો,
દૃઢ આસન પદ્મ લગાય દિયો. ૧

કૈવલ્ય બીજ

૧. અનાદિકાળના પરિભ્રમણમાં આ જીવે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે અનંતવાર અનેક સાધનો કર્યાં છે.

અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ આદિ મહાવ્રત જીવન પર્યાંત પાળવાની પ્રતિજ્ઞા તે યમ, અમુક વખત માટે અમુક ત્યાગ, ઉપવાસ, મૌન આદિ કરવાં તે નિયમ, અને પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનનો નિગ્રહ તેમજ છ કાય જીવની રક્ષા એ બાર પ્રકારનો સંયમ, એમ યમ, નિયમ, સંયમ આપ, પોતે, પોતાની મેળે, જ્ઞાની ગુરુની આજ્ઞાના અવલંબન વિના, અથવા ગુરુગમે તેનો પરમાર્થ સમજ્યા વિના અનંતવાર કર્યાં છે. વળી, ગૃહાદિને તજી જવારૂં ત્યાગ અને તેમાંથી રાગ, આસક્તિ મંદ કરવારૂં વૈરાગ્ય પણ અથાગ, પાર વિનાનો કર્યો છે. સંગને ત્યાગી અસંગ થવા વનવાસ અંગીકાર કર્યો છે. વાણીના સંયમને માટે મૌનપણું ધારણ કર્યું છે. આસનના જય માટે પદ્માસન દૃઢ અચળપણે લગાવ્યું છે. ૧

મનપૌન નિરોધ સ્વબોધ કિયો,
હઠબેગ પ્રયોગ સુ તાર લયો,
જપ ભેદ જપે તપ ત્યોહિ તપે,
ઉરસેહિ ઉદાસી લહી સખપે. ૨

સખ શાસ્ત્રન કે નય ધારિ હિયે,
મતમંડન ખંડન ભેદ લિયે,
વહ સાધન ખાર અનંત કિયો,
તદપિ કછુ હાથ હજી ન પર્યો. ૩

૨. મનને રોકી, શ્વાસોચ્છવાસને સ્થિર કરી, પોતાના સ્વ-રૂપનો બોધ થવા, આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા પ્રયાસ કર્યો છે. પ્રાણાયામ આદિ અષ્ટાંગ યોગની સાધના વડે મન વચન કાયાની પ્રવૃત્તિને વશ કરવા, હઠયોગના પ્રયોગોમાં તદ્દલીનતા કરી અનેક કષ્ટકારી સાધનાઓ કરી છે. અનેક પ્રકારના જપનો જાપ કર્યો છે તેમજ અનેક પ્રકારની ઉત્ર તપશ્ચર્યાઓ પણ કરી છે અને જગતમાં સર્વ પ્રત્યે ઉદાસીનતા, વૈરાગ્ય, અણુગમે ધારણ કર્યો છે. ૨

૩. સ્વદર્શન અને પરદર્શનનાં સર્વ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી, સર્વ શાસ્ત્રોના નયને એટલે દાર્શનિક મત, સિદ્ધાંતને હૃદયમાં ધારણ કરી, પોતાના મતને મંડન કરવા, સ્થાપાવ અને અન્ય મતોને ખંડન કરવાના ભેદને, પ્રકારને, પ્રપંચને, રહસ્યને જાણી તેની જ પ્રવૃત્તિમાં તત્પર રહી આત્માર્થ સાધના-રૂપ સ્વકાર્ય કરવું રહી ગયું છે અથવા તેથી જ આત્મપ્રાપ્તિ થશે એમ માની ભૂલ કરી છે. આમ સાધનો કરવામાં કે કષ્ટ વેઠવામાં બાકી રાખી નથી.

અબ કયોં ન બિચારત હૈ મનસેં,
કહુ ઔર રહા ઉન સાધનસેં?
બિન સદ્ગુરુ કોય ભેદ ન લહે,
મુખ આગલ હૈ કહ બાત કહે? ૪

એમ એવાં અનેક સાધનોનો બળવાન પરિશ્રમ, અનંત ભવમાં, અનંતવાર કર્યા છતાં હજી સુધી તે સફળ થયાં નથી, કારણ કે આત્મજ્ઞાન થયું નથી અને તેથી ભવબ્રમણનો અંત આવ્યો નથી. અર્થાત્ એવાં બળવાન સાધનો કર્યા છતાં હજી સુધી કાંઈ હાથ આવ્યું નહિ અને સાધના ઊલટું પરિબ્રમણ-વૃદ્ધિનો હેતુ જ બની! ૩

૪. આમ શાથી બન્યું? આવો દુર્લભ જોગ પામીને હવે પણ હૈ જીવ! તું કેમ વિચારતો નથી કે એ બધાં સાધનો નિષ્ફળ કેમ થયાં? અથવા તે બધાં કરતાં ખાસ કરવા યોગ્ય શું કરવાનું બાકી રહી ગયું? જ્ઞાનીપુરુષો કહે છે કે એ સાધનો કરતાં બીજું કોઈ અચૂક સાધન રહી જાય છે, તે શું? તો કે એ ભેદ માત્ર સદ્ગુરુ વિના કોઈ પામી શકે તેમ નથી, અર્થાત્ આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ વિના, તેની આરાધના વિના, બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી તે આત્મપ્રાપ્તિરૂપ ધર્મ-રહસ્યને પામી શકાય તેમ નથી અને સદ્ગુરુના શરણમાં તે આત્મપ્રાપ્તિ, મુખ આગળ, સાવ સન્મુખ, અત્યંત સુલભ છે. કારણ આત્મસ્વરૂપ તો પોતાની પાસે છે, તે અન્યત્ર, દૂર નથી. માત્ર તેનું ભાન નથી, સમજણ નથી, શ્રદ્ધા નથી, સ્થિરતા નથી, તે સદ્ગુરુની આજ્ઞા ઉપાસતાં સહેજે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય

કરુના હમ પાવત હે તુમકી,
વહ બાત રહી સુગુરુ ગમકી,
પલમે પ્રગટે મુખ આગલસે,
જખ સદ્ગુરુચર્ન મુપ્રેમ બસે. ૫

છે, કારણ કે સદ્ગુરુ સ્વસ્વરૂપના ભાન સહિત છે. તેમને સ્વરૂપબોધરૂપ આત્મજ્ઞાન, સ્વરૂપપ્રતીતિરૂપ સમ્યગ્દર્શન અને સ્વરૂપરમણતારૂપ આત્મચારિત્ર પ્રગટ છે. તેથી તેમની આજ્ઞામાં એકતાન થવારૂપ અચૂક ઉપાય, એ જ એક અનન્ય ઉપાસના, આજસુધી થઈ નથી. અને તેથી જ આજ સુધીનાં સર્વ સાધનો નિષ્ફળ ગયાં છે. માટે જ્ઞાની કહે છે કે હું તને શું વાત કહું ? એક જ્ઞાની સદ્ગુરુની ઉપાસના એ જ અચૂક અબોધ સમભાણુ ઉપાય છે અને તેથી આત્મપ્રાપ્તિ સાવ સુલભ છે. ૪

૫. પરમ તત્ત્વજ્ઞ, પરમકૃપાળુ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કહે છે કે હે ભવ્ય, આટઆટલાં સાધનો કર્યાં છતાં તને સ્વરૂપપ્રાપ્તિ થઈ નહિ તે બાણી મને તારી અત્યંત દયા આવે છે. એ વાત સદ્ગુરુગમે જ સાધ્ય થાય તેવી છે. સત્ એવો પોતાનો આત્મા એ જ નિશ્ચયે પોતાનો ગુરુ છે, એ પોતે પોતાનું મૂળ, સહજ, શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજે, શ્રદ્ધે, પ્રતીતિમાં આણે, અને વૃત્તિની તેમાં જ સ્થિરતા કરી, અનુભવ કપાટ ખોલી, આત્મદર્શન કરી, આત્મરમણતામાં નિમગ્ન થાય તો જ કૃતાર્થ થાય તેમ છે. પોતાનો આત્મા, એવી પોતાના સહજ સ્વરૂપની યથાર્થ સમજ, શ્રદ્ધા અને રમણતા પામે, તે માટે અનન્ય ઉપકારી અવલંબન આત્મજ્ઞાની એવા સદ્ગુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલ કૃપાપ્રસાદીરૂપ

ગુરુગમ, ધર્મરહસ્ય, જ્ઞાન, બોધ, સમજણ એ છે. અનુભવ કપાટ ખોલવા માટે એ ગુરુગમરૂપ ચાવી પામવા જ્ઞાની ગુરુની અનન્ય આશ્રયલક્ષિત એ જ સર્વોપરિ સાધન છે.

સદ્ગુરુના ચરણમાં અત્યંત પ્રેમલક્ષિત પ્રગટે ત્યારે તે આત્મસ્વરૂપ, મુખ આગળથી, પોતાની પાસેથી જ, પળમાં એટલે તત્કાળ પ્રગટે.

સદ્ગુરુના ચરણની ઉપાસનાથી સત્ અસત્, સાર અસાર, સ્વ પર, હેય જ્ઞેય ઉપાદેય ઇત્યાદિનો બોધ થઈ, સદ્વિવેક પ્રાપ્ત થાય. તે સદ્બોધનાં, સદ્વિવેકનાં વર્ધમાન પરિણામથી ‘આત્માથી સૌ હીન’ એમ દઢ થાય. તેથી સંસારમાં જ્યાં ત્યાં સર્વત્ર પ્રેમપ્રીતિ વિસ્તારેલાં છે તે મહા અનર્થકારક ક્રાંતીરૂપ દુઃખદાયી બંધન છે એમ સમજાય. તેથી સર્વ મોહાસક્તિથી મૂંઝાઈ, તે પ્રેમ અન્યમાંથી પાછો વાળી, કલ્યાણમૂર્તિ એવા સદ્ગુરુના ચરણમાં વસે, સ્થિરતા પામે. તે સજીવન મૂર્તિમાં જ એક તુંહિ તુંહિ પ્રેમ લગન લાગે, ત્યારે પરમાત્મા અને આત્માનું એકરૂપ થઈ જવું એવી એકલયરૂપ પરાલક્ષિત જાગે. એવો ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ, પ્રીતિ, લક્ષિત જાગે ત્યારે સદ્ગુરુના આત્માની ચેષ્ટાને વિષે વૃત્તિ રહે, અર્થાત્ સત્પુરુષ નિશદ્ધિન આત્મ-ઉપયોગમાં રહે છે, ભાવ અપ્રતિબદ્ધતાથી વિચરે છે, અંતરંગમાં અસંગ, અબદ્ધ, મુક્તભાવે જ્ઞાતા, દષ્ટા, સાક્ષીરૂપ રહે છે, ઇત્યાદિ અંતરંગ ચેષ્ટામાં વૃત્તિની લીનતા થતાં, અન્ય સ્વચ્છંદ ટળે અને સહેજે આત્મબોધ થાય. ૫

તનસેં, મનસેં, ધનસેં, સખસેં,
ગુરુદેવકી આન સ્વઆત્મ બસેં;
તબ કારજ સિદ્ધ બને અપનો,
રસ અમૃત પાવહિ પ્રેમ ઘનો. ૬

૬. આ એટલે સમંતાત્, ચારે તરફથી, સમસ્ત પ્રકારે, અને જ્ઞા એટલે જ્ઞાપયતિ પદાર્થાન્, પદાર્થોને જાણાવે તે ‘આજ્ઞા.’ અથવા આ એટલે મર્યાદા, વસ્તુની જેવી મર્યાદા સ્વ-દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, લાવરૂપ છે તેમ જાણવું જેથી થાય તે આજ્ઞા.

આ વિશ્વમાં જડ ચૈતન્યાત્મક જે જે પદાર્થો છે તે સર્વનું સર્વપ્રકારે યથાતથ્ય જ્ઞાન જેથી થાય તે આજ્ઞા. તેથી જડનું જડ-સ્વરૂપે અને ચેતનનું ચેતનસ્વરૂપે યથાર્થપણે જ્ઞાન થાય. તેથી પરમ કૃતાર્થ પ્રગટ જ્ઞાનમૂર્તિ એવું સદ્ગુરુનું શુદ્ધ સહજ આત્મ-સ્વરૂપ અને પોતાનું પણ મૂળ તેવું જ શુદ્ધ ચૈતન્યધન સહજ આત્મસ્વરૂપ છે, તથા તે જ એક પરમ પ્રેમે ઉપાસવાયોગ્ય યાવત્ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પરમ પદાર્થ છે એમ સમજાય. પરિણામે યાવત્ મોક્ષપદ પ્રાપ્ત થાય.

આવું અપાર મહાત્મ્ય જ્ઞાની ગુરુની ‘આજ્ઞા’ ઉપાસવામાં રહ્યું છે. જ્ઞાનીની ગમે તેવી આજ્ઞા એક એ જ પરમાર્થને પ્રતિબોધવા અનુલક્ષિત હોય છે કે અનાદિથી અપ્રાપ્ત એવું નિજ નિર્મળ ચિદ્ધાનંદધન સહજ આત્મસ્વરૂપ તે ભજવું અને અન્ય સર્વ પરદ્રવ્ય પરલાવરૂપ માયાના આવરણને તજવું; જેથી જીવ પરમાત્મપદરૂપ અનંત સુખમાં વિરાજિત થઈ પરમ કૃતાર્થ થાય.

વહ સત્ય સુધા દરસાવહિંગે;
 ચતુરાંગુલ હે દગસે મિલહે;
 રસદેવ નિરંજન કે પિવહી,
 ગહિ જોગ જુગોજુગ સો જીવહી. ૭

જ્યારે જીવને જ્ઞાની સદ્ગુરુદેવની આજ્ઞાનું એવું અચિંત્ય અપાર માહાત્મ્ય સમજાય ત્યારે જ તેને ઉપાસવા તે તત્પર થાય. તન મન ધન આદિ સર્વ સમર્પણપણે એક એ જ આજ્ઞા આરાધવામાં સતત ઉદ્યમી થાય. તે આજ્ઞા જ પોતાના આત્મામાં, અંતરમાં વસે, અત્યંત સ્થિર થાય, તેના જ આરાધનમાં નિરંતર ચિત્ત એકાગ્ર થાય ત્યારે ગુરુદેવની કૃપા પ્રસાદીરૂપ ગુરુગમને પાત્ર થાય. અને ત્યારે જ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થાય. અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમે, અત્યંત ઉદ્દાસિત ભાવભક્તિએ તે આજ્ઞાના અખંડ આરાધનથી સ્વાનુભવરૂપ અમૃત રસમાં રેલતા, સ્વાનુભવ અમૃત-રસના અપાર સાગર સમાન સદ્ગુરુદેવના અચિંત્ય સહજાત્મ-સ્વરૂપનું યથાર્થ માહાત્મ્ય લક્ષ્યગત થતાં, તે સ્વરૂપચિંતનમાં જ વૃત્તિની એકાગ્રતા પરમ ઉદ્દાસભાવે જ્યાં વૃદ્ધિગત થાય, ત્યાં પરમાત્મા અને આત્માનું એકરૂપ થઈ જવું એવી અલેદ્ધ સ્વાત્મચિંતના જાગે અને પોતાને પણ સ્વાનુભવરૂપ અમૃત રસનો આસ્વાદ પ્રાપ્ત થાય. ૬

૭. એમ સદ્ગુરુ પ્રત્યે, તેમની આજ્ઞા પ્રત્યે ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ પ્રીતિ, રુચિ, ભક્તિ, ભાવ, ઉદ્દાસની વૃદ્ધિ, ગુરુગમરૂપી ચાવીથી, અનુભવ કપાટ ખોલી દઈ આત્માનંદરૂપ સત્ય સુધા, અમૃત રસને ખતાવી દે છે, પ્રાપ્ત કરાવે છે.

અર્થાત્ સદ્ગુરુની આજ્ઞામાં નિરંતર ઉત્કૃષ્ટ ભાવ ઉદ્ધાસથી વૃત્તિ એકતાન થતાં, સદ્ગુરુનું અંતરંગ ઐશ્વર્ય યુક્ત અલૌકિક સ્વરૂપ ઓળખાય છે. તેથી તેમની કૃપાદષ્ટિયોગે, ગુરુગમના પ્રતાપે, અંતર્મુખ દષ્ટિ પમાય છે. અનાદિથી મોહાંધ એવા આ જીવની બાહ્યદષ્ટિ છે તે ટળી જઈ અંતરંગ દષ્ટિ ખુલી જાય છે. આત્મા જોવાની દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. વિચાર અને જ્ઞાનચક્ષુથી જ્યાં ત્યાં સર્વત્ર એક પરમાત્મતત્ત્વને જોવાની અપૂર્વ દષ્ટિ સાધ્ય થાય છે. દશ્ય એવું જગત્ અદશ્ય કરીને અદશ્ય એવું ચૈતન્યચિંતામણિ પરમાત્મતત્ત્વ દશ્ય કરવારૂપ અપૂર્વ પુરુષાર્થ પરાક્રમ પ્રગટ થાય છે. ‘તુંહિ તુંહિ’ એક એ જ પ્રેમ લગની વધી જાય છે. તેથી અલેદ ચિંતનામાં નિમગ્ન થતાં, ઉપયોગની સ્થિરતાથી અનુભવઅમૃતરૂપ સત્યસુધાનો આસ્વાદ પ્રાપ્ત થાય છે.

‘ચતુરાંગુલ હૈ દગસેં મિલહે’, એ ચરણનો યથાર્થ પરમાર્થ તો માત્ર અનુભવ રસાસ્વાદી જ્ઞાનીઓના હૃદયમાં જ રહ્યો છે જે ત્યાંથી જ ગુરુગમે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે.

નિરંજન એટલે કર્મરૂપ અંજન, મેશ, મલિનતા, અશુદ્ધિ-રહિત, દેવ એટલે સ્વરૂપાનંદમાં રમણ કરતા, કર્મમુક્ત, શુદ્ધ સહજાત્મા. એવા નિરંજનદેવનો રસ એટલે શુદ્ધાત્માનુભૂતિ રૂપ અમૃતરસ. અથવા રસો વૈ સઃ । અનુભવરસસ્વરૂપ તે આત્મા જ. તેની પ્રાપ્તિ કરવા, તે અનુભવરસનું પાન કરવા જે ભાગ્ય-શાળી થયા છે એવા મહાભાગ્ય જ્ઞાનીપુરુષ તથા તેમનો યોગ પામી તેમનાથી જે કૃતાર્થ થયા છે એવા તેમના આશ્રિત, એમ જ્ઞાની અને જ્ઞાનીના આશ્રિત બન્ને મોક્ષમાર્ગમાં પ્રગતિમાન

પર પ્રેમ પ્રવાહ બહે પ્રભુસેં,
સખ આગમભેદ સુ ઉર ખસેં;
વહ કેવલકો બીજ ગ્યાનિ કહે,
નિજકો અનુભૌ બતલાઈ દિયે. ૮

હોવાથી, તે અનુભવ અમૃતપાનનો યોગ પામી, ભુગોભુગ એટલે અનંત કાળ પર્યાંત મોક્ષરૂપ અજરામર પદમાં વિરાજિત થઈ અક્ષય અનંત જીવન સુખને પામવા મહાભાગ્યશાળી બને છે, પરમ કૃતાર્થરૂપ ધન્યરૂપ બની ત્રણ જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ સિદ્ધિને પામે છે. ૭

૮. આમ, પ્રભુ એટલે જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્યરૂપ આત્મપ્રભુતા જેમને પ્રગટ થઈ છે એવા અનુભવ અમૃતરસમાં નિરંતર નિમગ્ન મહાભાગ્ય જ્ઞાની ગુરુદેવ, તે પ્રત્યે, તેમના અલૌકિક સ્વરૂપ પ્રત્યે, પર પ્રેમ એટલે ઉત્કૃષ્ટ, સર્વોપરી, અનન્ય પ્રેમનો પ્રવાહ વધી જાય તો પોતાનું આત્મસ્વરૂપ પણ પરમાર્થે તેવું જ ઐશ્વર્યશાળી છે એમ ભાસ્યમાન થાય, તેના પ્રત્યે ભાવ, પ્રેમ, ઉદ્દાસની ઉર્મિઓ પ્રવહે, જેથી તેનો લક્ષ, પ્રતીત અને અનુભવ પ્રગટ થાય, તેથી સર્વશાસ્ત્રોનું રહસ્યજ્ઞાન અંતરમાં આવીને સમાય, પ્રકાશે. સર્વશાસ્ત્રોનો ઉદ્દેશ લક્ષ એક આત્મપ્રાપ્તિ કરાવવાનો છે. તેથી આત્મજ્ઞાન થતાં સર્વશાસ્ત્રોનું રહસ્યજ્ઞાન અંતરમાં પ્રગટે. તે બીજરૂપે છે તે કેવળજ્ઞાન થતાં સંપૂર્ણપણાને પામે.

બીજનો ચંદ્ર વધતાં વધતાં જેમ પૂર્ણ પૂનમના ચંદ્રરૂપે સંપૂર્ણપણે પ્રકાશે છે તેમ આ જ્ઞાનપ્રકાશ વધતાં વધતાં કેવલ-

જ્ઞાનરૂપ સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રકાશને પામે છે. તેથી અનુભવ સમયનું જે સહસ્ય જ્ઞાન અથવા તેનું ચ કારણ ‘ પર પ્રેમ પ્રવાહ ’ તેને જ્ઞાનીઓ કેવળજ્ઞાનનું બીજ કહે છે. બીજમાંથી જેમ સંપૂર્ણ વૃક્ષ થઈ તે પુષ્પ અને ફળે કરી યુક્ત થાય છે, તેમ આ બીજજ્ઞાનમાંથી સંપૂર્ણ કેવળજ્ઞાન દશા પ્રાપ્ત થઈ સંપૂર્ણ પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે આ જ્ઞાન સ્વસ્વરૂપનો અનુભવ પ્રગટાવે છે અને તે અનુભવ ધારા નિરંતર અસ્ખલિતપણે ચાલુ રહી અખંડ અનુભવરસમાં રમણુતારૂપ પરમાત્મપદમાં સ્થિતિ કરાવવા સમર્થ બને છે. ધન્ય છે તે જ્ઞાન ઐશ્વર્યને, અને ધન્ય છે તે અનુભવ અમૃત રસાસ્વાદી મહાભાગ્ય જ્ઞાની સદ્ગુરુદેવને ! ૮

૨૫૮] સંત શરણુતા કાવ્ય મુંબઈ, અષાડ, ૧૯૪૭

બિના નયન પાવે નહીં, બિના નયનકી ખાત;

સેવે સદ્ગુરુકે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત્. ૧

બુઝી ચહત જો પ્યાસ કો, હૈ બુઝનકી રીત;

પાવે નહીં ગુરુગમ બિના, એહિ અનાદિ સ્થિત. ૨

સંત શરણુતા કાવ્ય

૧. ‘ બિના નયન ’ એટલે તત્ત્વલોચન વિના, દશ્ય જગતને અદશ્ય કરવા, અને અદશ્ય ચૈતન્ય ચિંતામણિરૂપ આત્મતત્ત્વને દશ્ય કરવા, પ્રત્યક્ષ કરવા સમર્થ, એવી અંતર્મુખ દૃષ્ટિ જેનાથી પ્રાપ્ત થાય છે તે વિચાર કે જ્ઞાનરૂપ અંતર્યામી, તત્ત્વલોચન, તે વિના, ‘ બિના નયનકી ખાત ’ એવો શુદ્ધ આત્મા, કે જે જડ એવા દેહ અને ઇન્દ્રિયોથી અતીત હોવાથી તે જડ નયનરૂપ નથી, તેમ તે જડ નયન પરમાર્થે તેનાં નથી, તેવો ઇન્દ્રિયાતીત આત્મા (તત્ત્વલોચન વિના) પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી, તેનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી.

તે વિચાર કે જ્ઞાનચક્ષુરૂપ દિવ્યદૃષ્ટિ કે તત્ત્વલોચન પ્રાપ્ત કરવા તત્ત્વલોચનદ્વાયક એવા નયન એટલે દોરવાણી આપનાર પરમકૃપાળુ સદ્ગુરુના ચરણની ઉપાસના વિના બીજો કેઈ અચૂક ઉપાય નથી. જે સદ્ગુરુનાં ચરણને પરમ પ્રેમે, પરા ભક્તિએ સેવે છે તેને તે આત્મસ્વરૂપની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧

૨. આત્મદર્શન કે આત્મસાક્ષાત્કાર કે અનુભવ અમૃત

એહિ નહીં હે કલ્પના, એહ નહીં વિભંગ.

કયિ નર પંચમકાળમેં, દેખી વસ્તુ અભંગ. ૩
નહીં દે તું ઉપદેશકું, પ્રથમ લેહિ ઉપદેશ;
સખસેં ન્યારા અગમ હૈ, વો જ્ઞાનીકા દેશ. ૪

રસના પાનની જો તને પિપાસા હોય, તીવ્રતૃષ્ણા લાગી હોય,
અને તે તૃષ્ણા તૃપ્ત કરવાની આતુરતા જાગી હોય, તો તે
ચરિતૃપ્ત કરવાની રીત, ઉપાય છે. તે જ્ઞાની સદ્ગુરુ પાસેથી
ગુરુગમની પ્રાપ્તિ વિના પમાય તેમ નથી. તે પામવા માટે
અનાદિ કાળથી એજ સ્થિતિ છે. ૨

૩. આ ઉપાય કહ્યો તે કલ્પના નથી, અયથાર્થ નથી, પણ
વાસ્તવિક છે, તેમ તે વિભંગ એટલે વિપરીત પ્રકાર નથી
અર્થાત્ મિથ્યા, અસત્ય નથી પણ ખરેખર સત્ય છે. એજ
ઉપાયથી આ પંચમકાળમાં પણ અનેક નરરત્નો અભંગ વસ્તુ
એટલે શાશ્વત એવા આત્મસ્વરૂપને, તેના અનુભવ અમૃત રસને
પામવા લાગ્યશાળી બન્યા છે. અર્થાત્ આત્મદર્શનને પામી
કૃતાર્થ થયા છે. ૩

૪. જ્ઞાનીના સમાગમથી કે શાસ્ત્રાભ્યાસથી જે કંઈ જ્ઞાના-
વરણીય કર્મના ક્ષયોપશમે જ્ઞાન વૃદ્ધિ થાય તેનો તું પરને
ઉપદેશ દેવામાં, પરને રંજન કરવામાં ઉપયોગ ન કર. સૌથી
પ્રથમ તો તારે તારા આત્માને જ પ્રતિબોધવા માટે ઉપદેશ
લેવાની જ જરૂર છે, પણ દેવાની નહિ. એ અત્યંત ઉત્તમ
શિક્ષા ગ્રહણ કર. જે કંઈ સત્ શ્રુતનું પઠન પાઠન મનન
ચિંતન થાય તે માત્ર સ્વાધ્યાય અર્થે, પોતાના આત્માને

જિજ્ઞાસા, વિચાર, જ્ઞાન, ધ્યાન, સમાધિ આદિ ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય, અંતરચક્ષુ પ્રગટે અને આત્માનંદરૂપ અમૃત રસની પ્રાપ્તિ થાય, જેથી પોતાનો આત્મા કર્મબંધનથી મુક્ત થાય તે લક્ષ્ય જ ઉપદેશ ગ્રહણ થાય એમ કર્તવ્ય છે.

જ્ઞાનીનો દેશ, અર્થાત્ નિવાસસ્થાન તો સર્વથી ન્યારું અગમ અગોચર છે. દેહમાં છતાં, “અમે દેહધારી છીએ કે કેમ? તે સંભારીએ ત્યારે માંડ બાણીએ છીએ. અમે કોઈ ગચ્છમાં નથી પણ આત્મામાં છીએ.” એમ જ્ઞાનીનો નિવાસ તો અસંગ અપ્રતિબદ્ધ વિવિક્ત આત્મામાં છે.

શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામી સમાધિશતકમાં પ્રકાશે છે કે :

ગ્રામોડરણ્યમિતિ દ્વેધા નિવાસોડનાત્મદર્શિનામ્ ।

દૃષ્ટાત્મનાં નિવાસસ્તુ વિવિક્તાત્મૈવ નિશ્ચલઃ ॥ ૭૩ ॥

અર્થાત્ જેમને આત્મસ્વરૂપનું દર્શન (અનુભવ) થયું નથી તેમનો જનમાં કે વનમાં એમ બે પ્રકારે નિવાસ છે, પરંતુ જેમણે આત્મા અનુભવ્યો છે તેમનો નિશ્ચળ નિવાસ તો કેવળ એક શુદ્ધ આત્મા જ છે.

એવી અસંગ દશામાં વર્તતા કૃતાર્થ એવા જ્ઞાની ઉદ્યાનુસાર ઉપદેશ આપે તો તે સર્વથા યોગ્ય છે અને તેમનો ઉપદેશ જ જ્ઞાનદશાપૂર્વક હોવાથી તેમજ નિષ્કામ કરુણાથી યુક્ત હોવાથી જિજ્ઞાસુને જ્ઞાનદશા પમાડવા પ્રબળપણે સમર્થ સહાયક બને છે. માટે ઉપદેશ દેવાનું જે જ્ઞાનીનું કર્તવ્ય તેનું અનુકરણ તારે કરવું તે ઉચિત નથી, શ્રેયસ્કર નથી, પરંતુ તારે તો તારા શ્રેય માટે એક આત્માર્થે ઉપદેશ ગ્રહણ કરવો એ સર્વોપરી શિક્ષા

જપ, તપ, ઔર વ્રતાદિ સખ, તહાં લગી ભ્રમરૂપ;
 જહાં લગી નહીં સંતકી, પાઈ કૃપા અનૂપ. ૫
 પાયાકી એ ખાત હૈ, નિજ છંદનકો છોડ;
 પિછે લાગ સત્પુરુષકે, તો સખ બંધન તોડ. ૬

સદાય લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. અને શુષ્કજ્ઞાની બની આત્મહિતને હાનિ થાય તેમ કરવા યોગ્ય નથી. ૪

૫. આત્મદશા પામવામાં શુષ્કજ્ઞાન જેમ પ્રબળપણે વિઘ્નરૂપ બને છે તેમ ક્રિયાજડત્વ પણ આત્મદશા પ્રગટવામાં પ્રબળ અંતરાયરૂપ થાય છે. તેથી જપ તપ વ્રત નિયમ આદિ સર્વ શુભ અનુષ્ઠાનો જે આત્માર્થે કર્તવ્ય છે તે બધાં સફળ ક્યારે થાય ? તે વિચારી સૌથી પ્રથમ તે જેથી સફળ થાય તે કર્તવ્ય છે. તે શું ? તેનો ઉત્તર એ છે કે જ્યાં સુધી આત્મજ્ઞાની એવા સંત, સદ્ગુરુની કૃપા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી એ બધાં સાધનો ભ્રમરૂપ, મિથ્યા માન્યતારૂપ આત્મભ્રાંતિ વધારનારાં અને પરિણામે સંસાર પરિભ્રમણની વૃદ્ધિ કરનારાં થાય છે, પરંતુ સદ્ગુરુની કૃપા તત્ત્વલોચનદાયક અને આત્મશ્રેયકારક હોવાથી અનુપમ અદ્વિતીય સર્વોપરી શ્રેષ્ઠ સાધન છે. તેથી આત્મજ્ઞાન પામી જીવ શીઘ્ર મુક્તિપદે વિરાજમાન થઈ પરમ કૃતાર્થ થાય છે. ૫

૬. તે પ્રાપ્ત કરવા માટે શું કરવું ? એમ પ્રશ્ન થાય તો જ્ઞાની કહે છે કે આ વાત લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે કે પરમાર્થનાં સાધનો કરવામાં, પોતાની મેળે, પોતાના મનના મતે ચાલવાની જે ટેવ, તે સ્વચ્છંદ છે, તે ત્યાગીને, આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુના

ચરણનું શરણુ અવલંબન ગ્રહણ કર. ત્યાં સુધી આત્મપ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી તેમનું શરણુ અચળપણે એકનિષ્ઠપણે ગ્રહણ કરી તેમની આજ્ઞા આરાધવામાં સર્વાર્પણપણે એકતાન થઈ પ્રેમ, ભાવ, ભક્તિ, ઉદ્દાસનો પ્રવાહ ઉત્કૃષ્ટપણે તે પ્રત્યે જ નિરંતર પ્રવહે તેમ કર. તેથી સદ્ગુરુની કૃપા પ્રસાદીરૂપ ગુરુગમ પ્રાપ્ત થશે. અને તેના પ્રતાપે આત્મજ્ઞાન પ્રકાશ પ્રગટ થશે. જેથી સંસાર કારાગૃહમાં જકડી રાખનાર સર્વ કર્મબંધન તૂટી જશે, ક્ષય થઈ જશે અને શાશ્વત સુખમય મોક્ષરૂપ પરમપદ પ્રાપ્ત થશે. ૬

[૭૭] લઘુવયે તત્ત્વજ્ઞાની વિ. સં. ૧૯૪૫

“સુખકી સહેલી હે, અકેલી ઉદાસીનતા;
અધ્યાત્મની જનની તે ઉદાસીનતા.”

લઘુ વયથી અદ્ભુત થયો, તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ;
એ જ સૂચવે એમ કે, ગતિ આગતિ કાં શોધ ? ૧

૧૧

લઘુવયે તત્ત્વજ્ઞાની

ઉદાસીનતા=ઉદ્+આસીનતા, ઉત્=above, ઉંચે, રાગદ્વેષ મોહ આદિ લાવોથી અસ્પૃશ્ય, ઉચ્ચ આત્મસ્થિતિમાં ‘આસીનતા,’ એસવાપણું એ જ અધ્યાત્મની જનની, માતા છે, અર્થાત્ ઉદાસીનતા વિના અધ્યાત્મનો જન્મ સંભવતો નથી. માટે એક ઉદાસીનતા, વૈરાગ્ય, અનાસક્તિલાવ એજ સુખને આપનાર પ્રિય મિત્ર છે, અથવા તે ઉદાસીનતા જ અધ્યાત્મરૂપ શુદ્ધ-આત્મદશા પ્રગટાવનાર જનની સમાન અનન્ય કારણ છે.

૧. નાની વયમાં જ તત્ત્વજ્ઞાનનો અદ્ભુત બોધ થયો, અર્થાત્ જ્ઞાનદશારૂપ અદ્ભુત અંતરજાગૃતિ પ્રગટી, એજ એમ સૂચવે છે કે હવે ગતિ એટલે અન્ય ગતિમાં જવારૂપ ગમન અને આગતિ એટલે ખીજેથી આવીને જન્મવારૂપ આગમન એરૂપ જન્મભરણયુક્ત સંસાર પરિભ્રમણ કરવાનું કે એરૂપ વિકલ્પ કરવાનું ક્યાં રહ્યું ? અર્થાત્ સંસાર સંબંધી વિકલ્પને કે શંકાને સ્થાન રહ્યું નહિ.

જે સંસ્કાર થવો ઘટે, અતિ અભ્યાસે કાંય;
 વિના પરિશ્રમ તે થયો, ભવ શંકા શી ત્યાંય ? ૨
 જેમ જેમ મતિ અદ્યતા, અને મોહ ઉઘોત;
 તેમ તેમ ભવશંકના, અપાત્ર અંતર જ્યોત. ૩

અથવા આ કાવ્ય અંગત સ્વલક્ષી હોવાથી એ દષ્ટિએ અર્થાંતર એમ પણ સમજવા યોગ્ય છે કે પૂર્વે કોઈ પ્રસંગે ‘પુનર્જન્મ નથી, પાપ પુણ્ય નથી,’ ઇત્યાદિ નાસ્તિક તત્ત્વ-વિચાર તરંગ પોતાને આવી ગયેલ પણ પોતે અનન્ય તત્ત્વચિંતક હોઈ તેનું નિવારણ કરતાં એમ ભાવના કરે છે—લઘુવયથી તત્ત્વજ્ઞાનનો અદ્ભુત ઓધ થયો એજ એમ સૂચવે છે કે તું ગતિ આગતિ શાને શોધે છે ? અર્થાત્ જન્માંતર પ્રત્યે ગતિ, ગમન અથવા જન્માંતરમાંથી આગતિ—આગમન છે કે નહિ ? એ તું શા માટે શોધવા જાય છે ? કારણ કે લઘુવયથી તત્ત્વજ્ઞાનનો અદ્ભુત ઓધ થયો તે પૂર્વ સંસ્કાર વિના બને નહિ. માટે પુનર્જન્માદિ અંગે તારી શંકા અસ્થાને છે. ૧

૨. જે જ્ઞાનસંસ્કાર અત્યંત અભ્યાસે થવા યોગ્ય છે તે તો નાની વયમાં જ, પરિશ્રમ વિના સહજ સ્વભાવે જ જાગૃત થયા છે, તેથી હવે ભવ ધારણ કરવા સંબંધી શંકાને સ્થાન જ ક્યાંથી રહે ? ૨

૩. જેમ જેમ બુદ્ધિની, જ્ઞાનની અદ્યતા છે અને મોહ, મમત્વ, આસક્તિની પ્રગટતા વધારે છે તેમ તેમ અપાત્ર જીવોના અંતરમાં, અજ્ઞાનની અધિકતા હોવાથી, તેમને ભવ—જન્મ મરણ સંબંધી શંકા ભય પ્રબળપણે વિદ્યમાન હોય છે. ૩

કરી કલ્પના દઢ કરે, નાના નાસ્તિ વિચાર;
પણ અસ્તિ તે સૂચવે, એજ ખરો નિર્ધાર. ૪
આ લવ વણુ લવ છે નહીં, એજ તર્ક અનુકૂળ;
વિચારતાં પામી ગયા, આત્મધર્મનું મૂળ. ૫

[અંગત]

૪. એવા અજ્ઞાનીઓ આત્મા નથી, ધર્મ નથી, મોક્ષ નથી
ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારના નાસ્તિક વિચારો, ફરી ફરી કલ્પનાઓ
કરીને દઢ કરે છે, છતાં તે કલ્પનાઓ કરનાર છે તેનું તો
અસ્તિત્વ છે કે નહિ? અને તે કોણ છે? એમ જરા વિચાર
કરે તો તો તે કલ્પનાનો કરનાર, જાણનાર દેખનાર ચૈતન્ય
સત્તાત્મક આત્મા એવો કોઈ પદાર્થ છે એવું આત્માના અસ્તિ-
પણાનું સૂચન, લાન થાય. અને તે આસ્તિકપણાથી તત્ત્વનો
યથાર્થ નિર્ધાર થાય એજ ખરો નિર્ધાર છે.

અથવા અર્થાંતર એમ પણ ઘટે છે કે કોઈ કલ્પના કરી નાના
પ્રકારના નાસ્તિ વિચાર દઢ કરે, પણ ‘અસ્તિ તે સૂચવે’ ઈ,
તે નાના પ્રકારના નાસ્તિ વિચાર જ અસ્તિ છે એમ સૂચવે
છે. નાસ્તિમાં-ન + અસ્તિમાં જ સૂચન થાય છે કે ‘અસ્તિ’
છે. ‘અસ્તિ’ વિના નાસ્તિનો વિચાર પણ ઉદ્ભવત નહિ. ૪

૫. જેનું મધ્ય હોય તેનું પૂર્વ પશ્ચાત્ એટલે આગળ
પાછળ હોવાપણું અવશ્ય ઘટે છે. તેમ આ લવ જો છે તો તેની
પહેલાંનો લવ પણ અવશ્ય હોવો જોઈએ. પૂર્વ લવ વગર આ
લવ હોવો શક્ય નથી. એટલે આ જીવ આ લવમાં જ્યાંથી
આવ્યો તે પૂર્વલવ અવશ્ય હોવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ એ વિચા-

રણા, ન્યાયયુક્ત તર્કથી આત્માનું અસ્તિત્વ, નિત્યત્વ, કર્તૃત્વ, લોકતૃત્વ, આદિ સર્વ તત્ત્વ અનુભવમાં આવવા યોગ્ય છે. માટે એ તર્ક, વિચારણા તત્ત્વ પ્રાપ્તિ માટે અનુકૂળ યોગ્ય સાધન છે. તેથી એવી વિચારણામાં આગળ વધતાં વિચારવાન જીવો આત્મધર્મનું મૂળ, આત્માનું જ્ઞાન પામી કૃતાર્થ થઈ ગયા છે.

અથવા અર્થાંતરે જેને પરીક્ષાપૂર્વક તત્ત્વવિચારની શ્રેણીએ ચઢવું છે તેને તો ‘આ ભવ વણુ ભવ છે નહીં એજ તર્ક અનુકૂળ’ આ ભવ વિનાનો બીજો ભવ છે નહિ એજ તર્ક અનુકૂળ છે. કારણ કે એવો તર્ક કરતાં તેમાં વિરોધની પ્રતીતિ થતાં, વિચારદશા વર્ધમાન થતાં આત્મધર્મનું મૂળ એવી જ્ઞાનદશા પામી કૃતાર્થતા થવા યોગ્ય છે.

[હા. નોં ૧/૩૨] ધન્ય રે દિવસ

ધન્ય રે દિવસ આ અહો,
જાગી રે શાંતિ અપૂર્વ રે;
દશ વર્ષે રે ધારા ઉલસી,
મટયો ઉદય કર્મનો ગર્વ રે. ધન્ય. ૧
ઝોગણીસસે ને ઝેકત્રીસે,
આવ્યો અપૂર્વ અનુસાર રે;

ધન્ય રે દિવસ આ અહો !

૧. અહો ! આ અદ્ભુત આનંદદાયી દિવસને ધન્ય છે કે આજે કોઈ અપૂર્વ શાંતિ જાગી છે. આજે દશ વર્ષે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યમય અંતરપરિણતિરૂપ અનુભવ અમૃત રસની અપૂર્વ અંતરધારા ઉલ્લસી છે. આ અંતરધારા જે અંતરંગમાં ચાલુ તો હુતી જ પણ બાહ્ય ઉપાધિ આદિ સંજોગાધીનપણે જેવી જોઈએ તેવી ઉલ્લસતી નહોતી, ઉલ્લસાયમાન થતી નહોતી તે ‘ઉલ્લસી’—ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિગત પરિણામપણાને પામી પ્રગટપણે પ્રગટી નીકળી, તેનું કારણ ઉપાધિરૂપ પૂર્વકર્મનો તીવ્ર ઉદય જે રોધક હતો તેનો ગર્વ મટયો, તેનું બળ મટ્યું તેથી અંતરધારા અંતરમાં પ્રગટેલી છતાં ઉલ્લસતી નહોતી તે ઉલ્લસી, પ્રગટ જળહળી ઊઠી છે ! ૧

૨. ઝોગણીસોને ઝેકત્રીસે સાત વર્ષની વયે, અપૂર્વ અનુ-

યોગણીસસેં ને બેતાલીસે,
 અદ્ભુત વૈરાગ્યધાર રે. ધન્ય. ૨
 યોગણીસસેં ને સુડતાલીસે,
 સમકિત શુદ્ધ પ્રકાશ્યું રે;
 શ્રુત અનુભવ વધતી દશા,
 નિજ સ્વરૂપ અવભાસ્યું રે. ધન્ય. ૩
 ત્યાં આબ્યો રે ઉદય કારમો,
 પરિગ્રહ કાર્ય પ્રપંચ રે;
 જેમ જેમ તે હડસેલીએ,
 તેમ વધે ન ઘટે રંચ રે. ધન્ય. ૪

સાર, જાતિસ્મૃતિજ્ઞાનરૂપ પૂર્વના અનેક ભવોનું જ્ઞાન થયું.
 યોગણીસોને બેતાળીસે અદ્ભુત વૈરાગ્યની ધારા પ્રગટી. તે કેવી
 અદ્ભુત! યોગવાસિષ્ઠના વૈરાગ્ય પ્રકરણમાં શ્રી રામને પ્રગટેલા
 વૈરાગ્યનું કેઈ અનેકું વર્ણન છે, તેવો અદ્ભુત વૈરાગ્ય પ્રગટયો. ૨

૩. યોગણીસોને સુડતાલીસે શુદ્ધ નિર્મળ સમ્યગ્દર્શનરૂપ
 આત્મજ્ઞાન કે અનુભવ પ્રકાશ પ્રગટયો. તેથી શ્રુતજ્ઞાન અને
 અનુભવદશા નિરંતર વધતી ચાલી. અને તે વધતા ક્રમે પોતાના
 શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો અવભાસ, પ્રકાશ, સાક્ષાત્કાર વૃદ્ધિગત
 થતો ગયો. ૩

૪. ત્યાં પરિગ્રહ અને વ્યાપારદિની વધતી પ્રવૃત્તિરૂપ
 પ્રપંચનો કારમો, ભયંકર, પ્રબળ ઉદય તીવ્રપણે આબ્યો. તે
 જેમ જેમ હડસેલિયે, હ્રર કરીએ તેમ તેમ વધતો ચાલ્યો,
 પણ એક રંચ માત્ર ઘટયો, ઓછો થયો નહિ. ૪

વધતું એમ જ ચાલિયું,
હવે દીસે ક્ષીણ કાંઈ રે;
કમે કરીને રે તે જશે,
એમ ભાસે મનમાંહિ રે. ધન્ય. ૫
યથા હેતુ જે ચિત્તનો.
સત્ય ધર્મનો ઉદ્ધાર રે,
થશે અવશ્ય આ દેહથી;
એમ થયો નિરધાર રે. ધન્ય. ૬
આવી અપૂર્વ વૃત્તિ અહો,
થશે અપ્રમત્ત યોગ રે;
કેવળ લગભગ ભૂમિકા,
સ્પર્શીને દેહ વિયોગ રે. ધન્ય. ૭

૫. એ પ્રમાણે એ ઉદય આજસુધી વધતો જ ચાલ્યો છે. પણ હવે કાંઈ ક્ષીણ થયો જણાય છે અને કમે કરીને તે પૂરેપૂરો જશે એમ મનમાં ભાસી રહ્યું છે. ૫

૬. જ્ઞાની પુરુષનો સનાતન સન્માર્ગ જયવંત વર્તે એમ તેનો ઉદ્ધાર કરવાની જે અંતરેચ્છા હતી, તે અંતરના આશય મુજબ, ચિત્તે ચિંતવ્યા મુજબ, સનાતન સત્ય વીતરાગ મોક્ષ-માર્ગનો ઉદ્ધાર, પ્રકાશ, પ્રદ્યોત, પ્રભાવના અવશ્ય આ દેહથી થશે એમ નિશ્ચય થયો છે. ૬

૭. અંતે અપૂર્વ વૃત્તિ, અનન્ય આત્મપરિણુતિ પ્રગટીને નિર્વિકલ્પ સમાધિની શ્રેણીરૂપ અપ્રમત્ત યોગ, એકાગ્ર ધ્યાનમગ્ન

અવશ્ય કર્મનો લોગ છે,
 લોગવવો અવશેષ રે;
 તેથી દેહ એક જ ધારીને,
 જાશું સ્વરૂપ સ્વદેશ રે. ધન્ય. ૮

દશા પ્રાપ્ત થશે અને કેવળ લગભગ ભૂમિકાને સ્પર્શીને
 દેહનો વિયોગ થશે અર્થાત્ અપૂર્વ સમાધિમરણરૂપ મૃત્યુ
 મહોત્સવને પામીશું. ૭

૮. પૂર્વ પ્રારબ્ધરૂપ કર્મનો લોગ અવશ્ય લોગવવાનો
 બાકી છે તેથી એક જ દેહ ધારીને સર્વકર્મ ક્ષય કરીને નિજ
 શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ સ્વદેશ, સિદ્ધિપદમાં જઈ વિરાજશું. ૮

[મો ૦ મા ૦ ૧૫] ભક્તિનો ઉપદેશ

તોટક છંદ

શુભ શીતળતામય છાંય રહી,
 મનવાંછિત જ્યાં ફળપંક્તિ કહી;
 જિનભક્તિ ગ્રહો તરુ કદપ અહો,
 ભજીને ભગવંત ભવંત લહો. ૧

ભક્તિનો ઉપદેશ

૧. ત્રણ લોકમાં સર્વ જીવો ઉપર જેની એકછત્ર આણુ વર્તે છે એવા રાગદ્વેષ, મોહ આદિ અંતરંગ શત્રુઓને જેણે જીત્યા, તે જિન, અરિહંત, વીતરાગ, સર્વજ્ઞ, પરમ આત્મ ઐશ્વર્યપદે યુક્ત, પરમાત્મપદે વિરાજમાન, જિનેશ્વર ભગવાનની ભક્તિ અહો ! આશ્ચર્યકારક માહાત્મ્યવાળી છે. કદપવૃક્ષ સમાન વાંછિત ફળને એ આપનાર છે. તેથી શુભકર્મરૂપ પુણ્ય ઉપાર્જન થાય છે અને તે સ્વર્ગાદિમાં સુરેન્દ્ર નરેન્દ્રાદિનાં ઉત્તમ સુખ-સમૃદ્ધિપૂર્ણ પદે વિરાજિત કરે છે; જે એ કદપવૃક્ષની શીતળ છાયા સમાન સુખકર છે અને પરિણામે અજરામરપદ રૂપ શાશ્વત મોક્ષનાં અનંત સુખરૂપ ફળને આપે છે. અહો, ભગ્યો ! આવી કદપવૃક્ષ સમાન અનુપમ ફળદાયક પ્રભુભક્તિને તમે ધારણ કરો અને ભગવાનને ભજીને અનંત દુઃખમય અપાર ભવબ્રમણનો અંત આણો. ૧

નિજ આત્મસ્વરૂપ સુદા પ્રગટે,
 મનતાપ ઉતાપ તમામ મટે;
 અતિ નિર્જરતા વણદામ ગ્રહો,
 ભજીને ભગવંત ભવંત વહો. ૨
 સમભાવી સદા પરિણામ થશે,
 જડ મંદ અધોગતિ જન્મ જશે;
 શુભ મંગળ આ પરિપૂર્ણ ચહો,
 ભજીને ભગવંત ભવંત લહો. ૩

૨. ભગવાનની ભક્તિથી, પોતાના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થતાં, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો અતીન્દ્રિય આનંદ પ્રગટે છે, અને તેથી અંતરમાં આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિરૂપ સંસારના સમસ્ત તાપ તેમજ ઉતાપરૂપ ચિંતા, ફિકર, પીડા આદિ દુઃખ મટી જઈ પરમ શાંતિ અને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી પ્રભુભક્તિથી વિના મૂલ્યે, પૂર્વકૃત કર્મોની અત્યંત નિર્જરા (એકદેશ ક્ષય) થાય છે. માટે ભગવાનને ભજીને ભવ ભ્રમણનો અંત પામો. ૨

૩. આત્માથી ભિન્ન અનાત્મસ્વરૂપ, જડ એવા દેહાદિમાં મોહમમત્વ હોવાથી તેમાં રાગદ્વેષ, ઈષ્ટ અનિષ્ટ આદિ શુભ-અશુભ ભાવો થયા જ કરે છે. તે વિષમ પરિણતિ કર્મબંધનું કારણ થાય છે. ભગવાનની ભક્તિથી શુદ્ધ ભાવ અને સ્વરૂપ-દર્શન પમાય છે તેથી સમતાભાવ કે સમપરિણતિ આવે છે, જેથી નવીન કર્મબંધ અટકે છે. અને પૂર્વ સંચિત કર્મ ક્ષય થાય છે. અર્થાત્ અબંધદશા પ્રાપ્ત થાય છે. નિગોદાદિ અધો-

શુભ ભાવ વડે મન શુદ્ધ કરો,
 નવકાર મહાપદને સમરો;
 નહિ એહ સમાન સુમંત્ર કહો,
 ભજીને ભગવંત ભવંત લહો. ૪

ગતિમાં, જ્યાં જ્ઞાન ગુણ અત્યંત આવરણ પામી જઈ, જીવ જડ, જ્ઞાનશૂન્ય જેવો થઈ અત્યંત દુઃખ પામે છે, તેવી અધો-ગતિનાં જન્મમરણાદિનાં દુઃખ, અબંધદશા પ્રાપ્ત થાય તો જ ટળે છે. અને ત્યારે જ સર્વોત્તમ સદ્ગતિ કે પંચમ ગતિરૂપ મોક્ષપદને સાધી આ જીવ પરમ શ્રેય પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી બને છે.

એવો પાપને ટાળવાનો અને મોક્ષરૂપ પરમ શ્રેય પામવાનો આ શુભ મંગળદાયક યોગ, અવસર પરિપૂર્ણ રીતે સાર્થક થાય તેમ ઈચ્છો, યાવત્ સફળતા સાધી કૃતાર્થ થાઓ. અર્થાત્ ભગવાનને ભજીને ભવભ્રમણનો અંત આણો. ૩

૪. મન નિરંતર અશુભ ભાવો, પાપના વિચારોથી અશુદ્ધ, મલિન થઈ રહ્યું છે, તેને પ્રભુસ્મરણરૂપ ભક્તિમાં જોડી શુભ ભાવો વડે શુદ્ધ, નિષ્પાપ, પવિત્ર બનાવો. અરહિંત, સિદ્ધ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ ભગવાન એ પાંચેય શુદ્ધ સદૃજ આત્મસ્વરૂપના અનુભવ સુખમાં વિરાજિત હોવાથી પરમે સ્થિતા : પરમેષ્ઠિન : પરમ પદે સ્થિત એવા પરમેષ્ઠિ ભગવાન કહેવાય છે. તેમને નમસ્કાર કરવારૂપ જે નવકારમંત્ર કે પરમેષ્ઠિમંત્ર તેમાં મનને લીન કરી, જગતમાં સર્વોત્તમ એવાં એ પાંચ પરમપદ તેનું સ્મરણ ધ્યાન ચિંતવન કરો. એ

કરશેા ક્ષય કેવળ રાગ કથા

ધરશેા શુભ તત્ત્વસ્વરૂપ યથા;

નૃપચંદ્ર પ્રપંચ અનંત દહો,

ભજીને ભગવંત ભવંત લહો. ૫

મંત્ર જેવો ઉત્તમ બીજો મંત્ર કહ્યો નથી. માટે એ ભગવાનને ભજીને ભવબ્રમણનો અંત આણો. ૪

પરદ્રવ્યમાં અદ્ય પણ મોહ, મમતા રાગભાવ છે ત્યાં સુધી સર્વ શાસ્ત્રોનો જાણનાર પણ મુક્ત થતો નથી. તેથી રાગ-દ્વેષ મોહ આદિ કર્મબંધનાં કારણો, તેની કથા, સર્વથા તણ દેશેા તો જ પવિત્ર એવું આત્મતત્ત્વ હૃદયમાં ધારણ કરવા, અને તેને પ્રગટ કરી સદાય તેથી વિરાજિત રહેવા, ભાગ્યશાળી થશેા. પરમ તત્ત્વજ્ઞ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કહે છે કે આત્મજ્ઞાનથી પ્રગટતા આત્મધ્યાનરૂપ પ્રબળ અગ્નિ વડે કર્મના અનંત પ્રપંચને, વિસ્તારને, માયા જાળને, બાળી ભસ્મ કરી દે, અને શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ એવા ભગવાનને ભજીને ભવબ્રમણનો અંત આણો. ૫

[૩]   કાળ કોઈને નહિ મૂકે

હરિગીત

મોતીતણી માળા ગળામાં મૂલ્યવંતી મલકતી,
હીરાતાણા શુભ હારથી બહુ કંઠકાંતિ ઝળકતી;
આભૂષણોથી ઓપતા ભાગ્યા મરણને જોઈને,
જન જાણીએ મન માનીને નવ કાળ મૂકે કોઈને. ૧
મણિમય મુગટ માથે ધરીને કર્ણ કુંડળ નાખતા,
કાંચન કડાં કરમાં ધરી કશીએ કચાશ ન રાખતા;

કાળ કોઈને નહિ મૂકે

૧.   જેના ગળામાં મૂલ્યવાન મોતીની માળા શોભતી હતી,
હીરાના ઉત્તમ હારથી જેના કંઠની કાંતિ અત્યંત ઝળકતી
હતી, તેમજ અનેક અલંકારોથી વિભૂષિત જે શોભતા હતા,
તેવાઓ પણ મરણને દેખતાં જ ભાગી ગયા. અર્થાત્ કાળને
વશ થઈ મરણ પામી ચાલ્યા ગયા. તેથી હે ભવ્યજનો! આ
નક્કી જાણજો અને મનમાં ચોક્કસ માનજો કે કાળ કોઈને ય
મૂકનાર નથી. અર્થાત્ આ બધું તજીને આપણે જરૂર એક
વેળા જવું જ પડશે. ૧

૨.   જેઓ મસ્તક પર મણિમય મુગટને ધારણ કરતા હતા,
કનમાં ચળકતાં કુંડળા ખેંદરતા હતા, હાથમાં સુવર્ણનાં કડાં
ખેંદરતા હતા, અને વસ્ત્રાલંકારથી વિભૂષિત થઈ સુંદર દેખા-

પળમાં પડયા પૃથ્વીપતિ એ ભાન ભૂતળ ખોઈને,
 જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઈને. ૨
 દશ આંગળીમાં માંગલિક મુદ્રા જડિત માણિક્યથી,
 જે પરમ પ્રેમે પેરતા પોંચી કળા બારીકથી;
 એ વેઠ વીંટી સર્વ છોડી ચાલ્યા મુખ ધોઈને,
 જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઈને. ૩
 મૂછ વાંકડી કરી ફાંકડા થઈ લીંબુ ધરતા તે પરે.
 કાપેલા રાખી કાતરા હરકોઈનાં હૈયાં હરે;
 એ સાંકડીમાં આવ્યા છટકયા તજ સહુ સોઈને.
 જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઈને. ૪

વામાં કરીય ક્યાશ રાખતા નહોતા એવા રાજધિરાજ પણ
 પળમાં બેભાન થઈને, પૃથ્વી ઉપર પડી, મરણ પામી ગયા છે.
 માટે હે ભવ્યજનો ! નક્કી જાણુજો અને મનમાં ચોક્કસ માનજો
 કે કાળ કોઈને ય મૂકનાર નથી. ૨

૩. દશેય આંગળીમાં જે માણેક જડેલી સુંદર વીંટીઓ
 પહેરતા હતા, તથા કાંડામાં સુવર્ણની ઝીણી નકશીની કારીગરી-
 વાળી પોંચી પરમ પ્રીતિપૂર્વક પહેરતા હતા, તે સર્વ વેઠ અને
 વીંટી આદિ છોડીને, મોં ધોઈને, ચાલ્યા ગયા. માટે હે ભવ્યો !
 આ નક્કી જાણુજો અને મનમાં ચોક્કસ માનજો કે કાળ કોઈને
 ય મૂકનાર નથી. ૩

૪. જે વાંકી મૂછ કરીને, ફાંકડા થઈને તે ઉપર લીંબુ
 રાખતા હતા, તથા જે સુંદર કાપેલા વાળથી સૌ કોઈનાં મનને
 આકર્ષતા હતા, તે પણ સંકટમાં પડીને, સળવડો મૂકીને

છો ખંડના અધિરાજ જે ચંડે કરીને નીપજ્યા,
 બ્રહ્માંડમાં બળવાન થઈને ભૂપ ભારે ઊપજ્યા;
 એ ચતુર ચક્રી ચાલિયા હોતા નહોતા હોઈને,
 જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઈને. ૫
 જે રાજનીતિનિપુણતામાં ન્યાયવંતા નીવડ્યા,
 અવળા કયે જેના બધા સવળા સદા પાસા પડ્યા;
 એ ભાગ્યશાળી ભાગિયા તે ખટપટો સૌ ખોઈને,
 જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઈને. ૬

ચાલ્યા ગયા. માટે હે ભવ્યો ! નક્કી જાણુજો અને મનમાં
 ચોક્કસ માનજો કે કાળ કોઈ ને ય મૂકનાર નથી. ૪

૫. પોતાના પરાક્રમે કરીને જે છ ખંડના અધિરાજ બન્યા
 હતા, તથા બ્રહ્માંડમાં બળવાન થઈને જે મહાન રાજાધિરાજ
 કહેવાયા હતા એવા ચતુર ચક્રવર્તીઓ પણ જાણે કદી થયા જ
 નહોતા એવી રીતે મરણને શરણુ થઈ ચાલ્યા ગયા. માટે હે
 ભવ્યો ! નક્કી જાણુજો અને મનમાં ચોક્કસ માનજો કે કાળ
 કોઈ ને ય મૂકનાર નથી. ૫

૬. રાજનીતિની નિપુણતામાં જે ન્યાયી તરીકે ગણાયા
 હતા, અને સદ્ભાગ્યયોગે, અવળાં કરવા જતાં પણ જેનાં બધાં
 જ કાર્યો સદા સવળાં થતાં હતાં, એવા ભાગ્યશાળી પણ એ
 બધી ખટપટો મૂકીને ભાગી ગયા. માટે હે ભવ્યો ! નક્કી
 જાણુજો અને મનમાં ચોક્કસ માનજો કે કાળ કોઈ ને ય મૂકનાર
 નથી. ૬

તરવાર બહાદુર ટેકધારી પૂર્ણતામાં પેખિયા,
હાથી હણે હાથે કરી એ કેસરી સમ દેખિયા;
એવા ભલા ભડવીર તે અંતે રહેલા રોઈને,
જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઈને. ૭

૭. જે તરવાર ચલાવવામાં બહાદુર હતા, પોતાની ટેક માટે મરનાર હતા, સર્વ રીતે સંપૂર્ણ જણાતા હતા, હાથીને હાથથી હણીને જે સિંહ સમાન બળવાન દેખાતા હતા, એવા શૂરવીર પણ અંતે રડતા જ રહી ગયા. માટે હે ભવ્યો! આટલું નક્કી જાણુજો અને મનમાં ચોક્કસ માનજો કે કાળ કોઈને ય મૂકનાર નથી. ૭

[મો૦ મા૦ ૩૪] બ્રહ્મચર્ય મહિમા

(દોહરા)

નિરખીને નવયૌવના, લેશ ન વિષયનિદાન;
ગણે કાષ્ઠની પૂતળી, તે લગવાન સમાન. ૧

૧૫

બ્રહ્મચર્ય મહિમા

૧. નવીન યુવાવસ્થાને પામેલ, સર્વાંગ સુંદર એવી નવ-યૌવનાને જોતાં, દષ્ટિ તેના રૂપ ઉપર સ્થિર થતાં, વિવેકીને અદ્ય પણુ વિષયની ઇચ્છાથી વિકારભાવ કે કામલોગની ઇચ્છાનું મૂળ પણુ ઊગવું સંભવતું નથી; પણુ સતત જાગૃત એવી તત્ત્વદષ્ટિથી દેહ અને આત્માનો ભેદ સ્પષ્ટ ભાસ્યમાન થઈ ભેદવિજ્ઞાનની ભાવના પ્રબળપણે સ્ફુરાયમાન થાય છે. અને તેથી ચિંતવે છે કે અહો ! સુંદર દેખાતી એવી આ ઇન્દ્રવારણાં (વિષક્રાં) જેવી કાયાનો વિચારવાનને કદી વિશ્વાસ કે મોહ થવો ઘટે ખરો કે ? જ્ઞાનીઓએ તેને મળમૂત્રની ખાણ, અશુચિનો ભંડાર, રોગ જરા મરણાદિને રહેવાનું ધામ, ક્ષણમાં વિણુસી જવાના સ્વભાવવાળી ક્ષણભંગુર, અસાર, અન્ય, અને દુઃખનો જ હેતુ ગણી છે તે કેવળ સત્ય છે. તેમાં પ્રેમ, પ્રીતિ, મોહ, મમત્વ, આસક્તિ કે વિકારભાવ ગર્ભાવાસરૂપ ભયંકર કારાગૃહનાં કારમાં દુઃખોથી માંડી, જન્મ જરા મરણ આધિ વ્યાધિ ઉપાધિરૂપ આખા સંસાર પરિભ્રમણનો હેતુ બને છે, અને સંસારનાં બંધનોમાં સદાય જકડાઈ રહેવું પડે છે, માટે તે દેહ તરફ દષ્ટિ

ન દેતાં, દશ્યને અદશ્ય કરી, અદશ્યને દશ્ય કરી, અંદર રહેલા ચૈતન્યને જોઈ, અંતર દષ્ટિથી સર્વત્ર આત્મા, આત્મા, તુંહિ, તુંહિ, એક એજ પરમાત્મતત્ત્વને જોઈ, સર્વ આત્માઓનું અને મારું મૂળ શુદ્ધ ચૈતન્ય આનંદધન પરમાત્મસ્વરૂપને ચિંતવું, ભાવું, ધ્યાવું, અનુભવું તો કેવું અપૂર્વ આત્મશ્રેય સધાય ? દરેક શરીરમાં ધિરાજમાન ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા તો મૂળ શુદ્ધ ચિદાનંદ જ્ઞાનમય પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સમાન જ છે. તેથી, ગુરુગમે પ્રાપ્ત અંતરંગ દષ્ટિથી સાધ્ય, એ શુદ્ધ ચૈતન્ય જ્ઞાનાનંદમય પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ મારા આત્મામાં વૃત્તિની એકાગ્રતારૂપ રમણતા કે ચર્યારૂપ બ્રહ્મચર્ય એ જ અહો મારું સર્વોપરી ધ્યેય ! એ મારા અદ્ભુત અચિંત્ય સુખનિધાન સ્વરૂપાનંદને મૂકીને અન્યત્ર અલ્પ પણ સુખની સંભાવના સંભવે જ ક્યાંથી ? ‘જગત ઇષ્ટ નહિ આત્મથી,’ અથવા ‘આત્માથી સૌ હીન’ એ પરમ કૃપાળુ જ્ઞાનીઓનો નિષ્કર્ષરૂપ પરમ નિશ્ચય, અસાર ભોગથી વૈરાગ્ય અને પરબ્રહ્મરૂપ નિજ સ્વરૂપમાં વૃત્તિની રમણતા, ચર્યારૂપ બ્રહ્મચર્યનું ઉત્કૃષ્ટ માહાત્મ્ય પ્રતિબોધે છે. તેથી મારા અંતરંગ આત્મિક સામ્રાજ્યરૂપ અનંત જ્ઞાનાદિ સ્વાભાવિક આત્મઐશ્વર્ય આગળ આ જગત કે ત્રણલોક તૃણ સમાન તુચ્છ છે, તો આવાં કોઈ પણ પ્રલોભનો મને મોહ, મમત્વ કે આસક્તિનું કારણ બની શકે જ કેમ ? ઇત્યાદિ સદ્બોધના પ્રબળ અવલંબને, બ્રહ્મચર્યરૂપ અમૂલ્ય મહા વ્રત વિભૂષિત જે બ્રહ્મનિષ્ઠ વિવેકી મહાત્મા સુંદર સ્ત્રીના રૂપથી લેશ પણ વિકાર પામવાને બદલે સ્ત્રીના શરીરને જડ લાકડાના પૂતળા જેવું ગણે છે અને પોતે નિર્વિકાર પરમાનંદમય પરબ્રહ્મની ભાવનામાં

આ સઘળા સંસારની, રમણી નાયકરૂપ;
એ ત્યાગી ત્યાગ્યું બધું, કેવળ શોકસ્વરૂપ. ૨

તલ્લીન રહી ઈન્દ્રિયજયથી સ્વાનુભવ સ્વરૂપાનંદને આસ્વાદે છે,
તે મહાભાગ્ય સંયમી ભગવાન સમાન ધન્યરૂપ છે. ૧

૨. આ આખો સંસાર, જન્મમરણરૂપ પરિભ્રમણ, સ્ત્રીથીજ,
સ્ત્રીમાં આસક્તિથી જ ઊભો થયો છે, ટક્યો છે.

તેથી સમસ્ત સંસાર પરિભ્રમણરૂપ દુઃખદ અવસ્થાનું
મુખ્ય કારણ સ્ત્રીમાં અનુરાગરૂપ અપ્રહ્મસેવન છે. એક સ્ત્રીમાં
આસક્તિરૂપ અપ્રહ્મચર્યથી સંતાન પરંપરાની અને ગૃહ કુટુંબ
પરિવારાદિ સંસારની સમસ્ત ઉપાધિ કે આરંભ પરિચિહ્નરૂપ
ભયંકર બંધ અવસ્થા ઊભી થાય છે. તેથી ધનાદિ ઉપાર્જન
અર્થે નિશદિન ઘાંચીના બળદની માફક જીવને પરાધીનપણે
મંડયા રહેવું પડે છે. તે કારણે સત્સંગ, સદ્બોધ આદિ
પરમાર્થ આરાધવાનો કે નિજવિચાર કર્તવ્યરૂપ ધર્મથી આત્મ-
શ્રેય સાધવાનો અદ્ય પણ અવકાશ પ્રાપ્ત પ્રાપ્ત થતો નથી.
જેથી અમૂલ્ય મનુષ્યભવ આદિ દુર્લભ ભોગ વ્યર્થ ગુમાવી
દઈ, અમૂલ્ય કમાણી હારી જવા જેવું થાય છે.

‘જે કે સ્ત્રીમાં દોષ નથી, પણ આત્મામાં દોષ છે, અને
એ દોષ જવાથી આત્મા જે જીએ છે તે અદ્ભુત, આનંદમય
જ છે, માટે એ દોષથી રહિત થવું’ એજ શ્રેયસ્કર છે. તેથી
સ્ત્રીને પર્યાય દષ્ટિથી જોવા કરતાં દ્રવ્ય દષ્ટિથી, આત્મારૂપે જોવાય
તો નિર્વિકાર દષ્ટિ સાધ્ય થાય અને સર્વ શ્રેયનું મૂળ એવું
અહ્યચર્ય પ્રાપ્ત થાય.

તેથી જેણે સ્ત્રીનો, સ્ત્રી પ્રત્યેના મોહનો, આસક્તિનો ત્યાગ કર્યો તેણે વાસ્તવિક રીતે આખા સંસારનો, સંસાર ઉપાધિના મૂળનો ત્યાગ કર્યો એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે. કારણ તેથી જીવ અન્ય સર્વ બંધનો ટાળી નિરાશી અને નિષ્પરિશ્રદ્ધી થઈ, સદ્ગુરુની આજ્ઞા આરાધવામાં જીવન સમર્પણ કરી, સત્સંગ સદ્બોધના પ્રતાપે સ્વપર શ્રેયને સાધી પરમ કૃતાર્થ થઈ જાય છે.

માટે જેણે એક અબ્રહ્મનો ત્યાગ કર્યો તેણે વાસ્તવિક રીતે કેવળ શોકસ્વરૂપ અને ત્યાગવા યોગ્ય એવું સર્વ—પરરમણુતા-રૂપ અકાર્ય—ત્યાગી દીધું. એજ કારણથી પાંચેય મહાવ્રતમાં બ્રહ્મચર્ય મહાવ્રતને સર્વોપરી ગણ્યું છે.

જેની કેડનો ભંગ થાય છે તેનું પ્રાયે બધું બળ પરિક્ષીણુપણને પામે છે, તેમ જેને જ્ઞાનીના કૃપાપ્રસાદે બ્રહ્મવ્રતની પ્રાપ્તિ થાય છે તેને સંસાર વાસનારૂપ મોહની કેડનો ભંગ થઈ જાય છે અને તેથી અનુક્રમે મોહનો પરાજય કરી, સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી, અનંત સુખશાંતિ અને આનંદનું ધામ અજરામર શાશ્વત એવું નિજ શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ મોક્ષ-પદ પ્રાપ્ત કરી તે સંસારરૂપ અનંત કલેશનો સર્વથા અંત આણે છે. તેથી તેને પરરમણુતારૂપ અબ્રહ્મથી ભવમાં ભટકવાનું ટળી જાય છે, અને આત્મરમણુતારૂપ બ્રહ્મનિષ્ઠ દશાથી નિજ આનંદમંદિરમાં નિરંતર નિવાસ પામી તે શાશ્વત સુખ અને શાંતિમાં સદાને માટે વિરાજમાન થઈ પરમ ધન્યરૂપ, ત્રણે લોકમાં પૂજ્ય જગતશિરોમણિ સિદ્ધ પરમાત્મા બને છે. ૨

એક વિષયને જીતતાં, જીત્યો સૌ સંસાર;
 નૃપતિ જીતતાં જીતિયે, ઢળ પુર ને અધિકાર. ૩
 વિષયરૂપ અંકુરથી, ટળે જ્ઞાન ને ધ્યાન;
 લેશ મહિરાપાનથી, છાકે જ્યમ અજ્ઞાન. ૪

૩. જેમ એક રાજાને જીતતાં તેની સર્વ સેના, નગર, રાજ્યસત્તા આદિ સમસ્ત જિતાર્થ જાય છે, તેમ એક કામ-લોગની ઈચ્છા, આસક્તિરૂપ ઇન્દ્રિયવિષયને જીતતાં મહા મોહ રાજાની સર્વ સેનાનો પરાજય થાય છે. અને મોહનો પરાજય થતાં સર્વ કર્મ ક્ષય થઈ સંસાર પરિભ્રમણનો અંત આવે છે. સમસ્ત સંસાર મોહને વશ છે, તે મોહ જેણે જીત્યો તેણે સમસ્ત સંસારને જીત્યો. તેવા ત્રિલોકવિજયી મોહજિત મહા-ત્માઓના અંતરંગ પુરુષાર્થ પરાક્રમને ધન્ય છે ! ૩

૪. અદ્ય પણ મહિરા, દારુ પીનારને જેમ તેનો છાક, કેફ ચઢે છે, અને તેથી પોતે કોણ છે ? કેવાં ગંદકીનાં સ્થાનમાં પડ્યો છે ? પોતાની પાસેનું ધનાદિ કોણ લઈ લે છે ? પોતે શું બકવાદ કરી રહ્યો છે ઇત્યાદિ કંઈ ભાન રહેતું નથી અને અજ્ઞાન, બેભાનપણું વધી જાય છે, તેમ અદ્ય પણ કામલોગની ઈચ્છારૂપ વિષયનું મૂળ જો અંતઃકરણમાં ઊગે છે તો ઉત્તમ જ્ઞાન ધ્યાનમાં પ્રવર્તતા એવા આત્માઓ પણ ત્યાંથી પતિત થઈ જાય છે.

જેને આત્મજ્ઞાન થયું છે તેવા જ્ઞાનીઓનો પુરુષાર્થ વિષય કપાયનો જય કરી નિરંતર સ્વાધ્યાય ધ્યાનાદિથી અનુભવ આનંદમાં નિમગ્ન રહેવાનો હોય છે. તેવા જ્ઞાનીઓના હૃદયમાં પણ

ને વિષયવાસનાનાં મૂળ ઊગી નીકળે, અર્થાત્ અલ્પ પણ કામેચ્છા જાગે તો તેમને પણ તે જ્ઞાન ધ્યાન આદિ આત્મોન્નતિનાં ઉન્નત શિખરેથી પતિત થઈ જતાં વાર લાગતી નથી તો પછી તેથી ન્યૂન ભૂમિકામાં રહેલા મુમુક્ષુએ કેટલી બધી જાગૃતિ રાખવી ઘટે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

“‘મોહનીય’નું સ્વરૂપ આ જીવે વારંવાર અત્યંત વિચારવા જેવું છે. મોહિનીએ મહા મુનીશ્વરોને પણ પળમાં તેના પાશમાં ફસાવી અત્યંત રિદ્ધિસિદ્ધિથી વિમુક્ત કરી દીધા છે. શાશ્વત સુખ છીનવી ક્ષણભંગુરતામાં લલચાવી રખડાવ્યા છે.

નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ લાવવી, આત્મસ્વભાવમાં રમણતા કરવી, માત્ર દૃષ્ટાભાવે રહેવું, એવો જ્ઞાનીનો ઠામ ઠામ બોધ છે; તે બોધ યથાર્થ પ્રાપ્ત થયે આ જીવનું કલ્યાણ થાય.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

વિષયનું આવું દુર્જયપણું જાણી નાહિંમત ન થતાં અપ્રમત્ત પુરુષાર્થથી તેનો પરાજય કરવા સદ્બોધ શસ્ત્રનો સતત ઉપયોગ પરમ અવલંબનરૂપ થાય છે.

“ૐ ખેદ નહિ કરતાં શૂરવીરપણું ગ્રહીને જ્ઞાનીને માર્ગે ચાલતાં મોક્ષપાટણ સુલભ જ છે.

વિષય કષાયાદિ વિશેષ વિકાર કરી જાય તે વખતે વિચારવાનને પોતાનું નિર્વીર્યપણું જોઈને ઘણું જ ખેદ થાય છે અને આત્માને વારંવાર નિંદે છે, ફરી ફરીને તિરસ્કારની વૃત્તિથી જોઈ, ફરી મહંત પુરુષનાં ચરિત્ર અને વાક્યનું અવલંબન ગ્રહણ કરી, આત્માને શૌર્ય ઉપજાવી, તે વિષયાદિ સામે અતિ

જે નવવાડ વિશુદ્ધથી, ધરે શિયળ સુખદાઈ;
 લવ તેનો લવ પછી રહે, તત્ત્વવચન એ ભાઈ. ૫
 સુંદર શિયળ સુરતરુ, મન વાણી ને દેહ;
 જે નરનારી સેવશે, અનુપમ ફળ લે તેહ. ૬

હઠ કરીને તેને હઠાવે છે, ત્યાં સુધી નીચે મને ખેસતા નથી,
 તેમ એકલો ખેદ કરીને અટકી રહેતા નથી. એજ વૃત્તિનું
 અવલંબન આત્માથી જીવોએ લીધું છે, એને તેથી જ અંતે
 જય પામ્યા છે. આ વાત સર્વ મુમુક્ષુઓએ મુખે કરી હૃદયમાં
 સ્થિર કરવા યોગ્ય છે.” ૪ — શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

૫. ભગવંતે વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યને માટે નવ વાડ કહી છે :
 (૧) વસતિ, (૨) કથા, (૩) આસન, (૪) ઇન્દ્રિય નિરીક્ષણ,
 (૫) કુડચાંતર, (૬) પૂર્વકીડા, (૭) પ્રણીત, (૮) અતિમાત્રાહાર,
 (૯) વિભૂષણ.

બ્રહ્મચર્યની રક્ષા કરવા માટેની આ નવ વિધિને નવ વાડનું
 રૂપ આપી તત્ત્વજ્ઞોએ અદ્ભુત બોધ પ્રકાશ્યો છે. આત્માનંદથી
 પરિપૂર્ણ અનંત આત્મિક સુખને આપનાર આ શિયળ, બ્રહ્મ-
 ચર્યરૂપ મહાવ્રતને જે મોક્ષાર્થીઓ નવ વાડરૂપ નવ વિધિથી
 સુરક્ષિત રાખી વિશુદ્ધપણે નિર્દોષપણે વ્રત ધારણ કરે છે, પાલન
 કરે છે, તે મહાભાગ્ય આખો સંસાર સમુદ્ર સહેજે તરી જઈ
 તેને કાંઠે આવી જાય છે. તેને અલ્પમાત્ર સંસાર બાકી રહે છે.
 તેથી તે શીઘ્રમુક્તિગામી બને છે. એમ તત્ત્વજ્ઞોનું કથન છે. ૫

૬. આ શિયળરૂપ સુંદર કલ્પવૃક્ષને જે ભાગ્યશાળી નર-
 નારીઓ મન વચન કાયાથી સેવશે તે સ્વર્ગ અને મોક્ષના

પાત્ર વિના વસ્તુ ન રહે, પાત્રે આત્મિક જ્ઞાન;
પાત્ર થવા સેવો સદા, બ્રહ્મચર્ય મતિમાન. ૭

અનુપમ સુખરૂપ સર્વોત્તમ ફળને પામશે. અને મનુષ્યલવ આદિ સર્વ દુર્લાભ જોગની સફળતા સાધી પરમ ધન્યરૂપ બનશે.

૭. જેમ સિંહણનું દૂધ માટીના વાસણમાં ટકે નહિ પણ તેને માટે સુવર્ણનું પાત્ર જોઈએ તેમ આત્મજ્ઞાન રહી શકે એવી પાત્રતા પ્રાપ્ત થવા તથા તેમાં સ્થિતિ થાય તેવી યોગ્યતા આવવા બ્રહ્મચર્ય સર્વોપરી સાધન છે. માટે હે મતિમાન મુમુક્ષુઓ! તમે સદાય બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરો.

“પાત્ર વિના વસ્તુ નહિ રહે કારણ કે વસ્તુ માટે ભાજન જોઈ શે. પાણી આદિ માટે પાત્ર જોઈએ તેમ પાત્રતા માટે બ્રહ્મચર્ય છે. એ મોટો થંભ છે. જે મન વિષય વિકારમાં બળ્ય તો કટાર લઈને મરી જશે, ઝેર ખાશે. જીવને આત્માનું ભાન નથી, ખબર નથી. જીવને એક સાર વસ્તુ મોટામાં મોટી બ્રહ્મચર્ય છે. પોતાની કે પારકી સ્ત્રી સેવન ન કરવી. આખો લોક સ્ત્રીથી બંધાણો છે. અને તેથી જન્મ મરણ થશે. માટે એ મૂક. મૂક્યા વગર ફૂટકો નથી. એ ચમત્કારી વાત છે. જે એ લેશે તેનું કામ થઈ જશે. વીતરાગ માર્ગ અપૂર્વ છે. જેટલું કરે એટલું આશ્વ છે. માટે પાત્ર થવા બ્રહ્મચર્યને મુદ્ધિમાનો નિરંતર સેવે છે.” — શ્રીમદ્ ભધુરાજ સ્વામી

“યોગ્યતા માટે બ્રહ્મચર્ય એ મોટું સાધન છે. અસતસંગ એ મોટું વિષ્ણ છે.

સર્વ પ્રકારના આરંભ તથા પરિગ્રહના સંબંધનું મૂળ છેદવાને સમર્થ એવું અહ્યચર્ય પરમ સાધન છે.

મહારૌદ્ર એવું અહ્યચર્ય, પ્રમાદને રહેવાનું સ્થળ, ચારિત્રનો નાશ કરનાર, તે આ જગતમાં મુનિ આચરે નહિ.

પરમાર્થ હેતુ માટે નદી ઉતરવાને ટાઢા પાણીની મુનિને આજ્ઞા આપી પણ અહ્યચર્યની આજ્ઞા આપી નથી; ને તેને માટે કહ્યું છે કે અદ્ય આહાર કરજે, ઉપવાસ કરજે, એકાંતર કરજે, છેવટે ઝેર ખાઈને મરજે, પણ અહ્યચર્ય ભાંગીશ નહિ.

“ સર્વ ચારિત્ર વશીભૂત કરવાને માટે, સર્વ પ્રમાદ ટાળવાને માટે, આત્મામાં અખંડ વૃત્તિ રહેવાને માટે, મોક્ષ-સંબંધી સર્વ પ્રકારના સાધનના જયને અર્થે ‘ અહ્યચર્ય ’ અદ્ભુત અનુપમ સહાયકારી છે, અથવા મૂળભૂત છે.” ૭

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

[૭૯] આત્મધર્મ અને ગુરુસેવા વિ.સં. ૧૯૪૫

ભિન્ન ભિન્ન મત દેખીએ, ભેદ દૃષ્ટિનો એહ;
એક તત્ત્વના મૂળમાં, વ્યાખ્યા માનો તેહ. ૧
તેહ તત્ત્વરૂપ વૃક્ષનું, આત્મધર્મ છે મૂળ;
સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે, ધર્મ તે જ અનુકૂળ. ૨

આત્મધર્મ અને ગુરુસેવા

૧. એક જ પદાર્થને, જેમ વાદળાંવાળા કે વાદળાં વગરના દિવસ કે રાત્રિમાં, કેઈ બાળક, વૃદ્ધ, ચિત્તભ્રમવાળા કે વિકારી નેત્રવાળા મનુષ્યો કે પશુ વગેરે બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારે દેખે છે, સમજે છે, તેમ જગતના જીવો ધર્મસંબંધી પોત પોતાની સમજણ, ક્ષયોપશમ, કુળસંસ્કાર તથા મળેલા ઉપદેશ અનુસાર અનેક પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિ અથવા મત ધરાવે છે.

જગતમાં જે અનેક પ્રકારના ધર્મમતો પ્રવર્તે છે તેનું કારણ પ્રાચ્યે, સામાન્યપણે એવી ઓઘદૃષ્ટિ છે.

અર્થાત્ આ જગતમાં બુદ્ધા બુદ્ધા ધર્મમત દેખવામાં આવે છે તે દૃષ્ટિના ભેદના કારણે છે. એ સર્વ ધર્મમતો પરમાર્થથી એક તત્ત્વના મૂળમાં વ્યાપીને રહ્યા છે એમ માનો, સમજો. ૧

૨. તે તત્ત્વરૂપ વૃક્ષનું આત્મધર્મ એ મૂળ છે. અને એ આત્મધર્મરૂપ સ્વભાવ જેનાથી પ્રાપ્ત થાય, પ્રગટ થાય તેજ અનુકૂળ, યથાર્થ ધર્મ છે. અર્થાત્ આત્મસ્વભાવને આવરણ કર-

પ્રથમ આત્મસિદ્ધિ થવા, કરીએ જ્ઞાન વિચાર;
અનુભવી ગુરુને સેવીએ, બુધજનનો નિર્ધાર. ૩
ક્ષણ ક્ષણ જે અસ્થિરતા, અને વિભાવિક મોહ;
તે જેનામાંથી ગયા, તે અનુભવી ગુરુ જોય. ૪
બાહ્ય તેમ અભ્યંતરે, ગ્રંથ ગ્રંથિ નહિ હોય;
પરમ પુરુષ તેને કહો, સરળ દૃષ્ટિથી જોય. ૫

નાર કર્મકલંક જેનાથી દૂર થાય અને સંપૂર્ણ શુદ્ધ સહજાત્મ સ્વરૂપ આત્મઐશ્વર્ય જે ધર્મથી પ્રગટ થાય તેજ ધર્મ યથાર્થ ધર્મ છે. ૨

૩. આત્મસિદ્ધિ થવા માટે પ્રથમ જ્ઞાનમય વિચાર કર્તવ્ય છે, અર્થાત્ સદ્બોધથી સદ્વિચારદશા પ્રગટાવવા યોગ્ય છે. તે સદ્બોધ અને સદ્વિચારદશા આવવા માટે આત્માનો અનુભવ, પ્રગટ આત્મદર્શન જે પામ્યા છે એવા જ્ઞાની ગુરુનો સમાગમ, સેવા કર્તવ્ય છે. એ જ્ઞાનીઓનો નિશ્ચય છે. અથવા જ્ઞાની ગુરુના નિશ્ચયે અને તેમની આજ્ઞાના આરાધનથી વિચારદશા અને જ્ઞાનદશા પ્રગટાવનાર સદ્બોધ અંતરમાં પ્રકાશી ઊઠે છે. અને ત્યારે જ આત્મસિદ્ધિરૂપ કૃતાર્થતા થાય છે. ૩

૪. ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે અનુભવી ગુરુ કેને કહેવા? તો તેનું સમાધાન એ છે કે ક્ષણે ક્ષણે વૃત્તિની અસ્થિરતા તથા વિભાવિક, મિથ્યાત્વાદિ વિભાવરૂપ મોહ જેનામાંથી દૂર થયેલ છે, અને તેથી નિશ્ચિન જેને આત્માનો ઉપયોગ છે, તે અનુભવી ગુરુ ગણાવા યોગ્ય છે. ૪

૫. જેને બાહ્ય પરિચ્છેદરૂપ ગ્રંથ, ગાંઠ, બંધન અને અંત-

રંગ મિથ્યાત્વ આદિ મોહગ્રન્થિ રહી નથી તેને, યથાર્થ દૃષ્ટિથી જોતાં, પરમ પુરુષ કહેવા યોગ્ય છે. આર્દ્રકુમાર, સ્થૂલીભદ્ર આદિ મહાત્માઓએ સ્નેહની ગાંઠ, બંધન, બેડી તોડી નાખી તે, લોહની બેડી તોડવા કરતાં અત્યંત દુષ્કર છે. તેથી દર્શન-મોહ અને ચારિત્રમોહરૂપ મુખ્ય મોહનીય કર્મની ગ્રન્થિ, બંધન જેણે છેદ્યાં તે સર્વજ્ઞ વીતરાગ ધન્યરૂપ પરમપુરુષ પરમાત્મપદે વિરાજિત થાય છે. તે પરમપુરુષે પ્રકાશેલો વીતરાગ સન્માર્ગ, તથા તેનું યથાર્થ રહસ્ય પ્રાપ્ત કરાવનાર શ્રીમદ્ સદ્ગુરુદેવ, એ મોક્ષાર્થિને પરમ અવલંબનરૂપ શ્રેયસ્કર થાય છે. ૫

[૧૦૭] લોકસ્વરૂપ રહસ્ય મુંબઈ, ક્ષા.૧,૧૯૪૬

(ચોપાઈ)

૧. લોકપુરુષસંસ્થાને કહ્યો, એનો ભેદ તમે કંઈ લહ્યો ?
એનું કારણસમજ્યા કાંઈ, કે સમજાવ્યાની ચતુરાઈ ? ૧
શરીર પરથી એ ઉપદેશ, જ્ઞાન દર્શાને કે ઉદ્દેશ;
જેમ જણાવો સુણિયે તેમ, કાંતો લઈએ દઈએ ક્ષેમ. ૨

૧૭

લોકસ્વરૂપ રહસ્ય

(૧)

૧. જેમ પુરુષ બે હાથ કમરે દઈ પગ પહોળા કરી ઊભો રહે તેમ લોકનું સ્વરૂપ પુરુષસંસ્થાને, પુરુષાકારે કહ્યું છે, એનો અંતરાશય તમે કાંઈ જાણ્યો છે ? અથવા એનો બીજો કોઈ હેતુ તમે સમજ્યા છો ? કે પછી ઉપમાદ્વારા સમજાવવામાં એ પ્રકારે માત્ર કથનની ચતુરાઈ દર્શાવી છે ? ૧

૨. ‘પિંડે સો બ્રહ્માંડે’ એમ પુરુષ એટલે મનુષ્યશરીર ઉપરથી લોકસ્વરૂપનો બોધ કરાવવો છે કે પુરુષ એટલે આત્મા, ત્યાં આત્માના જ્ઞાનદર્શન ગુણ આત્માકાર છે તેમાં લોકનું સ્વરૂપ ઝળકે છે, પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેથી અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી લોકને પુરુષાકાર કહ્યો છે ?

આમ બન્ને પ્રકારે જે પ્રશ્ન થાય છે તેનું સમાધાન તમને

૨ શું કરવાથી પોતે સુખી? શું કરવાથી પોતે દુઃખી?
પોતે શું? ક્યાંથી છે આપ? એનો માગો શીઘ્રજવાપ. ૧

૩ જ્યાં શંકા ત્યાં ગણુ સંતાપ,
જ્ઞાન તહાં શંકા નહિ સ્થાપ;
પ્રભુ ભક્તિ ત્યાં ઉત્તમ જ્ઞાન,
પ્રભુ મેળવવા ગુરુ ભગવાન. ૧

કંઈ સમજાય છે? એ વિષે જો તમે કંઈ વિચાર કર્યો હોય તો તેથી જો કંઈ સમજાયું હોય તે જણાવો તો સહુ સાંભળીએ અને અમે પણ અમને જો કંઈ સમજાય છે તે કહીએ. એમ પરસ્પર વિચાર વિનિમયથી ક્ષેમ એટલે કલ્યાણ, આત્મિક શ્રેય, સુખશાંતિની આપ-લે કરીએ. ૨

(૨)

૧. લોકનું સ્વરૂપ વિચારીએ, સમજીએ તે પહેલાં આપણે પોતે શું કરવાથી યથાર્થ રીતે સુખી થઈએ? અને શું કરવાથી પોતે દુઃખી થઈ રહ્યા છીએ? આપણે પોતે કોણ છીએ? અર્થાત્ આપણું મૂળ વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે? અને આપણું અહીં આગમન ક્યાંથી થયું છે? અર્થાત્ આ પહેલાં આપણે આત્મા ક્યાં કઈ ગતિમાં હતો? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો અંતરમાં ઊગે છે તેનું યથાર્થ સમાધાન વિના વિલાંબે પ્રાપ્ત કરી નિઃશંક થવા યોગ્ય છે. ૧

(૩)

૧-૨. ઉપરના પ્રશ્નોનું સમાધાન જો શીઘ્ર ન થાય અને તે સંબંધી શંકાઓ રહ્યા કરે તો શંકાથી ચિત્તમાં સંતાપ

ગુરુ ઓળખવા ઘટ વૈરાગ્ય,
તે ઊપજવા પૂર્વિત ભાગ્ય;
તેમ નહીં તો કંઈ સત્સંગ,
તેમ નહીં તો કંઈ દુઃખરંગ. ૨

થયા કરે. માટે એ શંકાઓનું સમાધાન સત્વર થઈ નિઃશંકતા પ્રાપ્ત થાય તોજ ચિત્તશાંતિ થાય અને સંતાપ ટળે. તે શંકાઓનું સમાધાન કેની પાસેથી કરવું ?

જેને જ્ઞાનદશા જાગી નથી એવા અજ્ઞાની પોતે તો અજ્ઞાનવશાત્ તેવી અનેક શંકાઓમાં રૂબેદા છે, તેથી ત્યાંથી તો યથાર્થ સમાધાન થાય જ ક્યાંથી ? માટે જેને જ્ઞાન પ્રગટ્યું છે એવા જ્ઞાની સિવાય બીજે સ્થળેથી તે યથાર્થ સમાધાન થવું શક્ય જ નથી. ભાગ્યયોગે એવા જ્ઞાનીનો જો યોગ થયો તો પછી ત્યાં જ્ઞાની પાસે જ્ઞાન જ છે, અજ્ઞાનનો સંભવ જ નથી. એમ જાણી તે જે જ્ઞાન ઉપદેશે તેમાં સંદેહ રાખવા યોગ્ય નથી. પરંતુ તેજ યથાર્થ સત્ય છે એમ નિઃશંકપણે અવિચળ શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રમાણ કરી તેને બહુમાન, આદર, રુચિ-પૂર્વક ઉપાસવા યોગ્ય છે.

ન્યાં પ્રભુભક્તિ અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની ઉપાસના છે ત્યાં જ્ઞાન છે, અર્થાત્ તેવી શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપની આરાધના પ્રાપ્ત થાય તો જ્ઞાન પ્રગટે, તે શુદ્ધાત્માની ઉપાસના પામવા માટે જ્ઞાની સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ, અને તેમને ભગવાનરૂપ ગણી આરાધવા જોઈએ. ગુરુ જ્ઞાની છે કે નહિ તે ઓળખવા માટે અંતરમાં સંસાર કારાગૃહરૂપ દુઃખમય જાણી

૪ જે ગાયો તે સઘળે એક, સકળ દર્શનેએજ વિવેક;
સમજાવ્યાની શૈલી કરી, સ્યાદ્વાદસમજણુ પણુ ખરી. ૧

તેથી છૂટવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા સહિત વૈરાગ્યભાવ જાગવો જોઈ એ. વૈરાગ્ય હોય તો ગુરુ જ્ઞાની છે કે નહિ તે ઓળખાય. તે વૈરાગ્ય પૂર્વનાં પુણ્યરૂપ મહાભાગ્ય હોય તો અથવા પૂર્વે ધર્મ આરાધના કરી હોય તો, સહેજે પમાય. નહિ તો આ ભવમાં પણ જો કંઈ સત્સંગનો જોગ અને અને તેનો રંગ લાગે તો સાચો વૈરાગ્ય જાગે. અથવા પોતાનાં અત્યંત પ્રિય માનેલાં એવાં સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, ધન આદિના વિયોગના કે શારીરિક વ્યાધિ આદિના કોઈ દુઃખના પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં સંસાર આવો જ અસાર, અનિત્ય, અશરણરૂપ, દુઃખથી ભરપૂર છે એમ સમજઈ તે પ્રત્યે વૈરાગ્ય જાગે અને તો આત્મહિતની ઈચ્છાથી સદ્ગુરુનો યોગ શોધે તો માર્ગને પામી કૃતાર્થ થવાય. ૧-૨

(૪)

૧. સર્વ દર્શનો, ધર્મમતોએ પોતપોતાની જુદી જુદી શૈલીમાં એક એજ પરમાત્મતત્ત્વને ગાયું છે. તેમજ સંસાર અસાર અને કેવળ દુઃખરૂપ હોવાથી તેને તજવાનો અને એક એજ પરમાત્મસ્વરૂપને ભજવાનો વિવેક વિચાર પણ સર્વ દર્શનોમાં પોત પોતાની શૈલીએ દર્શાવેલો જણાય છે. પરંતુ તે યથાર્થ સંપૂર્ણ સમજાવવા માટે તો વસ્તુના અનંત ગુણ ધર્મોને અનુલક્ષીને સર્વજ્ઞ ભગવાને જે સ્યાદ્વાદ શૈલી પ્રરૂપી છે તે ખરી યથાર્થ, સર્વોત્તમ છે. તેથી વસ્તુનું સર્વાંગ વાસ્તવિક સંપૂર્ણ યથાતથ્ય જ્ઞાન, સમજણુ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧

મૂળ સ્થિતિ જો પૂછો મને, તો સોંપી દઉં યોગી કને;
પ્રથમ અંત ને મધ્યે એક, લોકરૂપ અલોકે દેખ. ૨

૨. તેથી મૂળ સ્થિતિ એટલે લોકનું સ્વરૂપ કે આત્માનું મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપ જો મને પૂછો તો હું એમ જ કહું કે યોગિ, એટલે આત્મસ્વભાવનું ચુંજન જેને થયું છે એવા જ્ઞાની પુરુષે કહ્યું છે તેવું જ અથવા સયોગી કેવળી સર્વજ્ઞ ભગવાને પોતાના અનંત જ્ઞાનમાં તે જેવું જોયું અને જણાવ્યું છે તેવું જ છે. કારણ કે એ વીતરાગ ભગવાન સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી હોવાથી તેમજ પાંત્રીશ અતિશય યુક્ત સર્વશ્રેષ્ઠ દિવ્ય વચનયોગ ધરાવતા હોવાથી એજ સર્વશ્રેષ્ઠ યથાર્થ જ્ઞાતા અને વક્તા સંભવે છે. અને તેથી તેમનો ઉપદેશ પરમાર્થે સર્વથા નિઃશંકપણે માનવા યોગ્ય, આરાધવા યોગ્ય, શ્રેયસ્કર ગણવા યોગ્ય છે.

એ સર્વજ્ઞ ભગવાને કહ્યું છે કે અનંતાનંત અલોકાકાશ કે જેમાં એકલું આકાશદ્રવ્ય વ્યાપ્ત છે તેની મધ્યમાં જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ આ છ દ્રવ્યના સમૂહરૂપ લોક, પુરુષાકારે રહ્યો છે. અને તે આદિ મધ્ય અને અન્તમાં એટલે ત્રણે કાળમાં એજ રૂપે રહેવાનો છે.

પુરુષ બે પગ પહોળા કરી કમરે હાથ દર્ધ ઊભો રહે તે આકારે લોક છે. તેનો પૂર્વ પશ્ચિમ વિસ્તાર આ પ્રમાણે છે : છેક નીચે બે પગના અંતરનો વિસ્તાર સાત રાત્રી પ્રમાણ છે. મધ્યમાં કટિ પ્રદેશ એક રાત્રી પ્રમાણ છે. બે હાથની એક કોણીથી બીજી કોણી સુધીનો વિસ્તાર પાંચ રાત્રી પ્રમાણ છે. અને ઉપર શિરોદેશનો વિસ્તાર એક રાત્રી પ્રમાણ છે. એક

રાણુ અસંખ્યાતા દ્વીપ સમુદ્ર પ્રમાણુ માપે છે. પૂર્વ પશ્ચિમ દિશામાં જેમ વધતો ઘટતો વિસ્તાર છે, તેમ ઉત્તર દક્ષિણમાં નથી. તેમાં સર્વત્ર લોકનો વિસ્તાર સાત રાણુ પ્રમાણુ છે. લોકની ઊંચાઈ ચૌદ રાણુ પ્રમાણુ છે અને ક્ષેત્રફળ ૩૪૩ ધન રાણુ પ્રમાણુ છે. લોકના મધ્યમાં એક રાણુ લાંબી, એક રાણુ પહોળી અને ચૌદ રાણુ ઊંચી ત્રસનાળી છે. ત્રસ જીવો આ ત્રસનાળીમાં જ છે. તેની બહાર લોકમાં સર્વત્ર માત્ર એકેન્દ્રિય જીવોનો વાસ છે.

લોકની મધ્યમાં વલયાકારે સ્થિત એક લાખ યોજનના વિસ્તારવાળા જંબુદ્વીપની મધ્યમાં એક લાખ યોજનની ઊંચાઈવાળો મેરુપર્વત છે. જંબુદ્વીપની ફરતા બમણા બમણા વિસ્તારવાળા અસંખ્યાતા દ્વીપસમુદ્ર છે. તેમાં અઢી દ્વીપસુધી જ મનુષ્યોનો નિવાસ છે. બાકીનામાં તિર્યંચ અને વ્યંતર દેવોના નિવાસ છે. આ મધ્યલોકમાં ઉપર જ્યોતિષી દેવોનાં વિમાનો છે. તેની ઉપર વૈમાનિક દેવોનાં વિમાન છે. તેની ઉપર નવ ઐવેયક વિમાનો, પાંચ અનુત્તર વિમાનો અને છેક ઉપર સિદ્ધશિલા છે. આ ઊર્ધ્વલોક કહેવાય છે. મધ્યલોકની નીચે આવેલા અધોલોકમાં અનુક્રમે સાત નરકભૂમિની રચના છે. તેની નીચે નિગોદ જીવોનો વાસ છે. લોકનું સ્વરૂપ આ સંક્ષેપમાં અત્રે જે જણાવ્યું છે તેનો વિસ્તાર અન્ય ત્રિલોકસાર, ત્રિલોકપ્રશસ્તિ આદિ ગ્રન્થોથી જાણવા યોગ્ય છે.

આ લોક સર્વત્ર જીવ અજીવથી સંપૂર્ણ ભરપૂર છે. તેમાં રહેલાં ધર્મ, (ગતિમાં ઉદ્દાસીન સહાયક), અધર્મ, (સ્થિતિમાં

ઉદાસીન સહાયક), આકાશ, (અવકાશ આપવામાં સહાયક) અને કાળ, (પરિણમનમાં સહાયક) એ ચાર દ્રવ્યો જીવને કંઈ પણ બંધનાં કારણો થતાં નથી. માત્ર એક પુદ્ગલ દ્રવ્ય જીવને બંધનો હેતુ થાય છે. લોકમાં સર્વત્ર અનંતા જીવો છે. તેનાથી અનંતાનંત ગુણાં પુદ્ગલો છે. જીવ સ્વભાવે અરૂપી અસંગ અપ્રતિબદ્ધ હોવા છતાં રાગદ્વેષ અજ્ઞાન આદિ વિભાવોથી કર્મનો-કર્મરૂપે શરીરાદિ પુદ્ગલોના સંયોગ સંબંધે બંધન પામી અનાદિથી સંસાર પરિભ્રમણરૂપ અશુદ્ધ અવસ્થાને પામી દુઃખી દુઃખી થઈ રહ્યા છે. જે જીવો રાગદ્વેષ અજ્ઞાનને ટાળી સ્વભાવ-દશા પ્રાપ્ત કરે છે તે સંસારથી મુક્ત થઈ લોકાત્રે મોક્ષ સુખમાં અનંત કાળ માટે વિરાજમાન થાય છે.

એ છએ દ્રવ્યો લોકમાં એક ક્ષેત્રાવગાહપણે—એક જ સ્થાનમાં સાથે—બધાં જ રહે છે છતાં સૌ પોતપોતાના સ્વભાવને ત્યાગતાં નથી. પરમાં ભળી જઈ પરરૂપ થતાં નથી. તેમ જેટલા જીવો છે તે ત્રણે કાળ તેટલા જ રહે છે. તેમજ જેટલાં પુદ્ગલ પરમાણુ છે તે પણ ત્રણે કાળ તેટલાં જ રહે છે. કેઈ વધઘટ થતા નથી. કારણ આ સર્વ દ્રવ્યો અનુત્પન્ન હોવાથી અવિનાશી છે. માત્ર જીવ પુદ્ગલનો સંયોગ સંબંધ થાય છે. અથવા પુદ્ગલોનો પરસ્પર સંયોગ વિયોગ થાય છે. પરંતુ મૂળ દ્રવ્યપણે એક પણ દ્રવ્ય વધતું ઘટતું નથી. તેથી દ્રવ્યદષ્ટિથી જોતાં લોકનું સ્વરૂપ ત્રણે કાળ એક સરખું જ જણાય છે. પર્યાયદષ્ટિથી અવસ્થાન્તર પામ્યા કરે છે. ૨

જીવાજીવ સ્થિતિને જોઈ,
 ટળ્યો ઓરતો શંકા ખોઈ;
 એમજ સ્થિતિ ત્યાં નહીં ઉપાય,

‘ઉપાય કાં નહીં?’ શંકા જાય. ૩

૩ ઇત્યાદિ પ્રકારે સર્વજોષપદિષ્ટ લોકનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી જાણતાં તેમાં રહેલા જીવ અજીવાદિ દ્રવ્યોની સ્થિતિ જોઈ તત્સંબંધી જિજ્ઞાસા પરિતૃપ્ત થઈ, આતુરતા મટી અને શંકા હટી તે ટળી ગઈ. નિઃશંકતા પ્રાપ્ત થઈ. લોક ત્રણે કાળ એ રૂપે રહેવાનો છે. તેને અન્યરૂપે કરવા કોઈપણ ઉપાયે કોઈ પણ સમર્થ નથી. તે અન્યરૂપે કેમ ન બને? વગેરે શંકાઓનું સમાધાન થઈ ગયું. ૩

૪ જે આ સર્વ આશ્ચર્યકારક સ્વરૂપ જાણે તે જ્ઞાની છે. આ છ દ્રવ્યાત્મક લોકનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તો જેને કેવળજ્ઞાન ભાસ્કર અંતરમાં પ્રગટે તેને થાય. તે જ્ઞાનમાં જણાય કે લોકમાં બંધન-દશામાં રહેલા સંસારી જીવો છે તથા બંધ રહિત મુક્તદશામાં વિરાજમાન સિદ્ધ પરમાત્માઓ. લોકાગ્રે અનંતસુખમાં સદાને માટે સ્થિતિ કરી રહ્યા છે. સંસારસ્થ સૌ જીવો પોતપોતાનાં બાંધેલાં કર્મોથી સંસાર પરિભ્રમણ કરી રહ્યા છે, તેમાંથી જે કર્મ ટાળવા પુરુષાર્થ કરી મુક્ત થવા પ્રવર્તે છે તે મુક્ત થાય છે. બીજા કોઈ બીજાનાં કર્મો લઈ શકે કે ટાળી શકે તેમ નથી. તેથી આવી સંસારની સ્થિતિ જોઈ તેથી ઉદાસીન થઈ સદાને માટે હર્ષ શોક ટાળી તે વીતરાગ ભગવાન સદૈવ સમતા સુખમાં નિમગ્ન થાય છે. ૪

એ આશ્ચર્ય જાણે તે જાણુ, જાણે જ્યારે પ્રગટે લાણુ;
 સમજે બંધમુક્તિયુત જીવ, નિરખી ટાળે શોક સદીવ, ૪
 બંધયુક્ત જીવકર્મસહિત, પુદ્ગલ રચનાકર્મખચીત;
 પુદ્ગલજ્ઞાન પ્રથમ લે જાણુ, નર દેહે પછી પામે ધ્યાન. ૫

૫-૬ સંસારસ્થ જીવો બંધયુક્ત છે અને તે બંધ પુદ્ગલ વર્ગાણુરૂપ કર્મોથી થયેલો છે. પુદ્ગલ પરમાણુઓની કર્મરૂપ રચનાથી જીવો બંધન અવસ્થાને પામેલા છે. તેથી અનંત શક્તિશાળી એવા જીવને જે પુદ્ગલરૂપ કર્મનાં બંધનોથી સંસારમાં બંધાઈપરાધીન બની અનંત દુઃખદ પરિભ્રમણ કરવાં પડે છે તે પુદ્ગલનું, કર્મરચના આદિનું યથાર્થ જ્ઞાન અવશ્ય પ્રથમ મેળવવું જોઈએ.

પુદ્ગલ પરમાણુ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. અમુક ચોક્કસ પ્રકારના સરખા પરિણામે પરિણમેલા પરમાણુઓના સમૂહથી વર્ગ થાય છે. તે વર્ગના સમૂહથી વર્ગાણુ થાય છે. તેવી કર્મરૂપ પરિણમવાની શક્તિવાળી કાર્મણુ વર્ગાણુઓ લોકમાં સર્વત્ર ભરપૂર છે. જીવને કર્મનો સંયોગ અનાદિનો છે. તે કર્મ સત્તામાં છે. તેમાંથી ઉદયમાં આવે ત્યારે આ જીવ રાગદ્વેષ અજ્ઞાન આદિ વિલાવરૂપે પરિણમતો હોવાથી નવીન કર્મ વર્ગાણુઓ ગ્રહણ કર્યા કરે છે. અને પૂર્વબદ્ધ કર્મવર્ગાણુઓ ઉદય આવેલાં કર્મોરૂપે ભોગવાઈને ખરી જાય છે. પરંતુ નવીન કર્મબંધ તો નિરંતર ચાલુ થયા જ કરે છે. તે કર્મના સત્તા, ઉદય, ઉદીરણ, સંક્રમણ, અપકર્ષણ, ઉત્કર્ષણ, બંધવ્યુચ્છિત્તિ, નિર્જરા, ક્ષય આદિ સર્વ પ્રકાર સમજવા યોગ્ય છે. તેમજ કેવા ભાવોથી કેવાં કર્મો બંધાય છે અને તે બંધ ઉદયમાં આવે ત્યારે જીવનાં જ્ઞાન દર્શન

ભે કે પુદ્ગલનો એદેહ, તો પણ એરસ્થિતિ ત્યાં છેહ;
સમજણુ ખીજ પછી કહીશ, જ્યારે ચિત્તે સ્થિર થઈશ. ૬

સુખ શક્તિ આદિ સ્વભાવને કેટલાં હાનિરૂપ અને છે તથા તે કર્મોના પ્રભાવે સંસારનાં કેવાં ભયંકર પરિભ્રમણ ચાલુ જ રહ્યા કરે છે તેથી તેનો ક્ષય કેમ થાય? તે નવાં કેમ ન બંધાય? તેનાથી કેમ છુટાય? ઈત્યાદિ જાણવા માટે કર્મસંબંધી વિસ્તારથી વિવેક જેમાં વર્ણુવ્યો છે એવા કર્મચંથથી તે સમજવા યોગ્ય છે. અને આત્માના અસ્તિત્વથી મોક્ષના ઉપાય સુધીના છ પદનું જેમાં નિરૂપણ છે એવા આત્મપ્રવાદનાં ‘આત્મસિદ્ધિ’ આદિશાસ્ત્રના અવગાહનથી કર્મનું કર્તાપણું ટાળી મોક્ષરૂપ પોતાનું સહજ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે.

તે પુદ્ગલ કર્મો સંબંધી યથાર્થ સમજણ કરી, તે કર્મોનો આત્યંતિક વિયોગ થાય તે માટે યથાર્થ ઉપાયો સમજી આત્માની અનંત દુઃખદ દશા ટાળી અનંત સુખદ શાશ્વત નિજ સંપત્તિ પામવાનો અવસર એક મનુષ્ય દેહમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. મહાભાગ્ય યોગે એવા દુર્લભ માનવ દેહને પામી સદ્ગુરુના યોગે ભે કર્મસંબંધી અને આત્માના રત્નત્રયરૂપ ધર્મસંબંધી યથાર્થ સમજ આવે તો દેહથી ભિન્ન સ્વપર પ્રકાશક પરમ જ્યોતિ સ્વરૂપ એવો પોતાનો આત્મા તેને જાણી, અનુભવી તેમાં પોતે નિમગ્ન થાય. અર્થાત્ અનુક્રમે ધર્મધ્યાન અને શુકલ ધ્યાનમાં એકાગ્ર થઈ સર્વ કર્મ કલંકને બાળીને ભસ્મ કરવાના અપૂર્વ પુરુષાર્થમાં પ્રવર્તે. તેવો મોક્ષાર્થે ઉત્કૃષ્ટ પુરુષાર્થ એક મનુષ્યદેહમાં જ થઈ શકે છે, બીજા કોઈ દેહમાં બની શકે

પ જહાં રાગ અને વળી દ્વેષ, તહાંસર્વદા માનો કલેશ;
ઉદાસીનતાનો જ્યાં વાસ, સકળ દુઃખનો છે ત્યાંનાશ.૧

તેમ નથી. તેથી મનુષ્યદેહની ઉત્તમતા ગણી છે. એ દેહ જો કે પુદ્ગલનો જ છે છતાં તેમાં ભેદજ્ઞાનને પામી આત્મજ્ઞાન પ્રકાશથી વિરાજતા એ મહાત્મા ધ્યાનમાં એકાગ્ર થાય છે ત્યારે કોઈ ઓર અલૌકિક અદ્ભુત આશ્ચર્યકારી દશામાં તે વિચરતા પુરુષભગવાન અત્યંત શાંત સમાધિસ્થ સ્વરૂપનિષ્ઠ સ્વરૂપાનંદમાં નિમગ્ન હોય છે. દેહ છતાં વિદેહી જીવનમુક્ત અખંદ્ર અસંગ સર્વોપરી દશામાં તે વિરાજમાન હોય છે.

ઉત્તમ એવા મનુષ્યદેહને પામીને તેમાં આત્મજ્ઞાન કેવી રીતે પામવું? કર્મોથી કેવી રીતે છૂટવું? ઈત્યાદિ અગત્યની સમજણ જીવને પ્રાપ્ત ક્યારે થાય? જેમ અસ્થિર જળમાં પ્રતિબિંબ દેખાય નહિ પણ સ્થિર જળમાં બરાબર દેખાય તેમ ચિત્ત સંકલ્પ વિકલ્પોમાં વહ્યા જતું હોય ત્યાં સુધી તેમાં આત્માસંબંધી જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. પરંતુ જ્ઞાનીના યોગે ચિત્તને એકાગ્ર કરી તેમાં આત્મવિચાર અને આત્મજ્ઞાન પ્રગટે તેવી યોગ્યતા પ્રથમ આવવી જોઈએ. અર્થાત્ જ્ઞાનીની આજ્ઞામાં નિરંતર ચિત્તને એકાગ્ર કરવાથી અન્ય અસ્થિરતા, સંકલ્પ વિકલ્પ મટે અને તેથી સદ્વિચાર અને આત્મજ્ઞાન પ્રગટવાનો જોગ બને. ૫-૬

(૫)

૧. ચિત્તમાં સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ ક્ષોભ, અસ્થિરતા રાગદ્વેષને લીધે થયા કરે છે. અને જ્યાં સુધી એ રાગદ્વેષ કે સંકલ્પ વિકલ્પ છે ત્યાં સુધી સર્વદા સંસાર કલેશ ટકી રહે છે. પરંતુ

સર્વ કાલનું છે ત્યાં જ્ઞાન, દેહ છતાં ત્યાં છે નિર્વાણ,
ભવ છેવટની છે એ દશા, રામ ધામ આવીને વસ્યા.૨

જ્ઞાનીના બોધના પ્રતાપે અંતર્લેહ જાગૃતિ પામી જીવને આત્મ-
દર્શનરૂપ અપૂર્વ તત્ત્વદષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય તો પોતાના પરમાત્મ
તત્ત્વનું અચિંત્ય અનુપમ સર્વોત્તમ મોહાત્મ્ય સમજાય, લક્ષ્યગત
થાય, તેથી તેના અનુભવ અમૃતરસમાં નિમગ્ન રહેવાની નિરંતર
તીવ્રતા રહે; અને તે સિવાય ‘જગત્ ઇષ્ટ નહિ આત્મથી,’
અથવા આખું જગત તે તૃણવત્ તુચ્છ લાગતાં તે પ્રત્યે વૈરાગ્ય
ઉદાસીનતા, વીતરાગતા, સમતાભાવ જાગે; અને જ્યાં એ ઉદા-
સીનતાનો અંતરમાં નિરંતર વાસ થાય ત્યાં મોહનીયાદિ ઘાતી
કર્મોનો નાશ થઈ અનંત ચતુષ્ટયરૂપ પરમાત્મ સ્વભાવની પ્રાપ્તિ
થાય. ત્યાં સર્વ દુઃખનો નાશ થઈ અનંત સુખમય પરમપદ
પ્રાપ્ત થાય. ૧

૨ એ પરમપદ પ્રાપ્ત થતાં ત્યાં સર્વકાળનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય
છે અને દેહ છતાં સાક્ષાત્ મુક્તિ સમાન દેહાતીત જીવન્મુક્ત
દશાનો અનુભવ થાય છે. જેને છેલ્લો ભવ હોય તે મહાભાગ્ય-
શાળી જીવે એવી સર્વોપરી દશા પામે છે. તેઓ આત્મારામી,
નિરંતર સ્વરૂપે રમતા રામ, પોતાના સહજ સ્વરૂપરૂપ નિજ
ધામ, સ્વભાવ સમાધિરૂપ નિજ મુક્તિમંદિરમાં નિરંતર નિવાસ
કરીને રહે છે અને અનાદિનું પરધર પરિભ્રમણરૂપ સંસારમાં
રજળવાનું ટાળીને અનંત શાંતિ અને સુખમાં નિમગ્ન બની
સદાને માટે ધન્યરૂપ કૃતાર્થરૂપ બને છે. ૨

[હા10 નોં10 ૧/૧૨] અનુભવ

મારગ સાચા મિલ ગયા, છૂટ ગયે સંદેહ;
હોતા સો તો જલ ગયા, ભિન્ન કિયા નિજ દેહ.
સમજ, પિછે સળ સરલ હૈ, બિનૂ સમજ મુશકીલ;
યે મુશકીલી કયા કહું?.....

અનુભવ

૧. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના અનુભવરૂપ, સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન-ચારિત્ર સ્વરૂપ મોક્ષનો સાચો માર્ગ પ્રાપ્ત થયો. તેથી સર્વ સંદેહની નિવૃત્તિ થઈ. અને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનથી, પરમ તત્ત્વના નિર્ણયથી નિઃશંકતા પ્રાપ્ત થઈ. જે મિથ્યાત્વાદિજનિત કર્મોનો બંધ થયા કરતો હતો તે બળી નાશ પામી ગયો અને નિજ-દેહ, ચૈતન્ય પ્રદેશાત્મક જ્ઞાનસ્વરૂપ (દિવ્ય જ્ઞાનદેહવાળો) આત્મા તે કર્મથી ભિન્ન સાવ સ્પષ્ટ જુદો અનુભવ્યો. ૧

૨. શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યઘન સુખનિધાન એવું પોતાનું આત્મ-સ્વરૂપ, પરદ્રવ્યો અને પર ભાવોથી ભિન્ન સમજાતાં, વૃત્તિ પરમાંથી હટી જઈ અંતર્મુખ થતાં, સ્વાનુભવ દશા જાગે છે. તેથી પોતાના સ્વરૂપની સાચી સમજ જો પ્રાપ્ત થાય તો પછી આત્મસિદ્ધિ સાવ સરળતાથી સાધ્ય થાય છે. તે યથાર્થ સમજ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી માર્ગપ્રાપ્તિ મુશ્કેલ છે. એ મુશ્કેલી કેટલી હદ સુધીની છે? તે કહેવાય તેમ નથી, અપાર અન-હદ છે. ૨

ખોજ પિંડ બ્રહ્માંડકા, પત્તા તો લગ જાય;
 ચેહિ બ્રહ્માંડિ વાસના, જળ જાવે તખ...
 આપ આપકું ભૂલ ગયા, ઇનસેં કયા અંધેર ?
 સમર સમર અળ હસત હેં, નહિ ભૂલેંગે ફેર.

૩. પોતાના પિંડ, દેહમાં શાશ્વત દેવની ખોજ કર, શોધ કર. ‘એક નિજસ્વરૂપને વિષે દષ્ટિ દે, કે જે દષ્ટિથી સમસ્ત સૃષ્ટિ જ્ઞેયપણે તારે વિષે દેખાશે.’ અર્થાત્ દેહમાં પોતાના સ્વરૂપની અંતરશોધ કરતાં, આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ પ્રાપ્ત થશે. અને તે નિરંતર વર્ધમાન થતાં, બ્રહ્માંડ એટલે સમસ્ત વિશ્વનું જ્ઞાન થાય તેવી કેવળજ્ઞાનમય દશા પ્રાપ્ત થશે.

પરંતુ તે પ્રાપ્ત ક્યારે થાય ? અર્થાત્ સાચી અંતરશોધ જાગે ક્યારે ? તે ત્યારે જાગે કે જ્યારે આ બ્રહ્માંડિ વાસના, એટલે જગતની માયામાં જે પ્રેમ પ્રીતિ છે તે ટળે, તે માયિક સુખની વાસના, માયિક પ્રપંચોની રુચિ ટળી જાય, નિવૃત્ત થાય તો જ દેહાધ્યાસ મટી, આત્મદેવની સાચી શોધ અંતરમાં જાગે અને પરિણામે આત્મપ્રાપ્તિ થાય. ૩

૪. અહોહો ! આ જીવ પોતે, પોતાને જ, પોતાના મૂળ સ્વરૂપને જ ભૂલી ગયો ! અને દેહાદિ પરને પોતાનું સ્વરૂપ માની તે દેહાધ્યાસ કે આત્મબ્રાન્તિથી અનંતકાળનાં પરિબ્રમણનાં દુઃખરૂપ સંસાર દરિયામાં જઈ પડ્યો ! પોતે પોતાને ભૂલી ગયો તે ખરેખર આશ્ચર્યજનક આપત્તિ જેવું, એના જેવું બીજું અંધેર કયું ?

હવે તે ભૂલ સમજતાં, ફરી ફરીને તે ભૂલ યાદ આવતાં,

જહાં કલપના-જલપના, તહાં માનું દુઃખ છાંઈ,
મિટે કલપના-જલપના, તખ વસ્તૂ તિન પાઈ.
૧હે જીવ ! કયા ઈચ્છત હવે ? હૈ ઈચ્છા દુઃખમૂલ,
જખ ઈચ્છાકા નાશ તખ, મિટે અનાદિ ભૂલ.

તે પોતાની મૂર્ખતા, અણસમજણ ઉપર હસવું આવે છે. અને નિશ્ચય બળવાન થાય છે કે હવે ફરીથી એ ભૂલ કદાપિ નહિ જ થાય. અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપને હવે ભૂલીને બીજામાં સ્વપણાની માન્યતા કદી નહિ થાય તે નહિ જ થાય. ૪

૫. આત્મપ્રાપ્તિ માટે મનની સ્થિરતા તથા વચનની પ્રવૃત્તિનો શોધ થવો જોઈ એ. તે વચન પ્રવૃત્તિ બાહ્યથી શેકાય છતાં અંતરંગમાં કલ્પના અને જલ્પના એટલે મનના સંકલ્પવિકલ્પો-રૂપ કલ્પના તથા વાણીના અંતરંગમાં અંદરને અંદર કાંઈ બોલવારૂપ સૂક્ષ્મ પ્રકારોની પ્રવૃત્તિ તે જલ્પના ચાલુ જ હોય છે. તે કલ્પના અને જલ્પના જ્યાં સુધી અંતરમાં થયા કરે ત્યાં સુધી મનની સ્થિરતા થઈ શકે નહિ. તેથી ત્યાં સુધી અનુભવપ્રાપ્તિ થાય નહિ અને આત્મબ્રાન્તિરૂપ દુઃખનું મૂળ જાય નહિ.

જ્યારે એ કલ્પના અને જલ્પનારૂપ મન અને વચનની અંતરંગ પ્રવૃત્તિ મટે અને મન સ્થિર થાય ત્યારે જ આત્મ-સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય.

જ્યાં કલ્પના જલ્પના છે ત્યાં દુઃખની છાયા છે; કલ્પના જલ્પના જ્યારે મટે ત્યારે જ તેણે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી એમ સામાન્ય અર્થ છે.

૧. પાઠાંતર :—કયા ઈચ્છત ? ખોવત સખે !

ઐસી કહાંસે મતિ ભઇ, આપ આપ હૈ નાહિં.
 આપનકું જળ ભૂલ ગયે, અવર કહાંસે લાઇ.
 આપ આપ એ શોધસેં, આપ આપ મિલ જાય,
 આપ મિલન નય ખાપકો,.....

તેનો અશાય એમ પણ સમજવા યોગ્ય છે કે જ્યાં લગી વસ્તુની (આત્મવસ્તુની) પ્રાપ્તિ નથી ત્યાં લગી તે આમ હશે કે તેમ હશે, એવી ચિત્રવિચિત્ર કલ્પના થયા કરે છે અને તદનુસાર જલ્પના (વાણીથી કહેવાનું) પણ થયા કરે છે. પણ ત્યારે હજી શંકાશીલતા કે અનિશ્ચયતા હોવાથી દુઃખની છાયા રહ્યા કરે છે, કારણ કે ‘જ્યાં શંકા ત્યાં ગણ સંતાપ’ પણ જ્યારે વસ્તુની (આત્મવસ્તુની) સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ થાય, આત્મ-સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે પછી તે આમ હશે કે તેમ તત્સંબંધી કંઈ પણ કલ્પના જલ્પનાનો અવકાશ જ રહેતો નથી. એટલે કલ્પના જલ્પનાનું મટવું એ સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિની કસોટી છે. પ

૬. હે જીવ, હવે તું શાની ઇચ્છા કરે છે? ઇચ્છામાત્ર દુઃખનું મૂળ છે. આત્મસ્વરૂપ સિવાય અન્ય સર્વ પરની ઇચ્છાથી માત્ર વ્યાકુળતા અને દુઃખ જ પ્રાપ્ત થાય છે. સુખ તો સ્વસ્વ-રૂપમાં છે. તેથી સ્વરૂપપ્રાપ્તિ સિવાય અન્ય સર્વ પ્રકારની ઇચ્છાનો જ્યારે નાશ થશે ત્યારે જ આત્મબ્રાન્તિરૂપ અનાદિની ભૂલ મટી સ્વરૂપપ્રાપ્તિ થશે. ૬

૭. પોતે આત્મા છે છતાં જાણે પોતે આત્મા તો છે જ નહિ અને દેહાદિ જે સર્વ પર તેજ હું અને મારાં છે એમ જે મિથ્યામતિ વને ઉત્પન્ન થઈ છે તેવી વિપરીત માન્યતા

હે જીવ, તને ક્યાંથી થઈ? પોતાને તો પોતે ભૂલી ગયો. પણ દેહાદિ અન્યને પોતાનાં માનવાનું ક્યાંથી લાગ્યો? ૭

૮. પોતાનું તો શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ છે, અને દેહાદિ નહિ, એમ આત્માનું ભાન, આત્મપ્રાપ્તિ ત્યારે થશે કે જ્યારે પોતે પોતાને ઓળખવા, પામવા, સદ્ગુરુના બોધના પ્રતાપે અંતર શોધરૂપ અંતરબળગતિ પામી, અંતર્મુખ ઉપયોગથી પોતાના સ્વરૂપને શોધશે, સાક્ષાત્કાર કરી પ્રત્યક્ષ દર્શનને પામશે. નિશ્ચય-નયથી જેવું પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે તેવું બાણી, શ્રદ્ધા અંતરમાં અનુભવાય તો આપમિલન એટલે પોતાના સ્વરૂપની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ થઈ સર્વોત્કૃષ્ટ સિદ્ધિરૂપ પરમ કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત થાય.

[હા૦ નોં ૧/૧૪] આસ્રવ સંવર

હોત આસ્રવા પરિસ્રવા, નહિ ઇનમેં સંદેહ;
માત્ર દષ્ટિકી ભૂલ હૈ, ભૂલ ગયે ગત એહિ. ૧

આસ્રવ સંવર

૧. બહિર્મુખદષ્ટિ હોવાથી ઇષ્ટાનિષ્ટરૂપ રાગદ્વેષાદિ ભાવ થયા જ કરે છે અને તેથી જીવને કર્મનો આસ્રવ, આગમન ચાલુ જ રહ્યા કરે છે. તે દષ્ટિ અંતર્મુખ થાય, દશ્યને અદશ્ય કરી અદશ્ય આત્મતત્ત્વને દશ્ય કરવા પ્રવર્તે, તો સમભાવની પ્રાપ્તિ થતાં, આસ્રવનાં કાર્યોમાં પણ, આવતાં કર્મ અટકી જવા-રૂપ સંવર તથા ઉદયાગત કર્મના ક્ષયરૂપ નિર્જરા થાય છે. અર્થાત્ આત્મા પ્રત્યે ઉપયોગ એકાગ્ર છે એવા અંતર્મુખ-દષ્ટિવાળા જ્ઞાનીને સમભાવના પ્રતાપે આસ્રવો પણ સંવરરૂપ તેમજ નિર્જરારૂપ થાય છે. એ વાત નિઃસંદેહ સત્ય છે.

હોત આસ્રવા પરિસ્રવા એટલે આસ્રવો તે પરિસ્રવો હોય છે. અર્થાત્ અજ્ઞાનીને જે આસ્રવનું, કર્મના આગમનનું કારણ થાય છે, તેજ જ્ઞાનીને પરિસ્રવનું—કર્મને પાછા જવાનું કારણ થાય છે, એટલે કે સંવર નિર્જરાનું કારણ થાય છે.

જો બાવળને બાથ ભીડીને કોઈ ખૂમ પાડે કે મને કોઈ છોડાવો તો તેને બીજા શી રીતે છોડાવે? તે પોતે જ, જે બાથ ભીડી છે, તે મૂકી દે તો જેમ સ્વયં અબદ્ધ મુક્ત જ છે, તેને બીજાએ બાંધેલો નથી, તેમ આ આત્મા, બહિર્મુખ દષ્ટિથી, દેહગેહ આદિને પોતાનાં માની રહ્યો છે, તે જ્ઞાની ગુરુના

રચના જિન ઉપદેશકી, પરમોત્તમ તિનુ કાલ; ઇનમેં સખ મત રહત હૈ, કરતેં નિજ સંભાલ. ૨

બોધે, વિપરીત માન્યતા મૂકી દે અને પોતાનું જે આત્મસ્વરૂપ, જ્ઞાની ભગવંતે કહ્યું છે, તેવું ‘શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યઘન સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ,’ જેમ છે તેમ યથાર્થ માન્ય કરે, તેમાં ઉપયોગની સ્થિરતા કરે, તો સ્વયં કર્મબંધથી લેપાતો નથી અને મુક્ત થાય છે. એટલે માત્ર દૃષ્ટિની જ ભૂલ છે. અને એ ભૂલ માટે, દૃષ્ટિ બાહ્યમાંથી હટી જઈ અંતર્મુખ થાય તો કર્મોનો આસ્રવ કે બંધ ટળી જઈ સ્વયં સંવર નિર્જરા યુક્ત થઈ અબદ્ધ મુક્ત જ્ઞાનમય દશાને પામી કૃતાર્થ થાય. ૧

૨. સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી એવા જિનેશ્વર ભગવાનના ઉપદેશની રચના ત્રણે કાળમાં સર્વોત્તમ છે. છએ દર્શન અથવા બધા જ ધર્મમતો પોતપોતાના મતની સંભાળ કરતાં છતાં એક વીતરાગ દર્શનમાં સમાવેશ પામી જાય છે. ભગવાનનો ઉપદેશ સ્યાદ્વાદ શૈલીથી યુક્ત છે, તેમાં જીવાદિ પ્રત્યેક પદાર્થોમાં જે અનંત ગુણધર્મો છે તે સર્વને અનુલક્ષીને અપેક્ષા સહિત તેમનો ઉપદેશ હોવાથી તે એકાંત કે અપૂર્ણ નથી પરંતુ અનેકાંત અને સંપૂર્ણ છે. તેથી બીજા ગુણધર્મોની અપેક્ષા રહિત, એકાદ ધર્મને મુખ્ય કરીને પ્રરૂપતાં એવાં અન્ય દર્શનો, ધર્મમતો, પોતપોતાના મતની પ્રરૂપણા, સંભાળ કરતાં છતાં પણ, આ સાપેક્ષ સર્વગ્રાહી અને સંપૂર્ણ એવા સ્યાદ્વાદ દર્શનમાં સમાવેશ પામી જાય છે. અર્થાત્ સર્વ અન્યમતોનો સરવાળો વીતરાગ

જિન સોહી હૈ આતમા, અન્ય હોઇ સો કર્મ,
 કર્મ કટે સો જિનવચન, તત્ત્વજ્ઞાનીકો મર્મ.
 જળ જાન્યો નિજરૂપકો, તળ જાન્યો સળ લોક,
 નહિ જાન્યો નિજરૂપકો, સળ જાન્યો સો ફોક. ૪

સર્વજ્ઞોપદિષ્ટ સંપૂર્ણ સ્યાદ્વાદ દર્શન છે. કથાનુયોગ, ચરણાનુ-
 યોગ, કરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ એ ચાર અનુયોગદ્વારા તેમાં
 અચિંત્ય, અદ્ભુત, અનુપમ આત્મશ્રેયસ્કર અમૂલ્ય બોધની પ્રરૂ-
 પણા છે. તેથી સમસ્ત જગત જીવોનું પરમ શ્રેય સધાય તેમ છે.

૩. જિન છે તે આત્મા, અંતરંગશત્રુ રાગદ્વેષાદિને જીત-
 નારા શુદ્ધ આત્મા છે. અને આત્માથી બીજું જે તે કર્મ છે. તે
 કર્મને કાપે, નાશ કરે, આત્માને કર્મનાં બંધનોથી મુક્ત કરવા
 સમર્થ અને તે જિનવચન, જ્ઞાની પુરુષનાં વચન છે. તત્ત્વ-
 જ્ઞાનીઓએ આ મર્મ, રહસ્ય પ્રકાશ્યું છે કે આત્માને કર્મથી
 મુક્ત કરવા જે બળવાન ઉપકારી થાય તે જિનવચન છે. એના
 જેવાં બીજા કોઈનાં વચન સંસાર બંધનો છેદવા બળવાન સહા-
 યક થાય તેમ નથી. ૩

૪. જે પોતાના આત્માને જોળખ્યો અર્થાત્ પોતાનું જે
 શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ છે તેનો સાક્ષાત્કાર થયો, તેનું યથાર્થ
 જ્ઞાન થયું તો તેણે સર્વ લોકને જાણ્યો, અર્થાત્ તેણે જાણુવા
 યોગ્ય એક પોતાનું આત્મસ્વરૂપ જો જાણ્યું તો તેને લોકાલોક
 સર્વને જાણુનાર કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને તે સર્વજ્ઞ
 થઈ પરમ કૃતાર્થ થાય છે. પરંતુ જ્યાં સુધી પોતાના આત્માને

એહિ દિશાકી મૂઢતા, હૈ નહિ જિનયેં ભાવ;
 જિનસેં ભાવ બિનુ કખૂ, નહિ છૂટત દુઃખદાવ. ૫
 વ્યવહારસેં દેવ જિન, નિહચેસેં હૈ આપ;
 એહિ બચનસેં સમજ લે જિનપ્રવચનકી છાપ. ૬

ન જાણ્યો ત્યાં સુધી ગમે તે જાણ્યું કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ગમે તે ઉપાયો કર્યાં તે સર્વ વ્યર્થ છે, નિષ્ફળ છે. આત્મજ્ઞાન સિવાય બીજાં સર્વ જ્ઞાન નિરર્થક છે. ૪

૫. અનાદિથી આ જીવ દિશામૂઢ થયેલો છે. તેથી તેને સંસારમાં, દેહમાં, પરમાં, ભાવ પ્રેમ ઉલ્લાસ આવે છે, જે બંધનું કારણ થાય છે પરંતુ જિન ભગવાન જે અબદ્ધ, મુક્ત છે તેમના ઉપર ભાવ પ્રેમ ઉલ્લાસ આવતો નથી. અને ભગવાન ઉપર ઉત્કૃષ્ટ ભાવ, ભક્તિ, આવ્યા વિના આ દુઃખદાવ, સંસાર પરિભ્રમણનો પ્રસંગ કદાપિ છૂટનાર નથી.

૬. વ્યવહારનયથી જિન ભગવાન એ સત્દેવ છે. જે સ્વરૂપાનંદમાં રમણુતા કરે તે દેવ. નિશ્ચયથી તો પોતાનો આત્મા એ જ દેવ છે. જિન ભગવાનની ભક્તિથી તેમના સત્ સ્વરૂપનો લક્ષ થતાં, તેમની અંતરંગ ચેષ્ટા પ્રત્યે વૃત્તિ એકાગ્ર-પણે ઉલ્લાસિત થતાં, પોતાના આત્માનું ભાન પ્રગટે છે, અને પોતે પણ સ્વરૂપરમણુતારૂપ દેવપદનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. તેથી નિશ્ચયે પોતાનો દેવ પોતાનો આત્મા જ છે, એ વચનથી જિન પ્રવચનનો પ્રભાવ, તેનું અચિંત્ય મહાત્મ્ય સમજવા યોગ્ય છે. ૬

એહિ નહિ હૈ કલ્પના, એહિ નહિ વિભંગ,
જખ જાગેંગે આતમા, તખ લાગેંગે રંગ. ૭

૭. આ કથન તે માત્ર કલ્પના એટલે અસત્ય નથી. તેમ વિભંગ એટલે મિથ્યાજ્ઞાન કે અજ્ઞાન નથી પણ ચથાર્થ સત્ય છે, કે જ્યારે આત્મા જાગૃત થશે, પોતાની વર્તમાન બંધનયુક્ત દુઃખમય દશાને ટાળવા કટિબદ્ધ થઈ પુરુષાર્થયુક્ત થશે, ત્યારે જ તેને સત્નો રંગ લાગશે. ત્યારે જ તેને સત્સ્વરૂપ જ્ઞાનીઓ, તેમની સત્ને પ્રાપ્ત કરાવનારી અપૂર્વ જ્ઞાતા, ઉપદેશ આદિ પ્રત્યે ભાવ ભક્તિ ઉદ્ભાસ પ્રેમનો પ્રવાહ વધી જશે અને ત્યારે જ કૃતાર્થતાનો માર્ગ પ્રાપ્ત થશે. ૭

જ્ઞાન મીમાંસા

જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ લવ્યો સાંભળો.

જો હોય પૂર્વ લણેલ નવ પણ, જીવને જાણ્યો નહીં,
તો સર્વ તે અજ્ઞાન ભાખ્યું, સાક્ષી છે આગમ અહીં;
એ પૂર્વ સર્વ કહ્યાં વિશેષે, જીવ કરવા નિર્મળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ લવ્યો સાંભળો. ૧

જ્ઞાન મીમાંસા

૧. જિનેન્દ્ર લગવાન જ્ઞાન કોને કહે છે ? તેને હે ! સર્વ લવ્યજનો, તમે એકાગ્રતાપૂર્વક સાંભળો, સાંભળીને આત્મશ્રેય સાધવા માટે તેને લક્ષમાં લો.

જો જીવે પોતાના આત્મસ્વરૂપને જાણ્યું નહિ, ઓળખ્યું નહિ, સમ્યગ્દર્શનરૂપ અંતરાત્મ અનુભવ પ્રકાશ અંતરમાં પ્રગટ કર્યો નહિ, તો તે નવ પૂર્વ લણેલો હોય અથવા શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને નવ પૂર્વ સુધીનું ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તો પણ તે સર્વ જ્ઞાનને અજ્ઞાન કહ્યું છે. કારણ કે ‘તે જ્ઞાન મૂળ વસ્તુના જ્ઞાન સિવાય બીજું બધું જાણનાર થયું. પણ દેહદેવળમાં રહેલો શાશ્વત પદાર્થ જાણનાર ન થયું. અને એ ન થયું તો પછી લક્ષ વગરનું ફેંકેલું તીર લક્ષ્યાર્થનું કારણ નથી તેમ આ પણ થયું.’ જે તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા શાસ્ત્રો બોધ્યાં છે તે આત્મ-તત્ત્વ જો પ્રાપ્ત ન થયું તો તે શાસ્ત્રજ્ઞાન નિર્થક થયું અને

નહીં ગ્રંથમાંહિ જ્ઞાન ભાખ્યું જ્ઞાન નહીં કવિ આતુરી,
 નહીં મંત્ર તંત્રો જ્ઞાન દાખ્યાં, જ્ઞાન નહીં ભાષા ઠરી;
 નહીં અન્ય સ્થાને જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન જ્ઞાનીમાં કળો,
 જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો. ૨

તેથી તેને આગમ, શાસ્ત્રોમાં અજ્ઞાન જ કહ્યું છે. એ પૂર્વ આદિતું જ્ઞાન લગવાને એટલા માટે પ્રકાશ્યું છે કે જીવ પોતાના અજ્ઞાન રાગદ્વેષાદિને, કર્મમળને ટાળીને શુદ્ધ નિર્મળ નિજ આત્મ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરી કૃતાર્થ થાય.

એટલા માટે શાસ્ત્રાભ્યાસથી કે જ્ઞાનીના બોધના શ્રવણથી જીવ બહિર્મુખદષ્ટિ ત્યાગી અંતર્મુખદષ્ટિ સાધ્ય કરી પોતાના આત્મતત્ત્વને જોવામાં બાણવામાં અનુભવવામાં બાગૃત થાય, તથારૂપ પરિણતિ પામી પોતાના અજ્ઞાનાદિ દોષ ટાળી નિજ શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપને પ્રગટાવે તો તે જ્ઞાનાભ્યાસ સફળ થાય અને તો તે સર્વ જ્ઞાનને જિનેન્દ્ર લગવાને સમ્યજ્ઞાન યા યથાર્થ જ્ઞાન કહ્યું છે. ૧

૨ જ્ઞાન તો આત્માનો ગુણ છે તેથી ચેતનરૂપ છે. તે આત્માનો જેણે અનુભવ કર્યો છે, સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તેવા જ્ઞાની પુરુષ પોતે પ્રગટ જ્ઞાનમૂર્તિ છે. તે દેહમાં રહેવા છતાં દેહાતીત દશામાં વિચરતાં, સાક્ષાત્ જ્ઞાન પરિણતિથી કેવી અદ્ભુત રીતે અકળદશામાં અંતરંગ ચેષ્ટાપૂર્વક પ્રવર્તે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે, લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે, અનુભવવા યોગ્ય છે. પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન, અનુભવ ત્યાંથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. માટે હે ભવ્યો, ત્યાંથી જ તેની પ્રાપ્તિ કરો.

આ જીવ ને આ દેહ એવો, ભેદ જો ભાસ્યો નહીં,
પચખાણુ કીધાં ત્યાંસુધી, મોક્ષાર્થ તે ભાખ્યાં નહીં;
એ પાંચમે અંગે કહ્યો, ઉપદેશ કેવળ નિર્મળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો. ૩

તે સિવાય અંધમાં જ્ઞાન નથી, કાવ્યરચનારૂપ કવિઓની ચતુરાઈમાં જ્ઞાન નથી. તેમ અનેક પ્રકારના મંત્ર તંત્ર આદિની સાધના જ્ઞાન નથી. તેમ ભાષાજ્ઞાન, વાક્યપટુતા, વક્તાપણું આદિ પણ જ્ઞાન કહેવાય તેમ નથી. તેમ તેવાં કેઈ અન્ય સ્થાને જ્ઞાન કહ્યું નથી. અર્થાત્ ત્યાંથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સુલભ નથી. જ્ઞાન તો જ્ઞાનીમાં જ છે. અને ત્યાંથી જ તેનો લક્ષ, અનુભવ, પ્રાપ્તિ કરો. તે માટે તેની આજ્ઞા બોધ ભક્તિ અંગીકાર કરો. તો જ સ્વરૂપલક્ષને પામી જ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત કરી શકાશે અને તે જ્ઞાન-દશાને જ ભગવાને જ્ઞાન કહ્યું છે. ૨

૩. આ જીવ, અને આ દેહ એમ બન્ને સાવ બુદ્ધા, જેમ છે તેમ, જો ભાસ્યા નથી, અર્થાત્ ભિન્ન એવા જડ દેહથી પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનો પ્રગટ અનુભવ થયો નથી, તો ત્યાં સુધી જે કંઈ પચખાણુ કે ત્યાગ વ્રત આદિ કસ્વામાં આવે છે તે મોક્ષાર્થે થતાં નથી. આત્મા બાણ્યા પછી જ યથાર્થ ત્યાગ થાય છે, અર્થાત્ આત્મા સિવાય અન્ય સર્વ પર, હેય, અસાર, અત્રેયરૂપ સાક્ષાત્ ભાસવાથી યથાસંભવ જે જે વ્રત પચખાણુ ત્યાગ આદિ થાય છે તે સર્વ એક આત્માર્થે, સંસાર વાસના રહિત થાય છે. તેથી તે મોક્ષાર્થે સફળ છે. તે પહેલાં પણ આત્માર્થના લક્ષે કર્તવ્ય છે. છતાં ત્યાં ભેદજ્ઞાનના અભાવે

કેવળ નહિ બ્રહ્મચર્યથી, ...

કેવળ નહિ સંયમ થકી, પણ જ્ઞાન કેવળથી કળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો. ૪

વ્યક્ત કે અવ્યક્ત રીતે સંસાર વાસનાનું મૂળ વિદ્યમાન હોવાથી સંસારસુખ, સ્વર્ગાદિના દિવ્યલોગ આદિની કામના કે નિદાન ખુદ્ધિ રહે છે, તેથી તે મોક્ષાર્થે સફળ થતા નથી. પાંચમા અંગમાં, ભગવતી સૂત્રમાં એ વિષે કેવળ નિર્માળ બોધ પ્રકાશ્યો છે. સમ્યગ્દષ્ટિનું જ્ઞાન યથાર્થ જ્ઞાન છે અને તેથી તેનો વૈરાગ્ય વાસ્તવિક વૈરાગ્ય છે. વિષયલોગની આસક્તિનું મૂળ તેમાંથી ગયું હોવાથી તેનાં પચખાણાદિ સર્વ ત્યાગ એક મોક્ષાર્થે જ થાય છે. માટે પચખાણુ આદિનો આગ્રહ કરવા કરતાં સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્તિ માટે પ્રથમ લક્ષ અને પુરુષાર્થ કર્તવ્ય છે. જેથી યથાર્થ જ્ઞાન વૈરાગ્ય ત્યાગ આદિની પ્રાપ્તિ થઈ મોક્ષાર્થ સાધ્ય થાય છે. ૩

૪. પાંચ મહાવ્રતોમાં બ્રહ્મચર્ય એ સર્વોપરી વ્રત ગણ્યું છે, પરંતુ તેથી પણ જ્ઞાન થતું નથી. ઉપલક્ષણથી પાંચેય મહાવ્રત ધારણ કરી, સાધુપણું ગ્રહણ કરવાથી પણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય જ અથવા જ્ઞાન થઈ ગયું એમ નથી. અર્થાત્ સર્વવિરતિ, સર્વત્યાગ ગ્રહણ કરી સંયમનું પાલન કરવાથી પણ જ્ઞાન થયું એમ ગણાય નહિ. જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું અનન્ય કારણ તો કેવળ શુદ્ધ આત્મા છે, તેનો અનુભવ છે. તેથી દેહાદિથી ભિન્ન નિજ નિર્માળ ચૈતન્યઘન આત્માને અંતરભેદ જાગૃતિપૂર્વક ગવેષો.

શાસ્ત્રો વિશેષ સહિત પણુ જો, જાણિયું નિજ રૂપને,
કાં તેહવો આશ્રય કરજો, ભાવથી સાચા મને;
તો જ્ઞાન તેને ભાણિયું, જો સમ્મતિ આદિ સ્થળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો. ૫

જ્ઞાન જ્યાં પ્રગટ છે ત્યાંથી, અનુભવી જ્ઞાની ગુરુ પાસેથી જવલંત
બોધ પામી અંતરશોધ જગાવો તો પોતાના દેહ દેવળમાં
ભિરાજમાન શાશ્વત આત્મદેવનાં દર્શન થશે. અનુભવ થશે.
અને ત્યારે જ યથાર્થ જ્ઞાન અને અનુક્રમે કેવળજ્ઞાન પર્યંત
સર્વ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે. માટે એ આત્મજ્ઞાન પૂર્વકના જ્ઞાનને
જ ભગવાને સમ્યજ્ઞાન કહ્યું છે. તેને સાંભળો, તેની ઉપાસ-
નાથી આત્મશ્રેયને સાધો. ૪

૫. શાસ્ત્રોના વિસ્તૃત જ્ઞાન સહિત અર્થાત અનેક પ્રકારના
ભેદથી શાસ્ત્રોમાં જેવી રીતે જ્ઞાનનું નિરૂપણ કર્યું છે તે પ્રમાણે
વિશેષ પ્રકારના જ્ઞાન સહિત અથવા અનેક પ્રકારના શાસ્ત્રજ્ઞાન
સહિત જેણે પોતાના આત્માને જાણ્યો છે, અનુભવ્યો છે, તે
સાક્ષાત્ જ્ઞાની છે. તેમનું જ્ઞાન છે તે યથાર્થ સમ્યક્જ્ઞાન છે.
તથા તેવો અનુભવ હજુ જેને થયો નથી પણ એક એની જ
જેને તીવ્ર ઇચ્છા છે અને તે કારણે જે સાચા મને સંસારની
ઇચ્છા તણ એક આત્માર્થે જ, ભાવથી, ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમથી, ઉલ્લા-
સથી જે તેવા જ્ઞાનીના આશ્રયે, તેની આજ્ઞા આરાધવામાં તત્પ-
રતાપૂર્વક સર્વ સમર્પણપણે વર્તે છે, તે પણ સમીપમાં જ જ્ઞાન
પામવાના હોવાથી, તેનું જ્ઞાન પણ યથાર્થ ગણ્યું છે. તેનાં
વ્રત પર્યાણ પણ આત્માર્થે કાર્યકારી થાય છે. એમ મોક્ષ-
માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ બેની ઘટે છે. જ્ઞાનીની અને જ્ઞાનીના આશ્રિતની.

આઠ સમિતિ જાણીએ જો, જ્ઞાનીના પરમાર્થથી,
તો જ્ઞાન ભાખ્યું તેહને, અનુસાર તે મોક્ષાર્થથી;
નિજ કલ્પનાથી કોટિ શાસ્ત્રો, માત્ર મનનો આમળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો. ૬

તેથી જો જ્ઞાન પ્રગટાવવા પ્રયત્ન ઈચ્છા હોય, વર્તમાનમાં જ્ઞાન થયું નથી જ એમ વિવેક હોય, તો સાચા જ્ઞાનીના, ‘ભાવથી સાચા મને’ આશ્રિત બનો. તો જરૂર જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થશે. સમ્મતિ તર્ક આદિ શાસ્ત્રોમાં એ વાત દર્શાવી છે. જ્ઞાની પાસેથી જે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે તેને જ ભગવાન જ્ઞાન કહે છે માટે તે જ્ઞાનનું શ્રવણ મનન પરિણમન કરી હે ભવ્યો, શાસ્ત્રજ્ઞાનની સફળતા થાય તેમ આત્મશ્રેયને સાધો. ૫

૬. ‘સતત અંતર્મુખ ઉપયોગે સ્થિતિ એજ નિર્ગ્રંથનો પરમધર્મ છે’ અંતર્મુખ ઉપયોગે આત્મસ્વભાવમાં નિરંતર નિમગ્ન રહેવાના લક્ષે મન વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિનો નિરોધ કરીને સ્વરૂપમાં જેથી કરીને ગુપ્ત રહેવાય તે ગુપ્તિ અને જ્યારે સ્વરૂપમાંથી ઉપયોગ આહારાદિ દેહની ક્રિયા અર્થે બહાર પ્રવર્તાવવો ઘટે ત્યારે પણ અંતર્મુખ ઉપયોગનો લક્ષ ન ચૂકાય તે પ્રમાણે જેમ જ્ઞાનીની આજ્ઞા છે તે પ્રમાણે આજ્ઞાના ઉપયોગ-પૂર્વક (૧) ચાલવું પડે તો ચાલવું, (૨) બેસવું પડે તો બેસવું, (૩) આહારાદિનું ગ્રહણ કરવું, (૪) વસ્ત્રાદિનું લેવું મૂકવું, (૫) દીર્ઘશંકાદિ શરીરમળનો ત્યાગ કરવો, એ પાંચ સમિતિ, સમ્યક્ ઇતિ, યથાર્થ પ્રવર્તના, જ્ઞાનીઓએ કહી છે, એ ગ્રન્થ ગુપ્તિ અને પાંચ સમિતિનું યથાર્થ સ્વરૂપ, તેનો પરમાર્થ એ

ચાર વેદ પુરાણ આદિ, શાસ્ત્ર સૌ મિથ્યાત્વનાં,
 શ્રીનંદિસૂત્રે ભાખિયા છે, લેદ જ્યાં સિદ્ધાંતના;
 પણ જ્ઞાનીને તે જ્ઞાન ભાસ્યાં, એજ ઠેકાણે ઠરે,
 જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો. ૭

જ્ઞાની પાસેથી સમજવામાં આવે તો તે મોક્ષાર્થને સાધનાર હોવાથી જ્ઞાન કહેવાય. બાકી પોતાની કલ્પનાથી કોટિશાસ્ત્રો ભણાય કે ઉપદેશાય તો પણ તે બીજજ્ઞાન કે નિજસ્વરૂપ જ્ઞાન રહિત હોવાથી અજ્ઞાન છે. માત્ર મનને સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ બળમાં ઘુંચવવારૂપ આમળો કિંવા અવળો વળ છે. તે મનને મોક્ષરૂપ પરમપદમાં પ્રગતિ માટે નિર્વિકલ્પ સમાધિપ્રદ મદદરૂપ ન થાય પણ મન તેમાં જ ઘુંચાઈ રહી સંકલ્પવિકલ્પની વૃદ્ધિથી સ્વહિત ચૂકી જાય. જ્યારે ‘મારુષ માતુષ’ મુનિને માત્ર આ ત્રણ ગુપ્તિ અને પાંચ સમિતિરૂપ આઠ પ્રવચનમાતા જેટલું અલ્પ જ્ઞાન જ્ઞાની ગુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત થયું હતું, તે જ્ઞાનના પ્રતાપે વિશેષ જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ નહોતો છતાં, આજ્ઞાની ઉપાસનાથી, ભાવ અને ઉલ્લાસ વધી જતાં તે કેવળજ્ઞાન પામી સિદ્ધપદને પામ્યા. આમ આ આઠ સમિતિનો પરમાર્થ જે જ્ઞાની પાસેથી પ્રાપ્ત થાય તો તેને મોક્ષાર્થ ઉપકારી હોવાથી જ્ઞાન કહ્યું છે. અત્રે શાસ્ત્રાભ્યાસનો નિષેધ નથી પરંતુ નિજકલ્પનાનો નિષેધ છે.

ત્રણ ગુપ્તિ અને પાંચ સમિતિ એમ સામાન્યપણે કહેવાય છે પણ અત્રે આઠ સમિતિ એમ કહી બન્નેનો તેમાં અંતર્ભાવ કર્યો છે તે સ્ફકારણ છે. સમિતિ=સમ+ ઈતિ=સમ્યક્ આત્મ-પ્રવૃત્તિ એમ પરમાર્થ લેતાં તે સમજવા યોગ્ય છે. ૬

૭. નંદિસૂત્રમાં જ્યાં સિદ્ધાંતના લેદ એટલે પ્રકાર કહ્યા

વ્રત નહીં પચખાણુ નહિ, નહિ ત્યાગ વસ્તુ કોઈનો
મહાપદ્મ તીર્થંકર થશે, શ્રેણિક ઠાણુંગ જોઈ લો;
છેલ્લો અનંતા.....

છે ત્યાં ચાર વેદ પુરાણ આદિને મિથ્યાત્વનાં શાસ્ત્ર કહ્યાં છે. અને તે સિદ્ધાંત પણ ‘જ્ઞાનીને તે જ્ઞાન ભાસ્યાં, એજ ઠેકાણે ઠરો,’ અર્થાત્ તે પણ આત્મજ્ઞાનીને સમ્યગ્દષ્ટિ હોવાથી જ્ઞાનરૂપ ભાસે છે. શ્રી ગૌતમ સ્વામીને ચાર વેદ યથાર્થ સમજવા વીર પ્રભુએ સમ્યગ્નેત્ર આપ્યાં હતાં. ‘સમ્યગ્ નેત્ર પામીને તમે ગમે તે ધર્મશાસ્ત્ર વિચારો તો પણ આત્મહિત પ્રાપ્ત થશે.’ માટે એ સમ્યગ્ નેત્રનું જ ખરું માહાત્મ્ય છે. અને તે આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુ પાસેથી જ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. કારણ કે યથાર્થ જ્ઞાન જ્ઞાની પાસે જ છે. માટે તેવા જ્ઞાની પુરુષનો આશ્રય, તેમના જ્ઞાનામૃતનું અવલંબન, આરાધના એજ આ જીવને ઈરીને શાંત થવાનું ઠેકાણું છે. ત્યાં જ સ્થિર થવાય તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઈ કૃતાર્થતા થાય. માટે હે ભગ્યો ! એ જ્ઞાનીના જ્ઞાનનો જ આશ્રય કરી તેમાં જ ઈરીને શાંત થઈ જાઓ. ૭

૮. શ્રેણિક મહારાજાએ અનાથી મુનિ પાસેથી સમકિત આત્મદર્શન પ્રાપ્ત કર્યું. તથારૂપ પૂર્વપ્રારબ્ધબળે અલ્પ પણ વ્રત પચખાણુ કે ત્યાગ ન થઈ શક્યો છતાં તે સમકિતના પ્રતાપે તે આવતી ચોવીશીમાં મહાપદ્મ નામે પ્રથમ તીર્થંકર થઈ ઘણા જીવોનો સંસારથી ઉદ્ધાર કરી શાશ્વત મોક્ષપદને પામશે. આ વિષે ઠાણુંગ સૂત્રમાં ઉલ્લેખ છે. આમ સમકિતનું

માહાત્મ્ય અપૂર્વ અનુપમ છે. સમકિત સહિતનું જ્ઞાન સમ્યગ્-જ્ઞાન કહેવાય છે. તે થોડું હોય તો પણ તે યથાર્થ જ્ઞાન છે. જેમ સાચો અગ્નિ અદ્ય હોય તો પણ લાખો મણુ રૂને ક્ષણમાં બાળી ભસ્મ કરે છે પણ કાગળમાં લાખેલો અગ્નિ લાખો મણુ હોય તો પણ કંઈ કાર્યકારી થતો નથી. તેમ શાસ્ત્રજ્ઞાન એકલું કાર્યકારી થતું નથી. પરંતુ સમકિત સહિતનું સર્વ જ્ઞાન સફળ થાય છે. તે અદ્ય હોય તો પણ એકદમ વૃદ્ધિ પામી ધ્યાનની શ્રેણીથી સર્વ કર્મના સમૂહને બાળી ભસ્મ કરવા સમર્થ થાય છે.

તેથી અનંતાનુબંધી આદિ સર્વ કષાયનો ક્ષય થઈ, મોહનીય કર્મનો પરાજય થઈ, કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થતાં જીવ સંપૂર્ણ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી થઈ અનંત સુખમય જગતશિરોમણિ શાશ્વત સિદ્ધપદમાં વિરાજમાન થાય છે.

તેથી આત્મજ્ઞાનીના સમ્યગ્જ્ઞાનની જ બલિહારી છે. તે જ યથાર્થ જ્ઞાન છે. તેનો મહિમા અપૂર્વ છે. તેનો જ આશ્રય કરીને હે ભગ્યો ! તમે સમ્યગ્જ્ઞાનદશા પામી અનંત સંસાર બંધનો છેદીને કૃતાર્થ થાઓ. ૮

[૫૨૩-૭૧૫] મૂળમાર્ગી રહસ્ય આણંદ,આસો સુદ ૧

૧૯૫૨

ૐ

મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે,
કરી વૃત્તિ અખંડ સન્મુખ; મૂળ૦
નો'ય પૂજાદિની જો કામના રે,
નો'ય વહાલું અંતર ભવદુઃખ. મૂળ૦ ૧

૨૧

મૂળમાર્ગી રહસ્ય

૧. હે ભગ્યો ! શ્રીમદ્ વીતરાગ જિનેશ્વર ભગવાને પ્રરૂપેલો મોક્ષનો મૂળ માર્ગ, સનાતન સન્માર્ગ, તમે વૃત્તિને અખંડ સન્મુખ કરીને સાંભળો. પૂજા, સત્કાર, માન, મહત્તા આદિ કોઈ સ્વાર્થના કારણે આ માર્ગ કહેવાનું થતું નથી. તેમ ભગવાને કહ્યું છે તેથી અન્યથા કહી, ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણથી ઉન્માર્ગ બોધી, ભવવૃદ્ધિ થાય તેવું દુઃખ અંતરમાં અમને પ્રિય નથી.

તમે જો આત્મહિતને ધ્વંષતા હો, વળી તમને જો લૌકિક પૂજા, પ્રતિષ્ઠા માન મોટાઈની કામના ન હોય, તેમજ જન્મ-મરણાદિ અનંત ભવદુઃખનો ત્રાસ લાગ્યો હોય અને અંતરમાં તે દુઃખ ગમતાં ન હોય તેમજ કારાગૃહરૂપ તે બંધનોથી છૂટવાની હવે જો તીવ્રતા જાગી હોય તો ચિત્તવૃત્તિ બાહ્યપદાર્થોમાં જ્યાં ત્યાં ભટકે છે તેને રોકીને, સર્વ શાસ્ત્રોના સારરૂપ આ મૂળમાર્ગી રહસ્યરૂપ સદ્બોધમાં અખંડપણે તેને સન્મુખ કરીને,

કરી જોજો વચનની તુલના રે,
 જોજો શોધીને જિનસિદ્ધાંત; મૂળ૦
 માત્ર કહેવું પરમારથ હેતુથી રે,
 કોઈ પામે મુમુક્ષુ વાત. મૂળ૦ ૨
 જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની શુદ્ધતા રે,
 એકપણે અને અવિરુદ્ધ; મૂળ૦

નિષ્કારણ કુરુણાશીલ ભગવાને કહેલા આ અમૂલ્ય પરમાર્થને સાવધાન ચિત્તે, એકાગ્રતાપૂર્વક સાંભળો. તેના શ્રવણ મનન પરિશીલનથી આત્મશ્રેયને સાધો. ૧

૨ શુકલ અંતઃકરણથી આ વચનોને તમે ન્યાયને કાંટે તોળી જોજો અથવા જિન ભગવાને કહેલા શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો સાથે સરખાવી જોજો. તો તમને તેની સંપૂર્ણ સત્યતા દષ્ટિ-ગોચર થશે. આ મૂળમાર્ગ રહસ્યનો અત્રે જે પ્રકાશ કરીએ છીએ તે માત્ર નિષ્કારણ કુરુણાશીલતાથી અને કેવળ પરમાર્થ હેતુથી, અન્ય કોઈ લૌકિક હેતુથી નહિ જ. સંસાર દુઃખ દાવાનળથી દાઝતા પરમાર્થરૂપ અમૃતપાનના પિપાસુ કોઈ મોક્ષાર્થી ભવ્યો, આત્મશાંતિનો શાશ્વતમાર્ગ પામી જન્મમરણરૂપ સંસારથી મુક્ત થઈ પરમાનંદનું ધામ એવું સિદ્ધપદ પામી પરમ કૃતાર્થ થાય એ હેતુએ અત્રે આ રહસ્ય કહ્યું છે. ૨

૩ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ રત્નત્રયરૂપ આત્માનો સ્વભાવ છે. પોતાના આત્માની આત્મારૂપે યથાર્થ ઓળખાણુ તે જ્ઞાન, તેની પ્રતીતિ તે દર્શન અને તેમાં વૃત્તિની સ્થિરતા તે ચારિત્ર, આ ત્રણેય આત્માના ગુણો અજ્ઞાન અવસ્થામાં વિપરીતપણે

જિનમારગ તે પરમાર્થથી રે,
 એમ કહ્યું સિદ્ધાંતે બુધ. મૂળ૦ ૩
 ક્ષિંગ અને લેદો જે વ્રતના રે,
 દ્રવ્ય દેશ કાળાદિ લેદ; મૂળ૦

પરિણુમ્યા છે. તેથી તે દેહાદિ પરને પોતાનું સ્વરૂપ જાણવારૂપ મિથ્યા જ્ઞાન, પરને પોતાનું માનવારૂપ મિથ્યા દર્શન અને પરમાં રાગદ્વેષ રૂપ પ્રવૃત્તિ તે મિથ્યા ચારિત્ર કહેવાય છે. તે ત્રણેય ગુણો વિપરીતપણું, વિરુદ્ધપણું, વિભાવપણું તજી સવળા પરિણુમે, અર્થાત્ આત્મા પોતાના આત્માને આત્મારૂપે જાણે, તથા-રૂપ પ્રતીત કરે, અને તેમાં સ્થિરતા કરી સ્વાનુભવમાં રમણતા કરે તો તે (ત્રણેય ગુણો) સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્-ચારિત્ર કહેવાય અને તે ત્રણેય આત્મારૂપ, આત્મસ્વભાવરૂપ હોવાથી અલેદપણે એક આત્મારૂપે પરિણુમે તો કર્મમળ ક્ષય થઈ આત્મા શુદ્ધ સ્વભાવદશારૂપ મોક્ષ પામે.

તેથી ‘સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગાઃ’ એમ, બુધ એટલે આત્મજ્ઞાનરૂપ અપૂર્વ જાગૃતિ પામેલા જ્ઞાનીઓએ સિદ્ધાન્ત શાસ્ત્રમાં મૂળમાર્ગનો પ્રકાશ કર્યો છે. અર્થાત્ જ્ઞાની-ઓએ સમ્યક્જ્ઞાનદર્શનચારિત્રને પરમાર્થથી જિનેન્દ્રે પ્રરૂપેલો મોક્ષનો માર્ગ કહ્યો છે. ૩

૪ આ પરમાર્થ મોક્ષમાર્ગમાં ત્રણે કાળમાં લેદ નથી. અર્થાત્ ત્રણે કાળ એક સરખો જ છે, પણ મુનિઓના આચાર-રૂપ મહાવ્રતોમાં કે વેષ આદિ વ્યવહારમાં દેશકાળને અનુસરીને

પણ જ્ઞાનાદિની જે શુદ્ધતા રે,
 તે તો ત્રણે કાળે અભેદ. મૂળ૦ ૪
 હવે જ્ઞાન દર્શનાદિ શબ્દનો રે,
 સંક્ષેપે મુણો પરમાર્થ; મૂળ૦
 તેને જોતાં વિચારી વિશેષથી રે,
 સમજશે ઉત્તમ આત્માર્થ. મૂળ૦ ૫

કવચિત્ ભેદ સાંભવે છે. જેમકે ચાર મહાવ્રત દેશકાળને અનુ-
 લક્ષીને પ્રકારાન્તરે પાંચ મહાવ્રતરૂપે પ્રજ્ઞ્યાં છે. તેમજ શ્રવેતાં-
 ઞરપણું, દિગંઞરપણું આદિ બાહ્યવેષ આચાર આદિમાં દેશ
 કાળ પ્રમાણે ભેદ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. છતાં સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન-
 ચારિત્રની શુદ્ધતાથી દર્શનમોહ, ચારિત્રમોહ આદિ સર્વ કર્મનો
 ક્ષય થઈ, કેવળજ્ઞાનાદિ પ્રગટ થઈ, આત્માની સંપૂર્ણ શુદ્ધતારૂપ
 મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. એ સિદ્ધાંતમાં ક્યાંય ક્યારેય ભેદ નથી.

એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમાર્થનો પંથ,
 પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત.

—શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર. ૪

૫ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની શુદ્ધતાથી મોક્ષરૂપ પરમપદની
 પ્રાપ્તિ થાય છે, તો તે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર શબ્દોનો પરમાર્થ,
 ઉત્કૃષ્ટ રહસ્યાર્થ શો છે? તે હવે સાંભળો, સાંભળીને તે પર-
 માર્થ શાંત ચિત્તે લક્ષમાં લો. તેને વિસ્તારથી વિશેષ પ્રકારે
 વિચારીને તેનું ઊંડું રહસ્ય હૃદયગત કરો. તો સર્વ શ્રેષ્ઠ આત્મ-
 હિત સુગમપણે સમજશે, સધાશે, યાવત્ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ
 થઈ અજરામર પદરૂપ આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે. ૫

છે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મા રે,
ઉપયોગી સદા અવિનાશ; મૂળ૦

૬ દેહાદિથી ભિન્ન, સદાય ઉપયોગ લક્ષણવાળો, ચૈતન્ય-સ્વરૂપ અવિનાશી એવો આત્મા પોતે છે એમ જ્ઞાની ગુરુના ઉપ-દેશથી જાણે તેને ખાસ યથાર્થ જ્ઞાન કહ્યું છે.

શરીરમાં રહેલો છતાં શરીરાદિથી એટલે મન, વચન, કાયા, ઇન્દ્રિયો ઇત્યાદિ સર્વથી ભિન્ન એવો જે, સર્વને જાણે છે, દેખે છે, સુખદુઃખને અનુભવે છે, તે જ્ઞાનસ્વરૂપ અરૂપી એવો આત્મા છે. તે અવિનાશી એટલે નાશરહિત ત્રણે કાળ આત્મારૂપે જ ટકીને રહે તેવો શાશ્વત પદાર્થ છે; જાણવા-દેખવારૂપ ઉપયોગ એ એનું લક્ષણ એનામાં સદાય વિદ્યમાન છે તે વડે તેનો લક્ષ થઈ શકે છે. તેની ઓળખાણ થઈ શકે છે.

જ્ઞાનીઓએ અંતરમાં ભેદજ્ઞાનના સતત અભ્યાસથી તત્ત્વ-દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીને એ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણ્યું, જોયું, અનુભવ્યું, યાવત્ તેમાં જ શમાઈ ગયા, અર્થાત્ પરમાત્મારૂપ બન્યા. પૂર્વે થયેલા અનંત જ્ઞાનીઓએ એ આત્મા જેવો જાણ્યો, જોયો, અનુભવ્યો તેવો જ સિદ્ધ સમાન શુદ્ધ આત્મા પરમ કૃપાળુ સદ્ગુરુ દેવે જાણ્યો છે, જોયો છે, અનુભવ્યો છે, પ્રકાશ્યો છે. અર્થાત્ તે જ આત્મરમણતામાં નિરંતર નિમગ્નતાથી ધન્યરૂપ બન્યા છે. અનુભવરૂપ અમૃત રસના આહ્લાદમાં નિરંતર નિમગ્ન એવા જ્ઞાની સદ્ગુરુદેવે એ આત્મા જેવો જાણ્યો, જોયો તેવો જ તે યથાર્થ છે. તે આત્મા જ હું છું. તે જ મારું સ્વરૂપ છે.

એમ જાણે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે,

કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ. મૂળ૦ ૬

શરીર તે હું નથી. શરીર મારું સ્વરૂપ નથી. તો પછી તેથી લિન્ન એવાં વચન, મન, ધન, સ્વજન આદિ સર્વ અન્ય તો મારાં થઈ શકે જ કેમ ? શરીરાદિ મારાથી લિન્ન તે હું નહિ, તે મારું સ્વરૂપ નહિ, પણ સદાય ઉપયોગ લક્ષણવાળો, અવિનાશી, સિદ્ધસમાન, શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યધન સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ, જ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં ભાસ્યમાન છે તેવો હું સહજ સ્વરૂપ આત્મા છું. એમ જે જ્ઞાની ગુરુની કૃપાથી અંતર્મુખ દષ્ટિ પામી પોતાને પરથી લિન્ન આત્મારૂપ જાણે, પરિણમે તે સાક્ષાત્ અનુભવ અમૃતને પામી ધન્યરૂપ બને. તેનું જે જાણવું તે ખાસ જ્ઞાન, યથાર્થ જ્ઞાન કહેવાય, કારણ તે જ્ઞાન મોક્ષાર્થે યથાર્થ કાર્યકારી છે, સફળ છે.

પરંતુ પોતાના આત્માને જાણ્યા વિનાનું અન્ય અનેક પ્રકારનું જ્ઞાન, શાસ્ત્રજ્ઞાન, ભાષાજ્ઞાન આદિ સર્વ અજ્ઞાન છે. તેમજ અનુભવી ગુરુની કૃપાપ્રસાદી વિના સ્વચ્છંદે કે અજ્ઞાની પાસેથી તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી.

આત્મજ્ઞાની ગુરુની કૃપાથી જીવ ગુરુગમ પામી, અંતર્મુખ દષ્ટિ સાધ્ય કરી ભેદજ્ઞાનના સતત અભ્યાસથી સ્વાનુભવ પ્રકાશને પામે છે. તેનું જ્ઞાન તે સમ્યક્જ્ઞાન, મોક્ષના હેતુરૂપ હોવાથી યથાર્થ, ખાસ જ્ઞાન કહ્યું છે. ૬

જે જ્ઞાને કરીને જાણિયું રે,
 તેની વર્તે છે શુદ્ધ પ્રતીત; મૂળ૦
 કહ્યું ભગવંતે દર્શન તેહને રે,
 જેનું બીજું નામ સમકિત. મૂળ૦ ૭

જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે,
 જાણ્યો સર્વેથી ભિન્ન અસંગ; મૂળ૦
 તેવો સ્થિર સ્વભાવ તે ઊપજે રે,
 નામ ચારિત્ર તે આણુલિંગ. મૂળ૦ ૮

૭ સદ્ગુરુનાં જ્વલંત બોધના પ્રતાપે, તેની આરાધનાથી, તેની વિચારણાથી પોતાને જ્ઞાન જાગૃતિ થઈ અને તેથી એમ જાણ્યું કે પોતે તો દેહાદિથી ભિન્ન અજર અમર અવિનાશી જ્ઞાતાદૃષ્ટા સહજ સ્વરૂપ એવો શાશ્વત આત્મા છે અને દેહાદિ સર્વ જડ સંયોગ સંબંધો પોતાનાથી સાવ જુદા વિનાશી અને અન્ય છે. તે કદી પોતાનું સ્વરૂપ નથી. એમ સર્વથી ભિન્ન પોતાના આત્માને જે જ્ઞાને કરીને જાણ્યો તેની નિઃશંકપણે પ્રતીતિ શ્રદ્ધા નિર્ધાર અડોલ અચળ સદાય જાગૃત રહે તેને ભગવાને દર્શન, સમ્યક્દર્શન, કહ્યું છે, જેનું બીજું નામ સમકિત છે. ૭

૮ પોતાના આત્માને દેહાદિ સર્વ અન્યથી ભિન્ન અસંગ જાણ્યો તે જ્ઞાન; તેવી દૃઢ પ્રતીતિ, શ્રદ્ધા, રુચિ અચળપણે અખંડ જાગૃત રહેવી તે દર્શન; અને તે દર્શન અને જ્ઞાનના પ્રતાપે, આત્માની વૃત્તિ આત્મામાંથી બહાર બાહ્યભાવોમાં અન્યમાં જે

તે ત્રણે અલેદ પરિણામથી રે,
જ્યારે વર્તે તે આત્મારૂપ; મૂળ૦
તેહ મારગ જિનનો પામિયો રે,
કિંવા પામ્યો તે નિજસ્વરૂપ. મુળ૦ ૯

પરિણમતી હતી તે ત્યાંથી પાછી વળી, અંતર્મુખ થઈ, એક પોતાના સહજ સ્વરૂપ આત્મામાં જ, આત્મભાવમાં જ સ્થિર થાય તે આત્મસ્થિરતા કે આત્મરમણતારૂપ આત્માની અંતરંગ ચર્યા તેને ભગવાને ચારિત્ર કહ્યું છે. તે અણુલિંગ—અલિંગ ચારિત્ર છે, અલિંગ—આત્મચારિત્ર છે, ભાવ ચારિત્ર છે. આ ભાવલિંગ જ મુખ્ય છે. ૮

૯. આત્માના આ ત્રણેય ગુણો આત્માથી જુદા નથી, આત્મારૂપ છે. જ્ઞાન તે આત્મા છે, દર્શન તે આત્મા છે, ચારિત્ર તે આત્મા છે. વ્યવહારનયે જાણનાર તે આત્મા, માનનાર તે આત્મા, પ્રવર્તનાર તે આત્મા એમ લેદ સંભવે છે. પરંતુ નિશ્ચયથી તે ત્રણે આત્મસ્વભાવરૂપ હોવાથી અલેદપણે એક આત્મા જ છે. તેથી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપે આત્મા જ્યારે પરિણમે ત્યારે ત્રણે ગુણો અલેદપણે એક આત્મારૂપ પ્રવર્તતા હોવાથી આત્મસ્વભાવની પ્રગટતા થાય છે. અને તે જ પરમાર્થે જિનેન્દ્રોએ પ્રબોધેલો મોક્ષનો મૂળમાર્ગ છે. અથવા તે જ અનંત સુખસ્વરૂપ નિજ શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપરૂપ પરમાર્થની પ્રાપ્તિ છે. ૯

એવાં મૂળ જ્ઞાનાદિ પામવા રે,

અને જવા અનાદિ બંધ; મળ૦

ઉપદેશ સદ્ગુરુનો પામવો રે,

ટાળી સ્વચ્છંદ ને પ્રતિબંધ. મૂળ૦ ૧૦

૧૦. એવાં મૂળ જ્ઞાનાદિની પ્રાપ્તિ થાય અને અનાદિના કર્મબંધ ટળી જઈ જીવ મુક્ત થાય તે માટે આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુનો ઉપદેશ પામવો જોઈએ; અને તે ઉપદેશ અંતરમાં પરિણમે તે માટે તેમાં મુખ્ય વિઘ્નરૂપ સ્વચ્છંદ અને પ્રતિબંધનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

અજ્ઞાનદશા ટાળવા માટે જ્ઞાની પરમકૃપાળુ સદ્ગુરુનું શરણુ, બોધ, ભક્તિ, આજ્ઞા સર્વાર્પણપણે આરાધાય તો એ જ સર્વોપરી સાધન છે. તે સાધન સફળ ન થવા દે એવો સ્વચ્છંદ તે મહાન શત્રુ છે. પરમાર્થના નામે જપ, તપાદિ પોતાની મેળે પોતાને ગમે તેવાં સાધનો કર્યા જવાં અને હું પરમાર્થ સાધું છું એમ માનવું, તેમજ પોતે પરમાર્થ જાણ્યો નથી છતાં આ હું જાણું છું, હું સમજું છું તેમજ પરમાર્થ છે, અથવા પરમાર્થ આમ હોય, કે તેમ હોય ઇત્યાદિ પોતાની કલ્પના પ્રમાણે પરમાર્થનો આગ્રહ રાખી તેવી પ્રવર્તના કરવી તે સ્વચ્છંદ છે. જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધવા તથારૂપ અવકાશ પ્રાપ્ત ન થવા દે અથવા વિઘ્નરૂપ બને તેવાં જે જે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી, મોહાધીન એવા જીવને બળી રહેવાનાં, બંધાઈ રહેવાનાં નિમિત્તો થાય છે તે સર્વ પ્રતિબંધ છે. લોકસંબંધી બંધન, સ્વજન કુટુંબ બંધન, દેહાભિમાનરૂપ બંધન અને સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ બંધન એ ચાર મુખ્ય પ્રતિબંધ કહ્યા છે. લોકસંબંધી બંધન

એમ દેવ જિનંદે ભાખિયું રે,
 મોક્ષમારગનું શુદ્ધ સ્વરૂપ; મૂળ૦
 ભવ્ય જનોના હિતને કારણે રે,
 સંક્ષેપે કહ્યું સ્વરૂપ. મૂળ૦ ૧૧

તેમજ સ્વજન કુટુંબ બંધન જેટલાં ત્યાગી શકાય તેટલો સત્સંગ સત્સમાગમનો અવકાશ જીવ પ્રાપ્ત કરી શકે અને જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધવા ભાગ્યશાળી બની શકે; તેથી જ્ઞાનીનો બોધ અંતરમાં પરિણમે ત્યારે મૂળમાર્ગનું રહસ્ય હૃદયગત થતાં અનુક્રમે દેહાભિમાન અને સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ સર્વ બંધનો ટળી જાય, અને જીવ અસંગ અપ્રતિબદ્ધ મુક્ત પરમાત્મસ્વરૂપને પામી પરમ કૃતાર્થ થાય, અથવા સમક્ષિત, કિંવા રત્નત્રય પામી મોક્ષરૂપ પરમ કૃતાર્થતાનો માર્ગ પામે. ૧૦

૧૧. મોક્ષનાં કારણરૂપ માનવદેહ, આર્યક્ષેત્ર, ઉત્તમ કુળ, ઉત્તમ સંહનન, સદ્ગુરુનો યોગ, તેના બોધનું શ્રવણ, તેની શ્રદ્ધા, અને સંયમમાં વીર્યનું પ્રવર્તન આદિ અનેક ઉત્તમ યોગ આવશ્યક છે. છતાં મોક્ષનાં અનન્ય કારણરૂપ રત્નત્રય પ્રધાન હોવાથી ભગવાન જિનેન્દ્રદેવે નિશ્ચયથી રત્નત્રયને મોક્ષનો માર્ગ કહી મોક્ષમાર્ગનું શુદ્ધ સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. તે ભવ્ય જનોના હિતને માટે અહીં સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. એનો વિસ્તારથી વિચાર કરતાં શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો બોધ થતાં આત્માર્થિઓને પરમ આત્માર્થ-રૂપ નિજ શ્રેય સુગમતાથી સાધ્ય થવા યોગ્ય છે.

(ગીતિ)

પંથ પરમપદ બોધ્યો, જેહ પ્રમાણે પરમ વીતરાગે,
 તે અનુસરી કહીશું, પ્રણુમીને તે પ્રભુ ભક્તિરાગે. ૧
 મૂળ પરમપદ કારણુ, સમ્યક્ દર્શન જ્ઞાન ચરણ પૂર્ણ;
 પ્રણુમે એક સ્વભાવે, શુદ્ધ સમાધિ ત્યાં પરિપૂર્ણ. ૨
 જે એતન જડ ભાવો, અવલોક્યા છે મુનીંદ્ર સર્વજ્ઞે;
 તેવી અંતર આસ્થા, પ્રગટ્યે દર્શન કહ્યું છે તત્ત્વજ્ઞે. ૩

૨૨

પંથ પરમપદ

૧. પરમ વીતરાગ, સંપૂર્ણ રાગદ્વેષાદિ દોષોને ક્ષય થયો
 છે જેનો એવા સર્વજ્ઞ ભગવાને પરમ પદનો, મોક્ષનો પંથ,
 માર્ગ જે પ્રમાણે ઉપદેશ્યો છે તે પ્રમાણે તે સર્વોપરી ઉપદેશને
 અનુસરીને, તે પ્રભુને પરમ ભક્તિભાવે પ્રણામ કરીને, તે માર્ગ
 આહીં કહીશું કે જેથી સંસારતાપથી તપેલા ભગ્યો તેનો આશ્રય
 કરી મોક્ષસુખને સાધી, સંસાર દુઃખથી મુક્ત થાય છે. ૧

૨. મોક્ષરૂપ પરમપદનાં મૂળ કારણુ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન
 અને સમ્યગ્ચારિત્ર એ ત્રણેય એક અભેદ આત્મસ્વભાવરૂપે
 પૂર્ણપણે પરિણુમે ત્યારે ત્યાં પરિપૂર્ણ શુદ્ધ સહજ આત્મદશા-
 રૂપ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય. ૨

૩. મોક્ષનાં મૂળ કારણુમાં સૌથી પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન કહ્યું તો

સમ્યક્ પ્રમાણુ પૂર્વક, તે તે ભાવો જ્ઞાન વિષે ભાસે;
સમ્યગ્ જ્ઞાન કહ્યું તે, સંશય, વિભ્રમ, મોહ ત્યાં નાશ્યે. ૪

તે સમ્યગ્દર્શન એટલે શું ? તેનું સમાધાન એ છે કે આત્મારામી મુનિવૃંદના પ્રભુ એવા સર્વજ્ઞ ભગવાને આ વિશ્વમાં જડ અને ચેતન એમ મુખ્યપણે બે પ્રકારના પદાર્થો જોયા, જાણ્યા, પ્રકાશ્યા છે. તે પદાર્થો યથાતથ્ય તેમજ છે એવી અંતરમાં આસ્થા, શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ, દૃઢ નિર્ધાર થાય ત્યારે તેને તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે. ૩

૪. તે તે પદાર્થો યથાર્થ પ્રમાણુપૂર્વક, અનુભવ જ્ઞાનપૂર્વક પોતાના જ્ઞાનમાં જાણાય ત્યારે તે જ્ઞાનને સમ્યગ્જ્ઞાન કહ્યું છે. આ સમ્યગ્જ્ઞાનમાં, સંશય, વિભ્રમ અને વિમોહ એ ત્રણ, જ્ઞાનને મલીન કરનાર દોષ, દૂર થઈ જાય છે અને તેથી પદાર્થનું યથાતથ્ય સત્યસ્વરૂપે જ્ઞાન થાય છે. સંશય એટલે શુદ્ધ આત્મ-તત્ત્વ આદિને પ્રતિપાદન કરનાર જે જ્ઞાન છે તે વીતરાગ, સર્વજ્ઞ-દ્વારા પ્રકાશિત સત્ય હશે કે અન્યમતમાં નિરૂપિત થયું છે તે સત્ય હશે એવી શંકા તે સંશય છે. જેમકે અંધારામાં વૃક્ષનું ફૂંટું જોઈને આ માણસ હશે કે ફૂંટું હશે ? એમ વિચારવું તે સંશય. જેમ છીપમાં ચાંદીની બ્રાંતિ થાય તેમ જે અનેકાન્ત-રૂપ વસ્તુ છે તેને આ નિત્ય જ છે, આ અનિત્ય જ છે, એમ એકાન્તરૂપે જાણવી તે વિભ્રમ દોષ છે. ચાલતાં પગમાં તૃણ આદિનો સ્પર્શ થાય ત્યાં આ શાનો સ્પર્શ થયો તે જેમ ખબર ન પડે તેમ, અથવા દિશા ભૂલી જવાય તેમ, એકબીજાની અપેક્ષા યુક્ત એવા દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક સ્વરૂપ જે બે

વિષયારંભનિવૃત્તિ, રાગદ્વેષનો અભાવ જ્યાં થાય; સહિત સમ્યગ્દર્શન, શુદ્ધચરણ ત્યાં સમાધિ સદુપાય. ૫
ત્રણે અભિન્નસ્વભાવે, પરિણુમી આત્મસ્વરૂપ જ્યાં થાય; પૂર્ણ પરમપદ પ્રાપ્તિ, નિશ્ચયથી ત્યાં અનન્ય સુખદાય. ૬

નય (Points of view) છે, તેને અનુસરીને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને ન જાણવા તે વિમોહ દોષ છે. ૪

૫. યથાર્થ પદાર્થદર્શન કે આત્મદર્શનરૂપ સમ્યગ્દર્શન સહિત પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો સંયમ થાય, આરંભ પરિગ્રહનો ત્યાગ થાય, અને રાગદ્વેષનો અભાવ થાય ત્યાં શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રમણતારૂપ ચારિત્ર પ્રગટે. આ ચારિત્રરૂપ આત્મસ્થિરતા સતત વર્ધમાન થાય ત્યાં ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકતારૂપ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય. તેથી આ આત્મપરિણામની અખંડ સ્વસ્થતારૂપ પરમ સમાધિનો સદુપાય, સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય શુદ્ધ ચારિત્રને કહ્યો છે. ૫

૬. આ ત્રણેય સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્ચારિત્રરૂપ રતનત્રય પરિણામ અભિન્નપણે એક આત્માપણે પરિણુમી આત્મારૂપ જ્યારે થાય ત્યારે નિશ્ચયે પૂર્ણ પરમ પદરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય; કે જે પદ અનન્ય સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વાધીન આત્મિક સુખથી પરિપૂર્ણ મોક્ષરૂપ કહેવાય છે. અર્થાત્ રતનત્રયની એકચતારૂપ નિરંતર પરિણામ એ જ અનંત સુખમય મોક્ષની પ્રાપ્તિનું અનન્ય કારણ થાય છે. ૬

જીવ, અજીવ પદાર્થો, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ તથા બંધ; સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ, તત્ત્વ કહ્યાં નવ પદાર્થ સંબંધ. ૭
જીવ, અજીવ વિષે તે, નવે તત્ત્વનો સમાવેશ થાય; વસ્તુ વિચાર વિશેષે, ભિન્ન પ્રબોધ્યા મહાન મુનિરાય. ૮

૭. જડ અને ચેતનના સંયોગસંબંધને કારણે, જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એમ નવ તત્ત્વ કે પદાર્થ કહેવાય છે. તેમાં પુણ્ય અને પાપ સિવાયનાં બાકીનાં સાતને ક્વચિત્ સાત તત્ત્વ કહેવાય છે અને એ નવેયને નવ પદાર્થ કહેવાય છે. ૭

૮. એ નવે તત્ત્વ જીવ અને અજીવ એ બે તત્ત્વમાં જ સમાવેશ પામી જાય છે. પરંતુ વસ્તુને વિશેષપણે વિચારવા અર્થે મહાન મુનીન્દ્ર ભગવાન સર્વજ્ઞે તે નવ પ્રકારે ભેદ પાડીને વિસ્તારથી પ્રજ્ઞ્યા છે. ૮

- ૧ જડભાવે જડ પરિણુમે, ચેતન ચેતન ભાવ;
કોઈકોઈપલટે નહીં, છોડી આપ સ્વભાવ. ૧
- જડ તે જડ ત્રણ કાળમાં, ચેતન ચેતન તેમ;
પ્રગટ અનુભવરૂપ છે, સંશય તેમાં કેમ ? ૨

જડ ચેતન વિવેક

૧. જડ સદાય જડપણે પરિણુમે અને ચેતન સદાય ચેતન-પણે પરિણુમે, પણ પોતપોતાનો સ્વભાવ છોડીને કોઈ અન્યરૂપે કદાપિ પરિણુમે નહીં. અર્થાત્ જડ કદી ચેતનપણે પરિણુમે નહિ કે ચેતન કદી જડપણે પરિણુમે નહિ. ૧
૨. જડ છે તે ત્રણે કાળે જડરૂપે જ રહે છે અને ચેતન છે તે ત્રણેય કાળમાં ચેતનરૂપે જ રહે છે. એ વાત પ્રગટ અનુભવરૂપ છે. તેથી તેમાં કદાપિ સંશય થવા યોગ્ય નથી. જડની ગમે તેટલી અવસ્થાઓ પલટાય પણ તે સર્વ જડરૂપે જ રહે છે અને ચેતનની પણ ગમે તેટલી અવસ્થાઓ બદલાય પણ તે સર્વ ચેતનરૂપે જ રહે છે. જડની કોઈપણ અવસ્થા કદી પણ ચેતનરૂપ થાય કે ચેતનની કોઈ અવસ્થા કદી પણ જડરૂપ થાય એમ કદાપિ બનવા યોગ્ય જ નથી, એમ નિઃસંદેહ છે. ૨

જે જડ છે ત્રણ કાળમાં, ચેતન ચેતન હોય;
 બંધ મોક્ષ તો નહિ ઘટે, નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ નહોય. ૩
 બંધ મોક્ષ સંયોગથી, જ્યાં લગ આત્મ અભાન;
 પણ નહિ ત્યાગ સ્વભાવનો, ભાળે જિન ભગવાન. ૪

૩. તો ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે જે જડ ત્રણે કાળ જડ જ રહે તેમ હોય અને ચેતન પણ ત્રણેય કાળમાં ચેતન રહે તેમ હોય તો પછી બંધ અને મોક્ષ આદિ અવસ્થા ઘટતી નથી. અથવા પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ સંભવતી નથી. અર્થાત્ ચેતન ચેતન જ રહે તો તે સદાય મુક્ત જ રહે એટલે એને જડ સાથે બંધાવાનો પ્રસંગ જ કેમ આવે ? અને જડ જડરૂપે જ રહે તો તેને પણ ચેતન સાથે બંધરૂપે એકમેક થવાનો પ્રસંગ કેમ ઉદ્ભવે ? અર્થાત્ બંધ, મોક્ષ, પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ કંઈ સંભવે નહિ. ૩

૪. એનું સમાધાન એમ છે કે બન્ને પદાર્થો ત્રણે કાળમાં પોતપોતાના સ્વરૂપે જ રહે છે. છતાં વિભાવ અવસ્થામાં તેમનો પરસ્પર સંયોગ સંબંધ થાય એવો વસ્તુસ્વભાવ છે. જ્યાં સુધી આત્માને પોતાના સ્વરૂપનું અભાન, અજ્ઞાન છે ત્યાં સુધી દેહાદિ પરમાં અહં મમત્વરૂપ જ્ઞાંતિથી, અને ઇષ્ટાનિષ્ટ આદિ કલ્પનાજનિત રાગદ્વેષાદિ વિભાવથી તે જડ એવાં કર્મ પરમાણુઓને સંયોગસંબંધે ગ્રહણ કરે છે. અને તે અજ્ઞાન, રાગદ્વેષાદિ વિભાવો ટળી જાય ત્યાં સર્વ કર્મ—પરમાણુથી મુક્ત થઈ જાય છે. એમ બંધ કે મોક્ષ એ સંયોગસંબંધથી કહેવાય છે. પરંતુ એ બંધ કે મોક્ષ બન્ને અવસ્થામાં જડ કે ચેતન કોઈ પોતપોતાના સ્વભાવનો અર્થાત્ જડ જડપણનો અને

વર્તે બંધ પ્રસંગમાં, તે નિજ પદ અજ્ઞાન;
પણ જડતા નહિ આત્મને એ સિદ્ધાંત પ્રમાણ. ૫
ગ્રહે અરૂપી રૂપીને, એ અચરજની વાત;
જીવ બંધન જાણે નહીં, કેવો જિન સિદ્ધાંત ? ૬

ચેતન ચેતનપણાનો ત્યાગ કરતાં નથી. બન્ને પોતાના સ્વભાવ યુક્ત જ રહે છે. એમ જિન ભગવાનનો સિદ્ધાંત છે. ૪

૫. જીવ બંધપ્રસંગમાં વર્તે છે અર્થાત્ કર્મબંધ અવસ્થામાં રહે છે તેનું કારણ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પોતે ભૂલી ગયારૂપ અજ્ઞાન છે. પણ તેથી કરીને કંઈ આત્માને જડતા, જડપણું પ્રાપ્ત થયું નથી. અર્થાત્ ચેતન કદી જડ થઈ ગયો નથી. એ સિદ્ધાંત પ્રમાણ, ન્યાયયુક્ત છે. ૫

૬. આકાશાદિ બીજાં અરૂપી દ્રવ્યો, જડ પરમાણુથી લેપાતાં નથી, પરંતુ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે વસ્તુસ્વભાવ એવો છે કે અરૂપી એવો જીવ રૂપી એવાં જડ-પરમાણુને કર્મરૂપે ગ્રહણ કરે છે અને તેની સાથે સંયોગસંબંધે બંધાય છે. આમ છતાં જીવ પોતે આવી રીતે જડ-પરમાણુરૂપ કર્મોથી બંધાઈ રહ્યો છે એમ પોતાના બંધનને પોતે જાણતો નથી. એ જિન ભગવાનનો કેવો ગહન, સૂક્ષ્મ, અગમ્ય સિદ્ધાંત છે ? અર્થાત્ સંપૂર્ણ જ્ઞાનવંત એવા કેવળજ્ઞાન ભાસ્કર સર્વજ્ઞ ભગવાને જ પોતાના દિવ્ય જ્ઞાનપ્રકાશથી આ સિદ્ધાંત જાણ્યો અને ઉપદેશ્યો; જ્યારે અન્ય દર્શનોમાં તથારૂપ જ્ઞાનના અભાવે કર્મબંધ કેમ થાય છે ? અને તેથી કેમ છુટાય ? ઇત્યાદિ બંધમોક્ષની યથાર્થ વ્યવસ્થા દૃષ્ટિગોચર થતી નથી.

પ્રથમ દેહદૃષ્ટિ હતી, તેથી ભાસ્યો દેહ;
હવે દૃષ્ટિ થઈ આત્મમાં, ગયો દેહથી નેહ. ૭

રત્તો બંધદિ કમ્મં, મુચ્છદિ જીવો વિરાગસંપત્તો ।
एसो जिणोवदेसो, तद्वा कम्मेसु मा रज्ज ॥

અર્થાત્ રાગી જીવ કર્મને બાંધે છે, અને રાગરહિત જીવ કર્મને છોડે છે એ જિનનો ઉપદેશ છે, માટે કર્મોમાં રાગ કરો મા. તેલની ચીકાશથી આર્દ્ર પદાર્થો ઉપર ધૂળ આવીને જેમ વળગે છે, તેમ રાગરૂપ ચીકાશથી યુક્ત એવા જીવના પ્રદેશોમાં જડ-પરમાણુરૂપ કર્મો આવીને બંધાય છે, અને ચીકાશ વગરનો રેતીનો ગોળો જેમ ભીંત ઉપર ચોંટતો નથી, તેમ રાગાદિ પરભાવમાં અનાસક્ત, ઉદાસીન એવા જીવને કર્મબંધ થતો નથી, એ બંધ-મોક્ષનો સિદ્ધાંત જે જિન ભગવાને પ્રરૂપ્યો છે તે સૂક્ષ્મજ્ઞાન ગમ્ય પણ અદ્ભુત છે. ૬

૭. અનાદિથી પોતાના સ્વરૂપનું અભાન, અજ્ઞાન આદ્યું આવતું હોવાથી દેહ તે જ હું એમ માની, દેહને જ સર્વસ્વ ગણી, તેની જ સાર સંભાળ માટે બાહ્યદૃષ્ટિથી જ સર્વ પ્રવર્તન હતું. તેથી જ્યાં ત્યાં દેહદૃષ્ટિથી પોતાનો દેહ તે પોતે, તેમ બીજાના દેહ તે બીજાના આત્મા એમ ગણી, માત્ર રૂપી એવું દૃશ્ય જગત્ તે જ સર્વસ્વ છે એમ જોવાનો અભ્યાસ હતો, તે કોઈ પૂર્વના પ્રબળ યોગાભ્યાસે અને ગુરુગમે આ દેહ અને સર્વ દૃશ્ય જગત્ અદૃશ્ય કરી, અદૃશ્ય એવો અચિંત્ય ચિંતા-મણિ નિજ શુદ્ધ સહજ આત્મા જોવાની દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ. તેથી હવે આત્મામાં દૃષ્ટિ સ્થિર થતાં, જ્યાં ત્યાં એક એ જ

જડ ચેતન સંયોગ આ, ખાણુ અનાદિ અનંત;
કોઈ ન કર્તા તેહનો, ભાખે જિન ભગવંત. ૮
મૂળ દ્રવ્ય ઉત્પન્ન નહિ, નહીં નાશ પણ તેમ;
અનુભવથી તે સિદ્ધ છે, ભાખે જિનવર એમ. ૯

એમ જોવાની દૃષ્ટિ સાધ્ય થતાં, ત્યાં અનંત આનંદ શાંતિ સુખ અને સમાધિ જણાતાં, આ અસાર ક્ષણિક પર એવા દેહ ઉપરથી સ્નેહ, રાગ, મમત્વ, આસક્તિ નષ્ટ થઈ ગઈ. અને ‘અમે દેહધારી છીએ કે કેમ? તે સંભારીએ ત્યારે માંડ જાણીએ છીએ,’ એવી વિદેહી દશાણ્વ અદ્ભુત અચિંત્ય આત્મપ્રાપ્તિ થઈ. ૭

૮. આ વિશ્વમાં જડ અને ચેતનરૂપ જે જે પદાર્થોના સમૂહ છે તે અનાદિના છે. જડ એવાં કર્મોના ચેતન એવા જીવો સાથે સંયોગ સંબંધ છે તે પણ અનાદિનો છે. આમ જડ અને ચેતનના સંયોગરૂપ આ ખાણુ—આ વિશ્વ અનાદિ કાળથી છે. અને અનંત કાળ ભવિષ્યમાં પણ તે જ રીતે આ વિશ્વ રહેનાર છે. અનેક પ્રકારે અવસ્થાતર થવા યોગ્ય છે, પણ નાશ થવા યોગ્ય કદી નથી. તેનો કર્તા કોઈ નથી. તેમ ઉપલક્ષણથી તેનો હર્તા પણ કોઈ નથી. એમ સર્વજ્ઞ એવા જિન ભગવંતે કહ્યું છે.

૯. આ વિશ્વમાં, જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એમ છ મૂળ દ્રવ્યો, પદાર્થો કહ્યા છે. તે પદાર્થો કોઈએ ઉત્પન્ન કર્યા નથી પરંતુ અનાદિથી સ્વયંસિદ્ધ છે. તેથી

હોય તેહનો નાશ નહિ, નહીં તેહ નહિ હોય;
એક સમય તે સૌ સમય, ભેદ અવસ્થા જોય. ૧૦

x

x

x

જે પદાર્થ ઉત્પન્ન છે તે અવિનાશી છે, એ ન્યાયે એ છએ
દ્રવ્યો કદાપિ નાશ પામવા યોગ્ય નથી. અર્થાત્ ત્રિકાળ રહેવા
યોગ્ય છે. આ સિદ્ધાંત જ્ઞાનીઓએ અનુભવથી સિદ્ધ કરીને
જણાવ્યો છે, એમ જિન ભગવાને કહ્યું છે. ૯

૧૦. જે દ્રવ્ય, પદાર્થનું અસ્તિત્વ છે તેનો નાશ કદાપિ
થવો સંભવતો નથી. તેમ જે દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ નથી તે દ્રવ્ય
ઉત્પન્ન થવું સંભવતું નથી. એક સમય માત્ર જે દ્રવ્ય અસ્તિત્વ
ધરાવે છે તે દ્રવ્ય સૌ સમય, સર્વ કાળ માટે અસ્તિત્વરૂપે
રહેવાનું જ છે. તેનો કોઈ સમયે નાશ થવો સંભવતો નથી.
જિન ભગવાને જે જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને
કાળરૂપ છ દ્રવ્યો કહ્યાં છે તે છએ દ્રવ્યો આ પ્રમાણે અનાદિથી
અસ્તિત્વવાળાં હોવાથી અનંતકાળ પર્યંત સ્થિતિવાળાં રહેવાનાં
છે. તેમ જ તે કોઈ ઉત્પન્ન થયેલાં નથી તેથી તેમનો નાશ કદી
થવાનો નથી. માત્ર તેમાં અવસ્થાંતર થયા કરે છે અને તેથી
ભિન્ન ભિન્ન સમયે તેમની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ દૃષ્ટિ-
ગોચર થાય છે. તેમ ત્રણે કાળ તેમની અવસ્થાઓ બદલાતી
દૃષ્ટિગોચર થવા યોગ્ય છે. ૧૦

૨ પરમ પુરુષ પ્રભુ સદ્ગુરુ, પરમ જ્ઞાન સુખ ધામ;
જેણે આપ્યું ભાન નિજ, તેને સદા પ્રણામ. ૧

૧૧. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારેય પુરુષાર્થમાં સર્વોપરી એવા ધર્મ અને મોક્ષ પુરુષાર્થમાં નિરંતર પ્રવર્તતા એવા,—સતપુરુષાર્થયુક્ત તે પુરુષ,—સર્વોત્કૃષ્ટ આત્મદશામાં રમણુ કરતા પરમ પુરુષ સદ્ગુરુ ભગવાન, જે પોતે પરમજ્ઞાન અને સુખનું ધામરૂપ બની, આ પામરને પોતાના સ્વરૂપનું ભાન કરાવવા પરમ ઉપકારશીલ બન્યા, તે કારુણ્યમૂર્તિ સદ્ગુરુ પ્રભુને પરમ ભક્તિથી ત્રિકાળ અભિવંદન હો ! પ્રણામ હો !! ૧૧

[૯૦૨] જડ ચૈતન વિવેક મુખ્ય, કાર્તિક વદ ૧૧,
મંગળ, ૧૯૫૬

(જડ ને ચૈતન્ય બન્ને)

જડ ને ચૈતન્ય બન્ને દ્રવ્યનો સ્વભાવ ભિન્ન,
સુપ્રતીતપણે બન્ને જેને સમજાય છે;

૨૪

જડ ચૈતન વિવેક

૧. આ જગતના સર્વ પદાર્થો, કોઈ જડ અને કોઈ ચૈતન એમ બે પ્રકારે મુખ્યત્વે ઓળખાય છે. તેમાં જીવ પોતે ચૈતન છે, ચૈતન્ય લક્ષણવાળો ચૈતનાયુક્ત પદાર્થ છે. જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય આદિ ગુણસ્વરૂપ, અરૂપી એવો તેનો ચૈતન્ય સ્વભાવ છે. અનાદિ અનંત એવો પોતે શાશ્વત પદાર્થ છે. અને પોતાથી છેક જુદા, છતાં પોતાને બંધ અવસ્થામાં રાખનાર, પોતાના દેહ આદિરૂપે સંયોગ સંબંધમાં રહેલા, એવા પુદ્ગલ જડ પરમાણુઓ તે જડ પદાર્થ છે. તે વર્ણુ રસ ગંધ સ્પર્શાદિ ગુણવાળા રૂપી પદાર્થ છે. તેથી અરૂપી એવા જીવના જ્ઞાનાદિ સ્વભાવથી સાવ જુદા છે. અન્ય છે.

જ્ઞાની સદ્ગુરુના બોધે જેને જડનો એવો જડ સ્વભાવ અને ચૈતનનો એવો અનંત જ્ઞાન દર્શન સુખ આદિ આત્મ ઐશ્વર્ય યુક્ત શાશ્વત ચૈતન્ય સ્વભાવ યથાર્થ જાણવામાં આવે છે, તે બન્નેનો સ્વભાવ સાવ જુદો જુદો હોવાથી બન્ને પદાર્થો સાવ જુદા જુદા છે પણ અત્યારે અજ્ઞાન દશામાં જેમ એકમેક

સ્વરૂપ ચેતન નિજ, જડ છે સંબંધ માત્ર,
અથવા તે જ્ઞેય પણ પરદ્રવ્ય માંય છે;

ભાસે છે તેમ વાસ્તવિક નથી, એમ યથાર્થ પ્રતીતિ શ્રદ્ધા નિશ્ચયપૂર્વક સ્પષ્ટ જેને સમજાય છે તેને પોતાનું નિજસ્વરૂપ તો ચેતન છે, અને જડ તો સંબંધ માત્ર છે, અથવા તે જડ તો જ્ઞેય પરદ્રવ્ય છે અને પોતે તો તેનો જોનાર જાણનાર જ્ઞાતા દૃષ્ટા ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા તેથી કેવળ ભિન્ન છે, એમ પોતાની અભેદચિંતના જાગતાં, પોતાને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ, સાક્ષાત્કાર, આત્મદર્શન પ્રગટે છે. તેથી અચિંત્ય સુખસ્વરૂપ પરમાનંદનું ધામ એવા પોતાના આત્માના અનુભવ અમૃતરસમાં નિમગ્ન થતાં, આત્માનું અદ્ભુત અચિંત્ય માહાત્મ્ય અનુભવમાં આવતાં, અસાર અને અન્ય એવા જડ પદાર્થ પ્રત્યે ઉદાસીનતા, અનાસક્ત ભાવ જાગે છે. અને તેથી પરમાંથી વૃત્તિ પાછી વળી પોતાના સહજ શુદ્ધ આત્મ સ્વભાવમાં જ વૃત્તિનો પ્રવાહ પ્રવહે છે. અર્થાત્ બહિર્મુખ વૃત્તિ અંતર્મુખ થઈ આત્મામાં જ શમાય છે.

અનાદિ અવિદ્યાજનિત દેહાત્મબુદ્ધિ એ જ સંસાર દુઃખનું મૂળ છે. શ્રીમદ્ પૂજ્યપાદ સ્વામી સમાધિશતકમાં કહે છે કે :—

મૂલં સંસારદુઃખસ્ય દેહ એવાસ્મધીસ્તતઃ ।

ત્યક્તૈવૈનાં પ્રવિશેદન્તર્વહિરવ્યાપૃતેન્દ્રયઃ ॥ ૧૫ ॥

અર્થાત્ સંસારદુઃખનું મૂળ દેહાત્મબુદ્ધિ છે તેથી તેને તજીને, બાહ્ય વિષયોમાં પ્રવર્તી ઈન્દ્રિયોને રોકીને અંતરમાં (આત્મામાં) પ્રવેશ કરવો, અંતરાત્મબુદ્ધિ કરવી.

એવો અનુભવનો પ્રકાશ ઉદ્ઘાસિત થયો,
 જડથી ઉદાસી તેને આત્મવૃત્તિ થાય છે;
 કાયાની વિસારી માયા, સ્વરૂપે સમાયા એવા,
 નિર્ઐશનો પંથ ભવઅંતનો ઉપાય છે. ૧

ઉપરોક્ત વિવેકજેને જાગે છે અને ભેદવિજ્ઞાનની ભાવના પ્રગટે છે તેને એવી સમજણ તથા શ્રદ્ધા અચળપણે સતત સ્ફુરાયમાન હોય છે કે અનંતા જ્ઞાનીઓએ જાણ્યો તેવો જ્ઞાતા દષ્ટા ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા તે હું છું. જ્ઞાન દર્શન સુખ વીર્ય આદિ મારો સ્વભાવ છે. તેમ જ નિત્ય શાશ્વત સમાધિસુખે પરિપૂર્ણ સિદ્ધિપદરૂપ મોક્ષમય સહજાત્મસ્વરૂપ એ જ મારું મૂળ સ્વરૂપ છે. અને આ દેહાદિ તો જડ, વિનાશી, અશુચિ અને દુઃખનું મૂળ તેમ જ મારાથી તદ્દન ભિન્ન અન્ય પદાર્થ છે. તેથી તેમાં મમતા, મોહ, પ્રેમ, પ્રીતિ આસક્તિ એ સર્વ સંસાર પરિભ્રમણના કારણરૂપ મહા બંધનનાં કારણ છે. તે મોહ મમતા હવે ટાળવા કટિબદ્ધ થઈ સતત જાગૃત પુરુષાર્થયુક્ત રહેવું એ જ મારે સર્વપ્રયાસે કરવાયોગ્ય મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

આવી અપૂર્વ જાગૃતિ વડે જે ધન્યપુરુષો કાયાની માયા, દેહ ઉપરનો પ્રેમ, મમતા મોહ, આસક્તિ, અથવા દેહાધ્યાસ ટાળી દે છે, તે મહાપુરુષો દેહાત્મબુદ્ધિ દૂર થવાથી, આત્માના શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં શમાય છે. અર્થાત્ બાહ્યભાવોથી તેમની વૃત્તિ વિરામ પામી અંતર્મુખ થઈ પોતાના શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં લીન થઈ તેઓ શાંત સમાધિસ્થ થાય છે.

આમ દેહાત્મબુદ્ધિરૂપ દર્શનમોહ એ મુખ્ય અંતરંગ પરિ-

દેહ જીવ એકરૂપે ભાસે છે અજ્ઞાન વડે,
 ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ પણ તેથી તેમ થાય છે;
 જીવની ઉત્પત્તિ અને રોગ, શોક, દુઃખ, મૃત્યુ,
 દેહનો સ્વભાવ જીવ પદમાં જણાય છે;

અહગ્રન્થિ, ગાંઠ, બંધન છેદાવાથી, તે જ્ઞાની પુરુષ અન્ય બાહ્ય અને અંતરંગ સર્વ પરિગ્રહરૂપ ગ્રંથિને છેદવા સમર્થ બને છે. અર્થાત્ દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહરૂપ મહાન ગ્રંથિનો છેદ કરીને તે મહાપુરુષ નિર્ગ્રંથ, મોહગ્રંથિરહિત, વીતરાગ સર્વજ્ઞ પદે વિરાજિત બને છે. અને એ જ મોહગ્રંથિને છેદવાનો જે ઉપાય, માર્ગ આ નિર્ગ્રંથ મહાત્માઓ દર્શાવે છે તે જ સંસારના અંતનો અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિનો સાચો ઉપાય છે. ૧

૨. બાહ્યદષ્ટિ જીવોને શરીર અને આત્મા બન્ને એકરૂપે ભાસે છે તેનું કારણ અજ્ઞાન છે. પોતાને આત્માના સ્વભાવનું અને જડ એવા શરીરના સ્વભાવનું જ્ઞાન નથી, તેથી જ, અનાદિથી શરીર અને આત્મા એકરૂપે માનવારૂપ ભૂલ ચાલી આવે છે. અને તેથી ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ પણ તેવી જ ભ્રાંતિસહિત થાય છે. દેહની સારસંભાળ ઇત્યાદિથી જાણે આત્માની સારસંભાળ થાય છે એમ માની દેહની પાછળ જ જીવ સર્વ કાળ એળે ગુમાવી દે છે. જીવ તો સદાય શાશ્વત હોવાથી અનુત્પન્ન છે. પરંતુ તે દેહમાં આવે છે ત્યારે દેહની ઉત્પત્તિ થઈ તેને જીવની ઉત્પત્તિ ગણે છે. તેમ જ દેહમાં રોગ, શોક, મૃત્યુ આદિ થાય છે તે દેહનો સ્વભાવ છતાં અજ્ઞાનવશે તે આત્માનો સ્વભાવ ગણે છે. આવો જે અનાદિનો દેહ અને આત્માને એક-

એવો જે અનાદિ એકરૂપનો મિથ્યાત્વભાવ,
જ્ઞાનીનાં વચન વડે દૂર થઈ જાય છે;

ભાસે જડચૈતન્યનો પ્રગટ સ્વભાવ સિન્ન,
બન્ને દ્રવ્ય નિજ નિજ રૂપે સ્થિત થાય છે. ૨

રૂપ માનવાનો મિથ્યાત્વભાવ છે તેને દૂર કરવાનો, અર્થાત્ મિથ્યાત્વરૂપ મહા રોગ ટાળવાનો અચૂક ઉપાય, અમોઘ ઔષધિ જે કોઈ પણ હોય તો તે જ્ઞાની પુરુષનો બોધ છે. જીવને અજરામર પદની પ્રાપ્તિ માટે સૌથી પ્રથમ ટાળવા યોગ્ય અનાદિનો મહા રોગ આ મિથ્યાત્વભાવ, તે જ્ઞાની પુરુષના વચનરૂપ અમૃત વિના, બીજા કોઈ ઉપાયે ટળી શકે તેમ નથી. જ્ઞાની પુરુષને યથાર્થ જ્ઞાન દર્શન સમાધિ આદિ આત્મસ્વભાવ પ્રગટયો છે, અને તેથી તેમનાં શાંતરસપ્રધાન ગંભીર આશયયુક્ત વસ્તુના સ્વભાવને બોધતાં અચિંત્ય માહાત્મ્યયુક્ત વચનો, અનુભવદશા સહિત હોવાથી, જીવને અનાદિની અવિદ્યા દૂર કરી, યથાર્થ પદાર્થસ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવા સમર્થ બને છે. જ્ઞાનીના બોધથી જીવ જાગૃત થઈ અનાદિની મોહનિદ્રા તજી દેવા સમર્થ બને છે. તેને જડ અને ચૈતન્યનો બન્નેનો જુદો જુદો સ્વભાવ સાવ સ્પષ્ટ પ્રગટ સમજાય છે. અને દેહ આદિ પોતાથી ભિન્ન સ્વભાવવાળાં છે એમ યથાર્થ સમજણ થતાં, તેનો મોહ મમતા રાગદ્વેષાદિ સર્વ વિભાવો ટળી જાય છે. જેથી આત્મા આત્મ-પરિણામી થઈ, સમ્યગ્દર્શનરૂપ સ્વાનુભવપ્રકાશને પામી, ધન્યરૂપ બને છે. અને તે સમ્યગ્દર્શનના પ્રતાપે વૃત્તિ આત્મભાવમાં જ નિરંતર વહે છે. જેથી નિરંતર આત્મરમણતારૂપ સ્વભાવ-

સમાધિને પામી, સર્વ કર્મ કલાંકને ટાળી અજરામર પદરૂપ
નિજ નિર્મળ સહજાત્મસ્વરૂપમાં સદાને માટે વિરાજિત થઈ,
પરમ કૃતકૃત્ય પરમાત્મા બને છે.

“જ્ઞાનીનાં વાક્યના શ્રવણથી ઉદ્દાસિત થતો એવો
જીવ, ચેતન, જડને ભિન્ન સ્વરૂપ યથાર્થપણે પ્રતીત કરે છે,
અનુભવે છે, અનુક્રમે સ્વરૂપસ્થ થાય છે.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આમ સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ મોક્ષપદ પ્રાપ્ત થતાં, આત્મા
આત્મારૂપે સ્થિત થાય છે અને કર્મરૂપ પુદ્ગલો કર્મપણું
તજી દઈ પુદ્ગલરૂપે સ્થિત થાય છે. અર્થાત્ બન્ને દ્રવ્યો
પોતપોતાના સ્વભાવમાં સ્થિત થાય છે. ૨

[૭૩૮] પરમ પદ પ્રાપ્તિની ભાવના

અપૂર્વ અવસર

અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?
ક્યારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથ જો ?

પરમ પદ પ્રાપ્તિની ભાવના

અપૂર્વ અવસર

અનાદિથી અપ્રાપ્ત એવી અપૂર્વ અંતરાત્મદશા જેના અંતરમાં નિરંતર જળાહુળી રહી છે, અર્થાત્ અનાદિથી નહિ જિતાયેલા એવા દર્શનમોહ આદિ અંતરંગ શત્રુઓનો માત્ર પરાજય જ નહિ પણ ક્ષય કરી, જેણે શુદ્ધ સમ્યક્દર્શનરૂપ સ્વાનુભવ પ્રકાશ અંતરમાં સદોદિત પ્રગટ કરી, ક્ષીણપ્રાય એવા શેષ કષાયાદિ વિભાવોનો સર્વથા સંપૂર્ણ ક્ષય કરવા ઉગ્રપણે સતત પુરુષાર્થપરાક્રમ પ્રવર્તાવ્યું છે એવા અધ્યાત્મવીર, ભાવ નિર્ગ્રંથ, અપ્રમત્ત યોગી, આત્મારામી, વૈરાગ્યચિત્ત, શાંતમૂર્તિ પરમ તત્ત્વવેત્તા શ્રીમદ્ રાજ્યચન્દ્રરૂપ શીતળ હિમગિરિના ઉચ્ચતમ અધ્યાત્મભાવનારૂપ ઉન્નત શિખરથી નીકળતી કવિતા-રૂપ સુરસરિતા સમાન આ અદ્ભુત અમૃતમય શાંતરસ વહાવતી કાવ્યગંગા, સિદ્ધિપદને પ્રાપ્ત કરવા સોપાન સમ ગુણસ્થાન-આરોહણ ક્રમમાં અવગાહન કરાવી મુમુક્ષુને અપૂર્વ આત્મોન્નતિના શિખરે વિરાજિત કરાવવા અનુપમ અદ્ભુત તીર્થરૂપ બની, સમસ્ત સંસાર કલેશનું મૂળ અજ્ઞાન રાગદ્વેષ આદિ સર્વ

સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને,
વિચરણું કેવ મહત્પુરુષને પંથ જો? અપૂર્વ ૦ ૧

કર્મમલને દૂર કરી, સર્વ પાપ તાપ અને સંતાપને નિવારી,
અનંત આત્મિક સુખશાંતિથી શીતળ એવા શુદ્ધ સહજ આત્મ-
સ્વરૂપનું નિજ પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરાવવા અનન્ય ઉપકારી
થાય એવી પ્રભાવશાળી, વિશુદ્ધ અંતરૂપરિણુતિરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ
પરમપદ પ્રાપ્તિની ભાવના, એ મહા જ્ઞાની શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના
અત્યુત્તમ અવિરત અંતરંગ અપ્રમત્ત પુરુષાર્થ પ્રવાહનું અદ્ભુ-
ત અલૌકિક અનુપમ દિગ્દર્શન કરાવે છે. અહો! તે ભાવ
નિર્ઞય મહાપુરુષનો અસ્ખલિત અંતરંગ પુરુષાર્થ-પ્રવાહ!
અહો! તે અંતરંગ અદ્ભુત વિદેહી જીવનમુક્ત દશા! અહો!
અહો!! વારંવાર અહો!!!

૧. અપૂર્વ અવસર એટલે પૂર્વે ક્યારેય પ્રાપ્ત નહિ થયેલો
એવો મહાભાગ્યરૂપ નિર્ઞય દશાનો ઉદય. ‘અનાદિ કાળના
પરિભ્રમણમાં અનંતવાર શાસ્ત્રશ્રવણ, અનંતવાર વિદ્યાભ્યાસ,
અનંતવાર જિનદીક્ષા, અનંતવાર આચાર્યપાણું પ્રાપ્ત થયું છે.
માત્ર સત્ મળ્યા નથી, સત્ સુણ્યું નથી, અને સત્ શ્રદ્ધયું નથી.
એ મળ્યે, એ સુણ્યે અને એ શ્રદ્ધ્યે જ છૂટવાની વાર્તાનો
આત્માર્થી ભણુકાર થશે.’

નિર્ઞયતા એટલે આરંભ પરિગ્રહનો ત્યાગ અથવા મુનિ-
લિંગની પ્રાપ્તિ તો પૂર્વે અનંતવાર પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે, તે નહિ.
અહીં જે નિર્ઞય દશાની ભાવના ભાવી છે તે યથાતથ્ય અપૂર્વ
નિર્ઞયતા છે, પણ પૂર્વે ઘણીવાર પ્રાપ્ત થયેલ બાહ્ય ત્યાગરૂપ
નિષ્કળ નિર્ઞયતા નહિ જ. અર્થાત્ એવો અપૂર્વ અવસર

ક્યારે આવશે ? કે જ્યારે પૂર્વે કદી નહિ પ્રાપ્ત થયેલ દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ બાહ્ય અને અભ્યંતર નિર્ઞંથતા પ્રાપ્ત થશે. સ્ત્રી પુત્ર, ધન, સ્વજનાદિ બાહ્ય પરિશ્રદ્ધના ત્યાગરૂપ બાહ્ય નિર્ઞંથતા અને મિથ્યાત્વ, ચાર કષાય અને નવ નોકષાયરૂપ ચૌદ પ્રકારના અભ્યંતર પરિશ્રદ્ધના ત્યાગરૂપ અંતરંગ નિર્ઞંથતા ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ? અથવા ‘રાગદ્વેષ અજ્ઞાન એ મુખ્ય કર્મની ગ્રંથ’નો છેદ કરી નિર્ઞંથ, મુક્તદશા ક્યારે પમાશે ? અનંત પ્રકારનાં કર્મથી આત્મા પ્રતિસમયે બંધાયો કરે છે. તેમાં મુખ્યે આઠ કર્મ કહ્યાં છે. તેમાં પણ મુખ્ય મોહનીય કર્મ કહ્યું છે. તેના દર્શનમોહ અને ચારિત્ર મોહ એમ બે પ્રકાર છે. આ મુખ્ય ગ્રંથિ, બંધન, ગાંઠ છે. દર્શનમોહને હણવાનો ઉપાય બોધ છે. જ્ઞાની પુરુષના જ્વલાંત ઉપદેશથી આત્મામાંથી દેહાધ્યાસ, દેહ-મમત્વ ટળી જઈ આત્મદર્શન પ્રગટ થતાં મિથ્યાત્વ કે દર્શન-મોહરૂપ ગ્રંથિ, છેદાઈ જાય છે, અને ચાર અનંતાનુબંધી કષાયનો અભાવ થાય છે. ત્યાર પછી ચારિત્રમોહની કષાય નોકષાયરૂપ ગ્રંથિ, છેદવા માટે વીતરાગતા પ્રગટાવવાનો પ્રબળ પુરુષાર્થ, પ્રબળ ભાવના અંતરાત્માના અંતરમાં સતત જગૃત હોય છે. તેના બળે મોહનીય કર્મનો ક્ષય થાય ત્યાં પરમ નિર્ઞંથ વીતરાગ સર્વજ્ઞ દશા પ્રાપ્ત થાય છે.

તેથી તે અપૂર્વ દશાની અહીં ભાવનારૂપ જગૃત પુરુષાર્થ-પરિણુતિ, ક્રમે ક્રમે ચૌદ ગુણસ્થાનક પર્યાંત પહોંચવા વધતી જાય છે.

એવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે કે જ્યારે બાહ્ય અને

સર્વ ભાવથી ઔદાસીન્યવૃત્તિ કરી,
માત્ર દેહ તે સંયમહેતુ હોય જો;
અન્ય કારણે અન્ય કશું કદપે નહીં,
દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્છા નવ જોય જો. અપૂર્વ ૦ ૨

અંતરંગ નિર્ગ્રંથદશા પ્રાપ્ત થશે? જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્ય કર્મ,
રાગ, દ્વેષ આદિ ભાવકર્મ અને શરીરાદિ નોકર્મ એ સર્વ
બંધનો, તેમ જ લોકસંબંધી બંધન, સ્વજનકુટુંબ બંધન, દેહા-
ભિમાનરૂપ બંધન, અને સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ બંધન એ સર્વ
સંબંધનો આત્યંતિક વિયોગ થાય તેવી રીતે તે બંધનો તીક્ષ્ણ-
પણે છેદીને મહાપુરુષોનો માર્ગ, સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રરૂપ
રત્નત્રયની પ્રાપ્તિથી અખંડ આત્મસ્વભાવમાં રમણુતારૂપ સર્વો-
ત્કૃષ્ટ સમાધિમાર્ગમાં નિરંતર ક્યારે વિચરીશું? અર્થાત્ અરિહંત,
સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, અને સાધુ એ પંચપરમેષ્ઠિરૂપ
મહાપુરુષો સંસારનાં સર્વબંધનો ત્યાગી ભેદવિજ્ઞાનની સતત
ભાવનાથી આત્મનિષ્ઠ થઈ સર્વોત્કૃષ્ટ બોધ અને સમાધિમય
શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ પરમ પદને પામી ધન્યરૂપ બન્યા
તે માર્ગે વિચરી ધન્યરૂપ ક્યારે બનીશું? ૧

૨. આત્માની પરિણતિ અનાદિથી બહિરાત્મભાવે બાહ્યમાં
જ ભમ્યા કરતી હતી, તે ત્યાંથી હઠાવી, અંતર્મુખ કરી, નિજ-
ઘરરૂપી સ્વભાવમાં સ્થિર કરતાં, અપૂર્વ સ્વાનુભવરૂપ અમૃત
રસના આસ્વાદમાં એકાગ્રતા થતાં, ‘આત્માથી સૌ હીન,’ અથવા
‘જગત ઇષ્ટ નહિ આત્મથી’ એ અમૂલ્ય બોધ ફલિતાર્થ
થતાં, હવે આત્માનું અચિંત્ય માહાત્મ્ય સાક્ષાત્ ભાસ્યું. અને

દર્શનમોહ વ્યતીત થઈ ઊપજ્યો મોહ જે,
દેહ ભિન્ન કેવલ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જે;
તેથી પ્રક્ષીણ ચારિત્રમોહ વિલોકિયે,
વર્તે એવું શુદ્ધસ્વરૂપનું ધ્યાન જે. અપૂર્વ ૦૩

‘જગત્ સાવ સોનાનું થાય તો પણ અમને તૃણવત્ છે,’ એમ તેનું માહાત્મ્ય ટળી ગયું, તેથી તે પ્રત્યેથી આસક્તિ, પ્રેમ, રાગ, નષ્ટવત્ થઈ ગયો. તેથી ઉદ્ધ= એટલે ઊંચે અને આસ= ખેસવું, સર્વ પરભાવો, પરદ્રવ્યોમાંથી વૃત્તિ ઊઠી જઈ, ઊંચે એટલે સર્વથી અલિપ્ત ભાવમાં, આત્મભાવમાં એકાગ્ર થઈ, તેરૂપ ઉદ્દાસીનતા, આસક્તિ રહિતદશા, વીતરાગતા, સર્વ ભાવ પ્રત્યે અસંગ અપ્રતિબદ્ધ એવા સાક્ષી ભાવે સમતા નિરંતર રહે, અને શરીર છે તે પણ સંયમમાર્ગ સાધવા માટે જ, તે હેતુએ જ ગળાય પણ અન્ય કોઈ પણ કારણે સંસારાર્થે ન વંપરાય, તેમ શરીરમાં અદ્ય પણ મૂર્છા, મોહ ન રહે એવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે? શરીરથી આહાર આદિ ક્રિયામાં પ્રવર્તવું પડે તો પણ તે શરીરમાં મમતા મોહ પોષવા માટે નહિ, પણ તેથી સ્વાધ્યાય ધ્યાન સમાધિ આદિ દ્વારા સંયમ માર્ગની આરાધના થઈ શકે એ જ હેતુએ તે પ્રવર્તના થાય. પરંતુ બાહ્ય ભાવે જગતમાં શરીર સારું લાગે, બળ કાંતિ આરોગ્ય વધે તેવા લૌકિક હેતુએ શરીર કે પરિગ્રહ વસ્ત્રાદિ કાંઈ પણ ખર્ચે નહિ. એવી નિર્મમ, નિષ્કામ, નિસ્પૃહ ભાવે એક સંયમાર્થે જ સર્વ પ્રવર્તના ક્યારે થશે? ૨

૩. દર્શનમોહ એટલે દેહાદિ પરમાં પોતાપણાની માન્યતા-રૂપ વિપરીત શ્રદ્ધા હતી તે ટળી જઈ, દેહથી ભિન્ન સ્વપર-

આત્મસ્થિરતા ત્રણ સંક્ષિપ્ત યોગની,
 મુખ્યપણે તો વર્તે દેહપર્યાંત જો;
 ઘોર પરિષદ કે ઉપસર્ગભયે કરી,
 આવી શકે નહીં તે સ્થિરતાનો અંત જો. અપૂર્વ ૦૪

પ્રકાશક કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપ પોતાનું જે આત્મસ્વરૂપ, મ્યાનથી તરવાર જેમ જુદી છે તેમ સાવ સ્પષ્ટ જુદું ભાસ્યું. તેનો બોધ, જાગૃતિ, જ્ઞાન, અનુભવ થયો. તે અનુભવરૂપ અમૃત રસનો આસ્વાદ નિરંતર અભંગપણે સતત ચાલુ રહે, એવું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં એકાગ્રતારૂપ ધ્યાન અખંડપણે પ્રવર્તે, તે માટે તેમાં વિદ્વન્કર્તા વિષયકષાય નોકષાયરૂપ ચારિત્રમોહ કે જેનું બળ સમ્યક્દર્શનના પ્રભાવે મંદ તો પડી જ ગયું છે, છતાં સાવ ક્ષીણ થઈ જાય, નિર્મૂળ થઈ જાય એવો અવસર ક્યારે આવશે ? અર્થાત્ જેને અંતરાત્મદશા પ્રગટ થાય તે પરમાત્મદશા પ્રગટાવવા, ચારિત્રમોહને ક્ષીણ કરવા, વિષયકષાય નિવારવા અંતરમાં સતત જાગૃત પુરુષાર્થરૂપ પરિણતિની ધારામાં અપ્રમત્તપણે પ્રવર્તવા નિરંતર ઉદ્યમી રહે છે. તેવા પુરુષાર્થનું આ ભાવનામાં અપૂર્વ દિગ્દર્શન દષ્ટિગોચર થાય છે.

૪. દર્શનમોહ વ્યતીત થવાથી આત્મદર્શન થયું. દેહથી ભિન્ન કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપ પોતાના આત્મામાં વૃત્તિની સ્થિરતા, રમણતાથી સ્વાનુભવ અમૃતરસનો આનંદ આસ્વાદ્યો. તેની મધુરતા મનમાં એવી વસી ગઈ કે અખંડ એ જ આત્મસ્થિરતાના આનંદમાં નિરંતર રહેવાય એવી આતુરતા જાગી. તેથી હવે એવી ભાવના બળવત્તર બને છે કે મન વચન કાયાના યોગ

સંયમના હેતુથી યોગપ્રવર્તના,
સ્વરૂપલક્ષે જિનઆજ્ઞા આધીન જો;
તે પણુ ક્ષણુક્ષણુ ઘટતી જાતી સ્થિતિમાં;
અંતે થાયે નિજસ્વરૂપમાં લીન જો. અપૂર્વંપ

છે તેની પ્રવૃત્તિ રોકીને, ધ્યાનમાં મગ્ન થતાં, તે આત્મસ્થિરતા અખંડ ટકીને રહે. મરણપર્યાંત તે સ્થિરતા અખંડ રહે. તે ધ્યાનમાં વિદ્ધ કરનાર બાવીસ પ્રકારના પરિષદોમાંથી ગમે તેવા પરિષદો આવો, અથવા દેવ મનુષ્ય તિર્યંચ અને અચેતનકૃત ચાર પ્રકારના ઉપસર્ગ કે મરણ થાય તેવા ઉપદ્રવો આવી પડે, તો પણુ દેહ હું છું, અથવા મારો છે, અને તેની સંભાળ લેવી જોઈએ એવા વિકલ્પે કે મરણાદિના ભયથી જરા પણુ આત્મસ્થિરતામાંથી ચલાયમાન ન થાઉં. ગમે તેવા મારણાંતિક ઉપદ્રવો પણુ તે અપૂર્વ આત્મસ્થિરતાનો અંત લાવે એમ કદી ન બને. ગમે તેવા વિકટ સંજોગોમાં પણુ આત્મસ્થિરતા અખંડ કાયમ ટકી રહે. ૪

૫. ઉદયવશાત્ શરીરાદિના કારણે આહાર વિહારાદિ માટે અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિ કરવી પડે ત્યારે ધ્યાનમાં એકાગ્ર એવી યોગની સ્થિરતા રહી શકે નહિ અને મન વચન કાયાને વ્યવહારિક કાર્યોમાં પ્રવર્તાવવાં પડે, છતાં ત્યાં પણુ લક્ષ તો એ જ રહે કે સંયમના હેતુથી જ એ પ્રવર્તના કરવી પડે છે. સાંસારિક કોઈ કારણે નહિ.

‘જે પ્રકારે અસંગતાએ આત્મભાવ સાધ્ય થાય તે પ્રકારે પ્રવર્તવું એ જિનની આજ્ઞા છે,’ એ આજ્ઞા અનુસાર અસંગ આત્મસ્વરૂપમાં અખંડ સ્થિર રહેવાના લક્ષે યોગની પ્રવૃત્તિ

પંચ વિષયમાં રાગદ્વેષ વિરહિતતા,
 પંચ પ્રમાદે ન મળે મનનો ક્ષોભ જો;
 દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર ને કાળ, ભાવ પ્રતિબંધ વાળુ,
 વિચરવું ઉદયાધીન પણ વીતલોભ જો. અપૂર્વ ૦૬

કરવી પડે, છતાં તે પ્રવૃત્તિ ક્ષણે ક્ષણે અદ્ય સ્થિતિવાળી થઈ
 ઘટતી ઘટતી છેવટે નિજસ્વરૂપમાં લીન થઈ જવારૂપ સ્થિતિને પામે.

ધ્યાનમાં નિર્વિકલ્પદશામાં શુદ્ધ ઉપયોગમાં રમણતા છે ત્યાં
 યોગની સ્થિરતા છે, તે દશા અખંડ ન રહે ત્યારે શુદ્ધ ઉપ-
 યોગમાંથી શુભોપયોગમાં આવવું થાય છે, ત્યાં સ્વાધ્યાય, ઉપ-
 દેશ, શાસ્ત્રાભ્યાસ આદિ શુભોપયોગમાં યોગની પ્રવૃત્તિ કરતાં
 પણ લક્ષ તો જિન આજ્ઞા અનુસાર નિજ શુદ્ધસહજાત્મસ્વરૂપમાં
 લીન થઈ સમાધિસ્થ દશામાં રમણતા કરવાનો જ રહે. તે
 લક્ષે ક્રમે ક્રમે યોગની પ્રવૃત્તિ ઘટતી જઈ છેવટે સ્વરૂપલીનતા
 થતાં સ્થિરતા પામે.

અથવા ત્રણ ગુણ્તિરૂપ યોગના નિરોધમાં આત્મસ્થિરતામાં
 નિમગ્નતા છે તે ઉદયવશ છૂટી જાય અને યોગની પ્રવૃત્તિ
 આહારાદિ અર્થે કરવી પડે તો સતત અંતર્મુખ ઉપયોગે રહે-
 વાના લક્ષે આજ્ઞાના ઉપયોગપૂર્વક જેમ આજ્ઞા આપી છે તેમ
 ઝોલવું પડે તો ઝોલવું, ચાલવું પડે તો ચાલવું, આહારાદિ
 લેવાં, વસ્ત્રપાત્રાદિ લેવાં-મૂકવાં, મળમૂત્રાદિ ત્યાગ કરવાં એ રૂપ
 પાંચ સમિતિમાં પ્રવર્તવું. તે પણ ગુણ્તિમાં ત્વરાથી ક્યારે પાછું
 સ્થિર થવાય એ લક્ષે પ્રવર્તતાં આત્મસ્થિરતાનો ધ્યેય સાધ્ય થાય.

૬. અચિંત્ય ચિંતામણિ સમાન અત્યુત્તમ માહાત્મ્ય જેને
 સ્વરૂપસ્થિરતાના અહ્ભુત આહ્લાદથી પોતાના આત્મામાં જ

નિરંતર ભાસી રહ્યું છે તેવા આ મહાત્મા હવે વિષયોમાં કે પર દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવમાં કે પ્રમાદમાં અટકી ન રહેવાય તે માટે જાગૃત રહેવાય તે ભાવના ભાવે છે.

પાંચે વિષયો આત્માના અતીન્દ્રિય સુખ આગળ નિર્માલ્ય તુચ્છ ભાસ્યા છે, તેથી તેમાં હર્ષશોક, ઇષ્ટઅનિષ્ટ, રાગદ્વેષભાવ હવે ન જ થાયો ! તેમ મનને આત્મામાં લીનતાથી જે આનંદ ભાસ્યો છે તે જગતમાં કયાંય મળે તેમ નથી એમ નિશ્ચય હોવાથી (૧) ઇન્દ્રિય (૨) વિકૃતિ (૩) કષાય (૪) સ્નેહ (૫) નિદ્રા એ પાંચ પ્રમાદથી મનની અસ્થિરતા ન થાયો, અર્થાત્ એ પ્રમાદમાં મન કદી ન જાયો ! આત્મસ્થિરતા માટે જ મનની અપ્રમત્ત રુચિ રહો ! પણ તેવાં કોઈ વિષયકષાયનાં પ્રલોભનોથી મન ચલિત ન થાયો ! ઉદયવશાત્ વિચરવું પડે તો તે પણ પરવસ્તુને શ્રદ્ધા કરવારૂપ લોભ કે પરમાં પ્રતિબંધ રહિત વિચરવું. દ્રવ્ય પ્રતિબંધ એટલે કોઈ પણ વસ્તુ વગર ન ચાલે એવો પ્રતિબંધ, ક્ષેત્ર પ્રતિબંધ એટલે અમુક ક્ષેત્ર અનુકૂળ છે માટે સારાં છે એમ ગણી તેમાં અટકી રહેવું, કાળ પ્રતિબંધ એટલે શિયાળો અનુકૂળ થાય છે, ઉનાળો અનુકૂળ નથી આવતો, વર્ષાકાળ પણ અનુકૂળ નથી ઇત્યાદિ પ્રતિબંધ, ભાવ-પ્રતિબંધ, ભાવથી ઇચ્છાથી પરમાં રાગદ્વેષાદિથી પ્રતિબંધ પામી રોકાઈ રહેવું અથવા પરભાવો, કદાચહો, સંકટપવિકલ્પો કે દુઃકર્યાન આદિમાં અટકી રહી સ્વભાવસન્મુખ પરિણતિ થવા ન પામે તેમ કરવું—તેવા સર્વ પ્રતિબંધ ટાળી અસંગ અપ્રતિબદ્ધભાવે વિચરવું. ઉદયાધીનપણે સાતા-અસાતા, માન-પૂજા, તિરસ્કાર-પુરસ્કાર, લાભ-અલાભ આદિ જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તેમાં માત્ર

ક્રોધ પ્રત્યે તો વર્તે ક્રોધસ્વભાવતા,
 માન પ્રત્યે તો દીનપણાનું માન જો;
 માયા પ્રત્યે માયા સાક્ષી ભાવની,
 લોભ પ્રત્યે નહીં લોભ સમાન જો. અપૂર્વ ૦૭

જ્ઞાતાદૃષ્ટા સાક્ષી રહી સમભાવે, લોભરહિત, નિઃસ્પૃહ, નિષ્કામ-
 પણે વિચરવું, કે જેથી વિષયકષાય અને પ્રમાદનો જય કરી
 પરમ નિર્ઐશદશા પ્રાપ્ત થાય. ૬

૭. તે ચારે કષાય આત્માને અનંત દુઃખરૂપ સંસારવૃદ્ધિનાં
 કારણ થાય છે અને સ્ફટિક સમાન શુદ્ધ નિર્મલ આત્મદશાને
 મુખ્ય આવરણ કરનાર મહાન શત્રુ છે, એમ દઢ નિરધાર થયે
 હોવાથી, હવે તેનો જય કરવા ઉદ્યુક્ત થયેલા આ પ્રયોગવીર
 મહાત્મા તેનો કેવી રીતે પરાજય કરવો તે ઉપાય વિચારે છે.

‘ક્રોધ પ્રત્યે તો વર્તે ક્રોધ સ્વભાવતા’ ઇત્યાદિમાં કાવ્ય
 ચમત્કૃતિથી એમ દર્શાવ્યું કે ક્રોધ પ્રત્યે ક્રોધસ્વભાવપણું વર્તે
 એટલે ક્રોધ કરવો હોય તો ક્રોધ પ્રત્યે કરવો, માન પ્રત્યે
 દીનપણાનું માન હોય, માન કરવું હોય તો પોતાના દીન-
 પણાનું માન કરવું, માયા પ્રત્યે સાક્ષીભાવની માયા કરવી—
 માયા કરવી હોય તો દૃષ્ટાપણારૂપ સાક્ષીભાવની માયા કરવી,
 ‘લોભ પ્રત્યે નહિ લોભ સમાન જો,’ લોભ કરવો હોય તો
 લોભ સમાન થવું નહિ, લોભનો લોભ કરવો નહિ.

ક્રોધને જીતવા માટે ક્રોધનાં નિમિત્તો પ્રત્યે ક્રોધ નહિ
 કરતાં, ક્રોધ જ મારું ખરું અહિત કરનાર મહાન શત્રુ છે, માટે
 તેને આધીન ન થાઉં, અને તેના પ્રત્યે જ ક્રોધ કરી તેને ચિત્ત-

ભૂમિમાં પ્રવેશ જ થવા ન દઉં, એમ ચિંતવી, અન્ય નિમિત્ત પ્રત્યે ક્ષમાભાવ ધારણ કરે; અર્થાત્ ગમે તેવાં ક્રોધનાં નિમિત્તોમાં પણ ક્ષમા, શાંતિથી ક્રોધને નિષ્ક્રિય કરે. તેવી જ રીતે માનથી બીજાને હલકા ગણવાથી પોતાને જ નીચ ગોત્રાદિમાં ભ્રમવું પડે છે, અને તેથી પોતાની અનંત રિદ્ધિસિદ્ધિરૂપ સાચી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થવી અટકી રહી છે. પરંતુ જગતમાં સર્વ આત્મા પોતાના સમાન કે પરમાર્થથી પરમાત્મા સમાન ઐશ્વર્યશાળી હોવાથી, કેનાથી પોતે અધિક છે કે જેથી માન કરવું ઘટે? એમ વિચારી સર્વથી પોતે તો અધમાધમ લઘુમાં લઘુ છે એ દૃષ્ટિ રાખી જો સૌથી વિનમ્રભાવે પોતાને દીન માનવામાં લઘુતાભાવ રાખે તો માન જિતાય.

માયાથી મૈત્રીનો નાશ થાય છે, તિર્યંચ સ્ત્રી આદિ પર્યાય પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી આત્માનું પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત થવામાં માયા મહાન શત્રુ છે. તેથી માયાનો પરાજય કરવાં સર્વ શુભાશુભરૂપ ઉદયકર્મને વેદતાં અંતરમાં જ્ઞાતાદૃષ્ટા સાક્ષીભાવે રહેવું. જગત જીવો એમ જાણે કે આ મહાત્મા સાતા અસાતા આદિ કર્મને વેદે છે. જ્યારે પોતે તો માત્ર પોતાના આત્માના ભાવને, જ્ઞાન પરિણતિને જ વેદે છે. અન્ય કર્મકૃત ભાવોના માત્ર જ્ઞાતાદૃષ્ટા સાક્ષી જ રહે છે, પણ પરભાવોના કર્તા કે ભોક્તા થતા જ નથી. તેથી અબંધપરિણામી થઈ કર્મરહિત થાય છે. એમ સાક્ષીભાવથી માયાનો પરાજય કરવો. અને લોભ તો સર્વ-નાશનું કારણ છે. માટે તેના જેવો બીજો કોઈ શત્રુ નથી એમ જાણી, જરા પણ લોભ કોઈ પણ પરદ્રવ્યમાં થવા ન પામે

બહુ ઉપસર્ગકર્તા પ્રત્યે પણ ક્રોધ નહીં,
 વંદે ચક્રી તથાપિ ન મળે માન જો;
 દેહ જાય પણ માયા થાય ન રોમમાં,
 લોભ નહીં છો પ્રબળ સિદ્ધિ નિદાન જો. અપૂર્વ ૦૮

તેવી રીતે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. આત્મપરિણતિ વધુને વધુ ધ્યાનમાં મગ્ન રહી સ્વરૂપસિદ્ધિ સાધવામાં પ્રવર્તે તેવા લોભથી એ લોભકષાયનો ક્ષય કરવો. તેને જીતવા સંતોષ ધારણ કરવો. લોભી મનુષ્યની તૃષ્ણા ત્રણલોકની સર્વ સંપત્તિ મળે તો પણ પૂર્ણ થાય તેમ નથી. સુભૂમ ચક્રવર્તી છ ખંડના રાજવૈભવથી પણ સંતુષ્ટ ન થયો અને બાર ખંડ જીતવાના લોભે ચર્મરત્નના રૂખવાથી સમુદ્રમાં રૂખી સર્વ રાજપાટ ગુમાવી નરકનાં દુઃખનો ભાગી થયો. તેથી લોભને જીતવામાં જ આત્માને પોતાના અનંત ઐશ્વર્યનો અને અનંત સુખસંપત્તિનો લાભ રહ્યો છે. ૭

૮. ફરીથી એ જ કષાયોને જીતવા વિશેષ પ્રકારે પુરુષાર્થ પ્રવર્તે તેવી ભાવના જણાવી છે.

પોતે નિરપરાધી છતાં પૂર્વના કોઈ કર્મવશાત્ કોઈ દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચાદિના ઘોર ઉપસર્ગ કે મરણાંત ઉપદ્રવ આવી પડે તો પણ સામા ઉપસર્ગ કરનાર પ્રત્યે જરા પણ દોષદષ્ટિ ન થાય, જરા પણ ક્રોધ ન થાય અને આ મારાં કરેલાં પૂર્વ-કર્મનું ફળ માત્ર છે, તે ઉદય આવીને જાય છે, મારા જ્ઞાન દર્શનાદિ સ્વભાવને તે કાંઈ હાનિ કે મરણ કરી શકે તેમ નથી જ, મારો આત્મા તો તેને જોનાર જાણનાર તેથી ન્યારો જ રહેનાર અજરામર શાશ્વત પદાર્થ છે, તેથી આ ઉપસર્ગ

નયભાવ મુંડભાવ સહ અસ્નાનતા,
અદંતધોવન આદિ પરમ પ્રસિદ્ધ જો;
કેશ, રોમ, નખ કે અંગે શૃંગાર નહીં,
દ્રવ્યભાવ સંયમમય નિર્ઘ્રંથ સિદ્ધ જો. અપૂર્વ૦૯

તો મારું પૂર્વતું કર્મકૃત કરજ પૂરું કરે છે, એમ સમજી
સામા પ્રત્યે ક્ષમાભાવ ધારણ કરવો. પાંડવ, ગજસુકુમાર, સ્કંધક
મુનિના પાંચસો શિષ્યો આદિ અસંખ્ય મહાપુરુષોનાં અદ્ભુત
પરાક્રમશાળી ચરિત્રોમાં વૃત્તિને પ્રેરીને ક્રોધનો જય કરી
આત્માને આત્મભાવમાં, અશરીરીભાવમાં સ્થિર કરવો. તેવી
જ રીતે ધર્મના પ્રભાવે ષટ્પાંડાધિપતિ એવા ચક્રવર્તી જેવા
પણુ આવીને પગે પડે તો પણ લેશ પણ માનનો અંશ
અંતરમાં ઉદ્ભવે નહિ, તેમ જ દેહ જાય તો પણ એક રોમમાં
પણુ માયા મોહ, મમતા ન થાય અર્થાત્ મરણુ જેવા પ્રસંગે
અસંગ અશરીરીભાવમાં સ્થિર થઈ ઉત્કૃષ્ટ સમાધિમરણુરૂપ
મૃત્યુ મહોત્સવની પ્રાપ્તિ થાયો ! પરંતુ તે વખતે અદ્ય પણ
દેહ ઉપર મમતા, મોહ, માયા કે પરભાવ ન રહો !

તેવી જ રીતે તપ, સ્વાધ્યાય ધ્યાનાદિથી આત્માની જેમ
જેમ વિશુદ્ધિ, નિર્મળતા વધતી જાય તેમ તેમ રિદ્ધિસિદ્ધિ
આદિ પ્રગટે તો પણ તેને પ્રાપ્ત કરવાની કે તેનો ઉપયોગ
કરવાની લેશ પણ ઇચ્છા ન રહો. તો પછી તે વધારે વધારે
પ્રગટો એવો લોભ તો ઊગે જ કેમ ? અર્થાત્ ચારેય કષાય
સંપૂર્ણ ક્ષીણ થઈ જાય એવો પુરુષાર્થ નિરંતર જાગૃત રહો. ૮
૯. આત્મજ્ઞાનના પ્રતાપે દેહ ઉપરની મમતા, મોહ, આસક્તિ

શત્રુ મિત્ર પ્રત્યે વર્તે સમદર્શિતા,
માન અમાને વર્તે તે જ સ્વભાવ જો,
જીવિત કે મરણે નહીં ન્યૂનાધિકતા,
ભવ મોક્ષે પણ શુદ્ધ વર્તે સમભાવ જો. અપૂર્વ ૦૧૦

નષ્ટ થઈ જતાં વૈરાગ્યની ધારા નિરંતર વૃદ્ધિ પામે અને તેથી દેહની શોભા શુશ્રૂષા કરવાના ભાવ ટળી જાય, તેથી એવી ભાવના જાગે કે નગ્ન અવસ્થામાં દિગંબરચર્યાથી વિચરતાં, કષાય અને ઇન્દ્રિયના જયરૂપ મુંડન સાથે મસ્તકાદિના કેશના લોચરૂપ મુંડભાવ પ્રાપ્ત થાય, સ્નાન, દાતાણુ આદિનો ત્યાગ થાય અને કેશ, રોમ, નખ કે શરીરને બીલકુલ શાણુગારવું કે સુશોભિત બનાવવું નહિ ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ મુનિચર્યાથી, દ્રવ્ય સંયમરૂપ બાહ્ય ત્યાગ અને અંતરંગત્યાગરૂપ ભાવ સંયમથી, સંપૂર્ણ નિર્ગ્રંથ, મોહગ્રંથિ રહિત થઈ આત્મસિદ્ધિને સાધીએ એવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે ? ૯

૧૦. આત્મદર્શનરૂપ દિવ્યચક્ષુ ખુલ્લાં છે તેને દ્રવ્યદૃષ્ટિથી સર્વત્ર સર્વ જીવો સિદ્ધ સમાન શુદ્ધ જણાય છે. તેથી પોતાનાં પ્રારબ્ધકર્માનુસાર પોતાને કોઈ દુઃખનાં, અસાતાનાં, ઉપસર્ગનાં નિમિત્ત બને, મારણાંતિક ત્રાસ આપે, તો પણ દ્વેષભાવે તે શત્રુ છે એમ ન જ મનાય. તેમ કોઈ ચંદનથી પૂજા કરે તો તેના ઉપર રાગભાવે તેને મિત્ર ન માને. પોતાનો શુદ્ધ ઉપયોગ એ જ પોતાનો મિત્ર અને પોતાના મોહનીયાદિ કર્મો તે જ ખરા શત્રુ એ દૃઢ સમજાયું હોવાથી, નિમિત્તો ઉપર રાગદ્વેષ ન થાય અને તેથી શત્રુ કે મિત્ર, માન કે અપમાન, જીવિત કે મરણ,

એકાકી વિચરતો વળી સ્મશાનમાં;
વળી પર્વતમાં વાઘ સિંહ સંયોગ જો;
અડોલ આસન ને મનમાં નહીં ક્ષોભતા,
પરમ મિત્રનો જાણે પામ્યા યોગ જો. અપૂર્વ ૦ ૧૧

ભવ કે મોક્ષ સર્વના સમભાવે જ્ઞાતાદૃષ્ટા રહેવાય એવી અપૂર્વ વીતરાગતા, સમતા, અસંગતાની ભાવના વૃદ્ધિગત થાય છે. તેથી ઉપરોક્ત સર્વ દ્રવ્ય તો કર્મકૃત છે, જ્યારે પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તે સર્વથી ભિન્ન કેવળજ્ઞાન સ્વરૂપ છે, તે લક્ષે એક આત્મભાવમાં જ તત્ત્વીનતા સાધે છે.

૧૧. દ્રવ્ય અને ભાવ નિર્ઐશ્યતાની સિદ્ધિ માટે ઉપરની કડીમાં શુદ્ધ સમભાવ સહેજે સિદ્ધ થાય એવી ભાવના કરી, તે સમભાવના બળે અસંગતા સાધ્ય કરવા સ્મશાનાદિ એકાંત નિર્જન ભયાનક સ્થાનોમાં એકલા વિચરતાં, કે પર્વત વન ગુફા આદિમાં વાઘ સિંહ આદિ કૂર હિંસક જીવો જ્યાં હોય ત્યાં એકલા નિર્ભયપણે વિચરતાં જરા પણ મનમાં ક્ષોભ કે ગભરાટ ન થાય પણ જાણે આ બધા સાક્ષાત્ મારા આત્મા સમાન મારા મિત્રો જ છે એવી આત્મદૃષ્ટિથી તેમની સમીપમાં પણ અડોલ આસને નિશ્ચિંત નિર્ભય ચિત્તે ધ્યાનમાં એકાગ્ર થઈ અસંગભાવે અપૂર્વ આત્મલીનતાને સાધીએ એવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવે ? ૧૧

ઘોર તપશ્ચર્યામાં પણ મનને તાપ નહીં,
 સરસ અન્ને નહીં મનને પ્રસન્નભાવ જો,
 રજકણ કે રિદ્ધિ વૈમાનિક દેવની,
 સર્વે માન્યાં પુદ્ગલ એક સ્વભાવ જો. અપૂર્વ ૦૧૨

૧૨. શરીર ઉપરથી મમતા સર્વથા ક્ષય કરવા; તથા પૂર્વ-
 કૃત કર્મો બાળી ભસ્મ કરવા દ્વાદશ પ્રકારનાં તપશ્ચરણ કરતાં,
 કોઈ વાર ઘોર ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરું ત્યારે પણ મનને જરા પણ
 તાપ, દુઃખ ન લાગે પણ તે અત્યંત આકરાં તપમાં પણ કર્મ-
 ક્ષય થાય છે અને આત્માની ઉજ્જવળતા વધતી જાય છે એ
 મહાન લાભ કે સુખરૂપ સિદ્ધિ આગળ આ શરીરનાં કષ્ટ તે
 કંઈ દુઃખરૂપ નથી, એમ લાગે. તેમ જ પરાધીનપણે પૂર્વમાં
 અન્ય ગતિઓમાં જે દુઃખ ભોગવ્યાં છે તેની આગળ સ્વાધીન-
 પણે વેદવામાં આવતાં આ કષ્ટ કંઈ હિસાબમાં નથી પણ
 ભવિષ્યનાં સર્વ દુઃખને ટાળનાર અપૂર્વ હિત કરનાર છે એમ
 યોધબળે કરી આત્મભાવમાં સ્થિરતા થતાં, ચિત્તમાં શાંતિ
 સમાધિ જ ટકી રહે. તેવી જ રીતે સરસ આહાર મળે તો
 મનને પ્રસન્નતા ન થાય. કારણ કે આહારથી શરીર પોષાય
 છે, તેથી સ્વાધ્યાય ધ્યાન આદિમાં શરીર પાસે કામ લેવાય છે.
 પણ આત્મા તો આહારાદિ પુદ્ગલોથી પોષાતો નથી. તે તો
 જ્ઞાન દર્શન આદિ ગુણોથી ઉજ્જવળ બને છે. તેથી તત્ત્વદષ્ટિથી
 આહારનાં પુદ્ગલો, કે વૈમાનિક દેવોની રિદ્ધિ આદિ સર્વ
 સરખાં જ છે અર્થાત્ પુદ્ગલ જ છે. ચેતન નથી. અનંત સુખ-
 નિધાન અજરામર શાશ્વત સિદ્ધિ સ્વરૂપ એવા આત્માને, ચેતનને

એમ પરાજય કરીને ચારિત્રમોહનો,
આવું ત્યાં જ્યાં કારણ અપૂર્વ ભાવ જો,
શ્રેણી ક્ષપક તણી કરીને આડઠતા,
અનન્ય ચિંતન અતિશય શુદ્ધ સ્વભાવજો. અપૂર્વ ૦૧૩

તે જડ પુદ્ગલો શુભ કે અશુભ બધાં સરખાં છે. કંઈ માહાત્મ્યવાળાં નથી, એક ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માનું જ માહાત્મ્ય અચિંત્ય છે. તેની આગળ ત્રણે લોકનાં સર્વ પુદ્ગલો તુચ્છ છે. નિર્મૂલ્ય છે. એમ સમજી તે પ્રત્યે આસક્તિ, રાગ, પ્રીતિ કે દ્વેષ થાય નહિ પણ સમભાવ જ રહે એવી અપૂર્વ દશાની આ ભાવના છે. ૧૨

૧૩. એમ છઠ્ઠે સાતમે ગુણસ્થાનકે વર્તતાં, આત્મસ્થિરતાને વિદ્મભૂત કષાય નોકષાયરૂપ ચારિત્રમોહનો પરાજય કરવામાં અપ્રમત્ત પુરુષાર્થ પ્રવર્તાવી નિર્ગ્રંથદશાથી આત્મસ્થિરતા નિરંતર વધતી રહે તેમ પ્રવર્તાય. અને ચારિત્રમોહનો સર્વથા ક્ષય કરે એવાં બળવાન પરિણામની શ્રેણી જેમાં નિરંતર અધિકાધિક વધતી જાય છે એવાં અપૂર્વકરણ, પરિણામ જેમાં પ્રગટે છે તે આઠમું અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થાય. તેથી શુકલ-ધ્યાનમાં એકાગ્ર, મગ્ન થઈ મોહનીય કર્મને ક્ષય કરવા સમર્થ એવી ક્ષપકશ્રેણી માંડી સતત વધતી જતી પરિણામ વિશુદ્ધિની અખંડ ધારા વડે મોહનો ક્ષય થાય તે ક્ષીણમોહ નામના બારમા ગુણસ્થાનકને પ્રાપ્ત કરાવે તેવા ચૈતન્યઘન આત્માના અતિશય શુદ્ધ સ્વભાવના અનુભવઅમૃતના આસ્વાદમાં નિમગ્ન થઈ આત્મરમણતામાં એકાગ્ર થઈ, એ જ અનન્ય ચિંતનમાં તલલીન થવાય એવી દશારૂપ અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવે ? ૧૩

મોહ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર તરી કરી,
સ્થિતિ ત્યાં જ્યાં ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન જો.
અંત સમય ત્યાં પૂર્ણ સ્વરૂપ વીતરાગ થઈ,
પ્રગટાવું નિજ કેવળજ્ઞાન નિધાન જો. અપૂર્વ ૦૧૪

૧૪. ક્ષપક શ્રેણીમાં શુકલધ્યાનમાં મગ્ન થતાં વીર્ય ઉદ્દાસ અને પરિણામની ઉજ્જવળતા એટલી બધી વૃદ્ધિ પામે છે કે અંતર્મુહૂર્તમાં મોહનીય કર્મનો ક્ષય થઈ જઈ ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થાય છે.

આ અનાદિથી અજૈત એવું મોહનીય કર્મ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર જેવું દુરંત કહ્યું છે. લોકની મધ્યમાં વલયાકારે સ્થિત એક લાખ યોજનના વિસ્તારવાળો જંબુદ્વીપ છે. તેની ફરતો બે લાખ યોજનના વિસ્તારવાળો લવણ સમુદ્ર છે. તેની ફરતો બમણા બમણા વિસ્તારવાળા એક પછી એક અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રો છે. તે સૌમાં છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર અસંખ્યાતા યોજનના વિસ્તારવાળો છે. તેને તરીને પાર પામવું જેટલું કઠિન છે તેટલો મોહનો ક્ષય કરવો કઠિન છે. દુષ્કર છે.

છતાં તે મોહ કે અનંત કર્મો જેણે ઉપાર્જન કર્યાં છે તેવો આત્મા તો તેના કરતાં અનંત ઘણો શક્તિશાળી છે. અને તે જો જાગૃત થયો અને અપૂર્વ વીર્ય ઉદ્દાસરૂપ પરાક્રમ પુરુષાર્થ પ્રવર્તાવવા તત્પર થયો તો મોહનો ભાર નથી કે તે ટકી શકે.

એવા અપૂર્વ ભાવ ઉદ્દાસથી ક્ષપક શ્રેણીમાં આરૂઢ થઈ મોહનો ક્ષય કરી ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનકને પામું. મોહનો ક્ષય થવાથી, શુદ્ધ આત્મ-અનુભવની અખંડધારાના બળે કરી અંતર-

ચાર કર્મ ધનઘાતી તે વ્યવચ્છેદ જ્યાં,
ભવનાં બીજતણે આત્યંતિક નાશ જો;
સર્વ ભાવ જ્ઞાતા દષ્ટા સહ શુદ્ધતા,
કૃતકૃત્ય પ્રભુ વીર્ય અનંત પ્રકાશ જો. અપૂર્વ ૦૧૫

મુહૂર્તમાં જ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અને અંતરાય એ ત્રણે કર્મો એક સાથે ક્ષય થાય છે અને મેઘપટલથી આચ્છાદિત સૂર્ય પોતાના પ્રચંડ પ્રકાશરૂપ સહજ સ્વરૂપથી રહિત જણાતો હોય પણ મેઘપટલ દૂર થઈ જતાં તે સહજ સ્વરૂપે પ્રકાશી નીકળે છે તેમ મોહનીયાદિ ચારે કર્મનો ક્ષય થતાં પોતાના અનંત જ્ઞાનાદિ પ્રકાશને રોકનાર એ કારણો દૂર થતાં જ, કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ઠય સ્વરૂપ આત્મિક ઐશ્વર્યરૂપ નિજ સહજ સ્વરૂપ પ્રકાશ જ્યાં જળહળી ઊઠે છે એવા તેરમા ગુણુસ્થાનકે વર્તતા કેવળજ્ઞાનભાસ્કર જિન વીતરાગ સર્વજ્ઞ સયોગી ભગવાનના પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ થાય એવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવે? ૧૪

૧૫. ઉપરોક્ત મોહનીયાદિ ચાર ધનઘાતી કર્મોનો ક્ષય થયો ત્યાં સંસારમાં જન્મ મરણાદિરૂપ પરિભ્રમણ કરવાનું મૂળ કારણ સર્વથા ટળી ગયું. તેથી તેને કદાપિ સંસારમાં આવવાનું રહ્યું નહિ. તે પરમાત્મપદમાં અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્ય એ અનંત ચતુષ્ઠયની પ્રાપ્તિ થતાં સંપૂર્ણ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિ થાય અને સર્વ ભાવના જ્ઞાતા દષ્ટા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી થઈ અનંત વીર્યના પ્રગટવાથી અનંતકાળ તે પ્રભુ પરમાત્મપદે વિરાજિત થાય છે. તે પ્રભુ કૃતકૃત્ય થયા છે. તેમને હવે કાંઈ કર્તવ્ય રહ્યું નથી. તે પરમપદને ધન્ય છે. ૧૫

વેદનીયાદિ ચાર કર્મ વર્તે જહાં,
 બળી સીંદરીવત્ આકૃતિ માત્ર જો;
 તે દેહાયુષ આધીન જેની સ્થિતિ છે,
 આયુષ પૂર્ણે, મટિયે દૈહિક પાત્ર જો. અપૂર્વ ૦૧૬
 મન, વચન, કાયા ને કર્મની વર્ગણા,
 છૂટે જહાં સકળ પુદ્ગલ સંબંધ જો;

૧૬. એ તેરમે ગુણસ્થાનકે વર્તતા કેવળી ભગવાનને હજી
 વેદનીય, નામ, ગોત્ર, અને આયુષ્ય એ ચાર કર્મ રહ્યાં હોવાથી
 તે દેહધારી રૂપે જગતજીવોના કલ્યાણ અર્થે નિષ્કારણ કરુ-
 ણાથી પ્રારબ્ધકર્મ પૂર્ણ થતાં સુધી, અમૃતધારારૂપ બોધવૃદ્ધિને
 વરસાવતા જગતીતળને વિભૂષિત કરતા યથાપ્રારબ્ધ વિચરે છે.
 જે ઉપરોક્ત ચાર અઘાતીકર્મ રહ્યાં છે તેનું બળ, બળેલી દોરી
 જેમ કંઈ બાંધવા કામમાં આવે નહિ તેમ, તૂટી ગયું હોવાથી,
 કંઈ જ રહ્યું નહિ હોવાથી આયુષ્ય કર્મ પૂર્ણ થયે ચારે કર્મની
 સ્થિતિ પૂરી થાય છે. અને તેથી આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તે ચાર
 કર્મ પણ ટળી જાય છે અને સંપૂર્ણ સર્વ કર્મરહિત સિદ્ધ
 પરમાત્મપદે વિરાજિત બને છે. જેથી ફરી શરીર ધારણ કર-
 વાની પાત્રતા અર્થાત્ કર્મબંધનની યોગ્યતા રહેતી જ નથી.

એવી દેહ છતાં દેહાતીત દશામાં તેરમે ગુણસ્થાનકે વર્તતા
 આ સયોગી કેવળી ભગવાનને દેહ છૂટયા પછી ફરી દેહ ધારણ
 કરવાનો રહેતો નથી. તે ધન્યરૂપ દશા પ્રગટે એવો અપૂર્વ
 અવસર ક્યારે આવશે ? ૧૬

૧૭. મન વચન કાયવર્ગણના આલંબનથી કર્મોને ગ્રહણ

એવું અયોગી ગુણુસ્થાનકે ત્યાં વર્તતું.
મહાભાગ્ય સુખદાયક પૂર્ણ અબંધ જો. અપૂર્વ ૦ ૧૭
એક પરમાણુ માત્રની મળે ન સ્પર્શતા,
પૂર્ણ કલંકે રહિત અડોલ સ્વરૂપ જો;
શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્તિ અનન્યમય,
અગુર લઘુ, અમૂર્ત સહજપદરૂપ જો. અપૂર્વ ૦ ૧૮

કરવાનું કારણ જે આત્માના પ્રદેશોનું પરિસ્પન્દન તે યોગ. તેના કારણથી તેરમે ગુણુસ્થાનકે એક સમયનો સાતા વેદનીયનો બંધ થાય છે, તે કેવળી ભગવાનને આયુષ્યપૂર્ણ થવાને અદ્ય સમય બાકી રહે ત્યારે છેદલી ઘડીએ યોગના પ્રકંપથી રહિત ચૌદમું અયોગી ગુણુસ્થાનક પ્રાપ્ત થતાં સર્વ મન વચન કાયા અને કર્મની વર્ગણા છૂટી જાય છે. તેથી સમસ્ત પુદ્ગલનો સંબંધ સર્વ કાળને માટે સર્વથા છૂટી જાય છે. તેથી તે અયોગી અબંધ અવસ્થા પામેલ ભગવાન આયુષ્યપૂર્ણ થતાં લોકાંતે સિદ્ધશિલાની ઉપર અનંત આનંદધામમાં શાશ્વતપદે જઈ વિરાજે છે. એ મહાભાગ્યસ્વરૂપ અનંત સુખદાયક પૂર્ણ મુક્તપદની પ્રાપ્તિરૂપ અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે ? ૧૭

૧૮. એ છેલ્લે ચૌદમે અયોગી ગુણુસ્થાનકે એક પરમાણુ માત્રનો પણ સ્પર્શ, બંધ હવે થતો નથી. એ સ્વરૂપ પૂર્ણ કર્મરૂપ રજની મલીનતાથી રહિત અને પ્રદેશોના નિષ્કંપણથી અડોળ અચળ અત્યંત સ્થિર શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ છે. કર્મરૂપ સર્વ અંજન, કાલિમા દૂર થવાથી શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્ય મૂર્તિ અનન્ય એક આત્મામય જ અગુરુલઘુ અને અરૂપી સહજ

પૂર્વ પ્રયોગાદિ કારણના યોગથી,
 ઊર્ધ્વગમન સિદ્ધાલય પ્રાપ્ત સુસ્થિત જો;
 સાદિ અનંત અનંત સમાધિસુખમાં,
 અનંત દર્શન, જ્ઞાન અનંત સહિત જો. અપૂર્વ ૦ ૧૯

સ્વાભાવિક નિર્મળ નિજનંદમય સહજાત્મસ્વરૂપમય દશા
 ચૌદમા છેલ્લા ગુણસ્થાનકના છેલ્લા સમયે હોય છે. ત્યાં
 ગોત્રકર્મના ક્ષયથી ઊંચનીચત્વાદિ ટળી જવાથી અગુરુલઘુ
 નામનો આત્માનો પ્રતિજીવી ગુણ પ્રગટે છે. અગુરુલઘુ નામનો
 જે ગુણ કે જેના કારણે કોઈ પણ ગુણ કે કોઈ પણ દ્રવ્ય
 અન્યપણું ન પામે, પણ સ્વપણે સદાય ટકી રહે તે ગુણની
 અહીં વાત નથી. એમ આત્માના કર્મ આવરણથી રહિત
 સ્વાભાવિક સર્વ ગુણો જ્યાં પ્રગટ છે એવું શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ
 પ્રકાશી ઊઠે છે. ૧૮

૧૯. હવે સંપૂર્ણ કર્મોથી મુક્ત થયેલ, પાંજરામાં રહેલો
 સિંહ પાંજરાથી જેમ બુદ્ધો છે તેની માફક દેહમાં છતાં દેહથી
 ભિન્ન એવા આ સહજાત્મા આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં જ ઊર્ધ્વગમન
 કરે છે અને એક સમયમાં જ લોકાગ્રે પહોંચે છે. ત્યાંથી ઉપર
 ગતિમાં સહાયક ધર્મ દ્રવ્યના અભાવના કારણે, આગળ લોકની
 બહાર ગતિ થઈ શકે નહિ, તેથી ત્યાં લોકાગ્રે જ આ પરમાત્મા
 સિદ્ધપદમાં વિરાજિત થાય છે. આત્માનો સ્વભાવ ઊર્ધ્વગમન
 હોવાથી તે લોકાગ્રે જઈ સ્થિર થાય છે. ત્યાં સિદ્ધાલયમાં અનંત
 જ્ઞાન, અનંત દર્શન સહિત અનંત સમાધિસુખમાં અનંત કાળ
 સુધી સ્વસ્વભાવરમણતામાં સ્થિર રહે છે. આ સિદ્ધપદની

આદિ શરૂઆત છે પણ અંત નથી, અનંત કાળ પર્યાંત તેની શાશ્વત સ્થિતિ છે, તેથી તેને સાદિ અનંત સમાધિસુખે પૂર્ણ સહજપદ કહ્યું છે.

‘અહીં પૂર્વપ્રયોગાદિ કારણના યોગથી’ એમ કહ્યું ત્યાં પૂર્વપ્રયોગાદિનાં દૃષ્ટાંત શાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારે કહ્યાં છે:—

(૧) પૂર્વપ્રયોગ—કુલાલ ચક્ર, (૨) બંધછેદ—એરંડ-ખીજ, (૩) તથાગતિ, સ્વાભાવિક પરિણામ—અગ્નિશિખા (૪) અસંગતા—લેપરહિત તુંબડી.

(૧) પૂર્વપ્રયોગ—કુંભારના ચક્રને પહેલાંથી દંડવડે ગતિમાન કરાયેલું હોવાથી, દંડ લઈ લેવામાં આવે છતાં પૂર્વપ્રયોગના કારણે કેટલોક વખત તે ચક્ર ગતિમાન રહે છે. અને પછી સ્થિર થાય છે. તેમ આત્મદ્રવ્ય કર્મબંધનોથી બંધાયેલું હતું તેને મુક્ત કરવા, તેનું સ્વાભાવિક કર્મમુક્ત શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરવા, આ પહેલાંની કડીઓમાં જણાવ્યા મુજબ જે જે ભાવ ઉદ્ભાસથી વીર્ય સ્ફુરાય-માન કરી પુરુષાર્થ પ્રવર્તાવવારૂપ પૂર્વપ્રયોગ કર્યો તેના પરિણામે હવે ચૌદમે ગુણુસ્થાનકે સ્વાભાવિકપણે જ ઊર્ધ્વગમન થાય છે. અને લોકાગ્રે જઈ આત્મા સ્થિર થઈ જાય છે.

(૨) બંધછેદ—એરંડ ખીજ સુકાય ત્યારે ફાટે અને વૃક્ષ ઉપરથી પ્રથમ ઊંચે જાય, તે દૃષ્ટાંતે કર્મઆવરણ બળીને ભસ્મ થતાં કર્મરહિત આત્મા સહેજે ઊંચે સિદ્ધાલયમાં જાય છે અને ત્યાંથી નીચે આવવાનું કોઈ નિમિત્ત રહેતું નાહી હોવાથી સાદિ અનંત કાળ ત્યાં સ્થિર રહે છે.

જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીકું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહિ પણ તે શ્રી ભગવાન જો;
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે?
અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો. અપૂર્વ ૦ ૨૦

(૩) તથાગતિ—અગ્નિની શિખા. સહેજે ઊંચે જાય તેમ સ્વાભાવિક સિદ્ધાત્માની ઉર્ધ્વગતિ થાય છે.

(૪) અસંગત્વ—માટીનો લેપ કરેલી તુંબડી અગાધ જળની મધ્યમાં નાખવામાં આવે તો પણ લેપ ઓગળી છૂટો થતાં તે ઉપર તરી આવે, તેમ કર્મરૂપ લેપનો નાશ થતાં શુદ્ધ આત્મા લોકાચ્ચે જઈ સ્થિતિ કરે છે. અને ત્યાં અનંત-કાળ મોક્ષસુખમાં વિરાજમાન થાય છે. ૧૯

૨૦. એ પરમમુક્ત સિદ્ધપદરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ શાશ્વત સુખ સમાધિનું ધામ શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ પરમાત્મપદ અને તેનાં અનંત સુખ શાંતિ આનંદ આદિ સ્વરૂપનું વેદન અને જ્ઞાન જેને પ્રગટ છે એવા તેરમે ગુણસ્થાનકે વર્તતા અરિહંત સર્વજ્ઞ કેવળજ્ઞાની ભગવાન પણ તેનું વાણીથી વર્ણન કરી શકવા સમર્થ થતા નથી. એ ભગવાનની પાંત્રીશ અતિશયવાળી સર્વશ્રેષ્ઠ દિવ્ય વાણી છતાં સિદ્ધપદરૂપ પરમ મુક્ત પરમાત્માનું પદ તેનાથી વર્ણવી શકાવા યોગ્ય નથી કારણ કે તે પદ તો સાક્ષાત્ અનુભવગમ્ય છે, વચનાતીત હોવાથી વાણીનો વિષય નથી. તો તેવા પરમપદનું વર્ણન ખીજા જીવોની અદ્ય જ્ઞાન સહિતની વાણીથી ક્યાંથી થઈ શકે? તે તો માત્ર અનુભવગમ્ય જ છે. ૨૦

એહ પરમપદપ્રાપ્તિનું કયું ધ્યાન મેં,
ગળ વગર ને હાલ મનોરથરૂપ જો;
તોપણ નિશ્ચય રાજચંદ્ર મનને રહ્યો,
પ્રભુ આજ્ઞાએ થાશું તે જ સ્વરૂપ જો. અપૂર્વ ૦ ૨૧

૨૧. એ સંપૂર્ણ કર્મમુક્ત સર્વોત્કૃષ્ટ પરમાત્મપદરૂપ અનંત સુખધામ એવું નિજ શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપરૂપ પરમપદ, સિદ્ધપદ તેનું મેં યથાશક્તિ અત્યંત ઉલ્લાસભાવથી એકાગ્રતા-પૂર્વક ધ્યાન ધર્યું છે, એક માત્ર તેને જ ચિત્તે ધર્યું છે. જો કે તેની તત્કાળ પ્રાપ્તિ થાય એવી શક્તિ, એવી યોગ્યતા, હજી જણાતી નથી તેથી તે કાર્ય ગળવગરનું, શક્તિ બહારનું અને હાલ મનોરથરૂપ ભાસે છે. તોપણ પરમ પુરુષાર્થપરાક્રમ પ્રયુક્ત પ્રયોગવીર શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કહે છે કે એક એ જ પરમપદની અનન્ય સર્વોત્કૃષ્ટ અભિલાષા, લગની, તમન્ના, અંતરમાં નિરંતર જ્વલંત ઝળકી રહી છે અને તે પ્રત્યે જ ભાવોલ્લાસની ધારા રૂપ પુરુષાર્થ પ્રવાહ અખંડપણે પ્રવહી રહ્યો છે તેથી એવો અડોલ અચલ નિર્ધાર પ્રવર્તે છે કે પરમકૃપાળુ સર્વજ્ઞ પ્રભુની આજ્ઞામાં એકતાન થઈ તે આજ્ઞા આરાધનના પ્રતાપે અવશ્ય તે જ સ્વરૂપ, સિદ્ધસ્વરૂપ, નિજ સહજાત્મસ્વરૂપ પામી, તદ્રૂપ બની, પરમકૃતાર્થ, પરમ ધન્યરૂપ બનીશું. અવશ્ય પરમાત્મરૂપ બનીશું. તથાસ્તુ. ૨૧

[૯૫૪] અંતિમ સંદેશ રાજકોટ, ચૈત્ર સુદ ૯,
૧૯૫૭

ૐ

શ્રી જિન પરમાત્મને નમઃ

૧. ઇચ્છે છે જે જોગી જન, અનંત સુખસ્વરૂપ;
મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિનસ્વરૂપ. ૧

૨૬

અંતિમ સંદેશ

૧. જોગી જનો જે અનંત સુખમય મોક્ષપદને નિરંતર ઇચ્છે છે તે પરમાત્મપદ મૂળ શુદ્ધ સિદ્ધરૂપ, સહજ આત્મસ્વરૂપ પરમપદ છે. તે પરમાત્મપદરૂપ શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ સયોગીરૂપે દેહધારી જીવન્મુક્ત ભગવાન જિનને વિષે સદાય પ્રગટપણે પ્રકાશિત છે.

મોક્ષેણ યોજનાત્ યોગઃ । મોક્ષ સાથે જોડે તે યોગ. બાહ્ય પરિણુતિ ટળીને અંતર પરિણુતિ થાય તે અથવા અંતરાત્મા પરમાત્મા સાથે જોડાય તે યોગ. જેના મન વચન કાયાના યોગ સ્થિર થઈ, અંતર્વૃત્તિ રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં જોડાઈ છે, તે યોગી, સુમુક્ષુ, જે અનંત સુખસ્વરૂપ શાશ્વત મોક્ષપદને નિરંતર ઇચ્છી રહ્યા છે, તે પદ મૂળ તો શુદ્ધ આત્મપદરૂપ સિદ્ધપદ છે. આઠેય કર્મરૂપ કલંક ક્ષય થવાથી સમસ્ત કર્મજન્ય અશુદ્ધિ રહિત, દેહાદિ યોગથી પણ મુક્ત અયોગી વિદેહમુક્ત સિદ્ધપદરૂપ સંપૂર્ણ શુદ્ધ આત્માનું જે મૂળ સહજાત્મપદ તે પદને

આત્મસ્વભાવ અગમ્ય તે, અવલંબન આધાર;
જિનપદ્ધતી દર્શાવિયો, તેહ સ્વરૂપ પ્રકાર. ૨
જિનપદ નિજપદ એકતા, ભેદભાવ નહિ કાંઈ;
લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાઈ. ૩

યોગીજનો પરમ પ્રેમે નિરંતર ઇચ્છે છે, ઉપાસે છે. તે પદ સયોગીસ્વરૂપે એટલે દેહાદિ યોગ સહિત, દેહધારી, જીવન્મુક્ત ચાર ઘાતીકર્મનો ક્ષય કરી અનંત ચતુષ્ટય પદમાં સ્થિત એવા જિન ભગવાનને વિષે પ્રગટપણે પ્રકાશી રહ્યું છે. ૧

૨. તે મૂળ શુદ્ધ સહજ આત્મા સિદ્ધ ભગવાન અરૂપીપદે સ્થિત હોવાથી તેમના જ્ઞાનદર્શન, સુખ, વીર્ય આદિ અનંત આત્મિક ગુણોરૂપ સ્વભાવ, અરૂપીપણાને લીધે, આ જીવને અનાદિથી માત્ર રૂપી પદાર્થનો જ પરિચય હોવાથી, સમજમાં આવવો દુર્ગમ્ય છે. અર્થાત્ સહેજે ખ્યાલમાં આવવા યોગ્ય નથી. માટે તે સ્વરૂપ સયોગી જિન, દેહધારી સાકાર ભગવાનના અવલંબનથી સહેજે સમજમાં આવવા યોગ્ય ગણી ભગવાન જિનનું અવલંબન એ આત્માર્થીઓને પરમ આધાર, અનન્ય શરણરૂપ ઉપકારી જાણવાયોગ્ય છે. ૨

૩. જેવું ભગવાન જિનનું અનંત જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્યયુક્ત શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપરૂપ પરમપદ પ્રગટ છે, તેવું જ આ જીવનું પણ મૂળ સ્વરૂપ શુદ્ધ સહજ આત્મારૂપ છે. એટલે મૂળ સ્વરૂપે પરમાત્મા જિન અને આ આત્માના સ્વરૂપમાં ભેદ નથી. પણ વર્તમાનમાં જિન ભગવાનને પરમાત્મપદ વ્યક્ત, પ્રગટ છે, અને આ આત્માને તે કર્મોથી આવરિત છે. છતાં તે કર્મ

જિન પ્રવચન દુર્ગમ્યતા, થાકે અતિ મતિમાન;
અવલંબન શ્રી સદ્ગુરુ, સુગમ અને સુખખાણુ. ૪

કલંક ટળી શકવા યોગ્ય છે. અને પોતાનું પરમાત્મપદ જિન ભગવાનની માફક પ્રગટ વ્યક્ત પ્રકાશિત થવા યોગ્ય છે એવો લક્ષ્ય થવા માટે ભગવાનના ઉપદેશનું રહસ્ય જેમાં સારી રીતે ગુંદિત કરવામાં આવ્યું છે એવાં શાસ્ત્રો, ગાણધરાદિ આચાર્યોએ જગત જીવોને સુખકારક બોધ થવા માટે પ્રબોધ્યાં છે. ૩

૪. જિન ભગવાનનો ઉપદેશ, સર્વોપરી શાસ્ત્રબોધ અગાધ અને અવિરત જ્ઞાનગંગારૂપે પ્રવહતો હોવાથી, તેમજ તેનો આશય અત્યંત ગહન હોવાથી, તે સહેજે સમજાય કે અનુસરાય તેમ નથી, તે અત્યંત દુર્ગમ્ય છે. મહા મતિમાનો, મેઘાવી વિદ્વાનો પણ ભગવાનની વાણીનો પાર પામવા, મથી મથીને થાકી જાય છતાં પાર પામે તેમ નથી. નાની નૌકાથી દુસ્તર સાગરનો પાર પામવો જેમ કઠિન છે તેમ બુદ્ધિમાનોથી પોતાની અલ્પ મતિના આધારે ભગવાનના ઉપદેશનો આશય હૃદયગમ્ય કરવો અતિ અતિ દુર્લભ છે. ત્યારે તે ભગવાનનાં શાસ્ત્રો સરળતાથી સમજવા કોઈ ઉપાય છે? એમ પ્રશ્ન થાય તેનું સમાધાન એ છે કે જેમ સાગરમાંથી રત્નો શોધવાં દુષ્કર છે, પરંતુ ગાગરમાંથી તે શોધવાં જેટલાં સહેલાં છે, તેટલું જ સરળતાપૂર્વક જ્ઞાની સદ્ગુરુના અવલંબને શાસ્ત્રરહસ્ય હૃદયગમ્ય થઈ શકે છે. શાસ્ત્રોના મર્મને પામ્યા છે એવા જ્ઞાની સદ્ગુરુ એટલા માટે જ શાસ્ત્રોનો પાર પામવા માટે મહાન અવલંબન રૂપ થાય છે. જેને એવા તત્ત્વજ્ઞાની સ્વાનુભવી આત્મારામી પરમ

ઉપાસના જિનચરણુની, અતિશય ભક્તિસહિત;
 મુનિજન સંગતિ રતિ અતિ, સંયમ યોગ ઘટિત. ૫
 ગુણુપ્રમોદ અતિશય રહે, રહે અંતર્મુખ યોગ;
 પ્રાપ્તિ શ્રી સદ્ગુરુ વડે, જિન દર્શન અનુયોગ. ૬

પ્રજ્ઞાવંત સદ્ગુરુનું અવલંબન, શરણુ પ્રાપ્ત થાય તેને સર્વ શાસ્ત્રોનો સાર સહેજે સમજમાં આવતાં તે સુખધામ એવું નિજ પરમાત્મપદ, તેનો બોધ, લક્ષ, પ્રતીતિ, અનુભવ પામી પરમ કૃતાર્થ થઈ જાય છે. માટે સદ્ગુરુ એ આત્માર્થીને સુગમ અને સુખખાણુ એવું પરમ અવલંબન છે. ૪

૫-૬-૭. સદ્ગુરુના શરણુના પ્રતાપે જીવને અત્યંત ભક્તિ-પૂર્વક જિન ભગવાનનાં ચરણુની ઉપાસના, આત્મજ્ઞાની મુનિ-જનોના સત્સંગ પ્રત્યે અતિશય આદર, ભાવ, પ્રેમ, રુચિ, અને મન-વચન-કાયાના યોગનો યથાશક્તિ સંયમ આદિ ગુણો પ્રગટે. તેમજ ગુણીજનોના ગુણો પ્રત્યે અતિશય પ્રમોદભાવ જાગે. અને મન-વચન-કાયાના યોગની બાહ્ય પ્રવર્તના ટળી જઈ અંતર્મુખવૃત્તિ થાય. ત્યાં દૃશ્યને અદૃશ્ય કરવારૂપ અને અદૃશ્ય એવા પરમાત્મતત્ત્વને સર્વત્ર પ્રગટ દૃશ્ય કરવારૂપ દિવ્ય-ચક્ષુ પ્રાપ્ત થાય. તેથી શ્રી સદ્ગુરુની કૃપાથી જિન ભગવાનનો સિદ્ધાંત, જે પ્રથમાનુયોગ, કરણાનુયોગ, ચરણાનુયોગ, અને દ્રવ્યાનુયોગરૂપ ચાર પ્રકારનાં શાસ્ત્રોમાં ગુંફિત થયેલો છે તેનું રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય.

જેમ ભગવાન દ્વારા માત્ર ‘ઉપન્નેવા, વિધનેવા, ધુવેવા,’ એ ત્રિપદીનો બોધ થતાં જ મહા પ્રજ્ઞાવંત એવા ગણધરોને

પ્રવચન સમુદ્ર ણિદુમાં, ઊલટી આવે એમ;
 પૂર્વ ચૌદની લઙ્ઘિનું, ઉઠાહરણ પણ તેમ. ૭
 વિષય વિકાર સહિત જે, રહ્યા મતિના યોગ;
 પરિણામની વિષમતા, તેને યોગ અયોગ. ૮

તે ત્રિપદી વાક્ય ચૌદપૂર્વનું જ્ઞાન પ્રગટાવવા લઙ્ઘિવાક્ય થઈ પડતું અને તત્કાળ તેમને ચૌદપૂર્વનું જ્ઞાન પ્રગટ થતું હતું. તેમ સદ્ગુરુના કૃપાપ્રસાદે તેમનાં વચનરૂપ લઙ્ઘિવાક્ય સમસ્ત શાસ્ત્રસમુદ્રનો પાર પામવા અનુપમ આધારરૂપ થઈ પડે છે. એક ણિદુ માત્ર સાગરના જળમાંથી લઈ આપી જોતાં આખા સમુદ્રના જળનો ખ્યાલ જેમ આવી જાય તેમ આખો પ્રવચન સમુદ્ર, ચૌદપૂર્વ તેનું જ્ઞાન માત્ર જ્ઞાનીના એક વાક્યના ચથાર્થ પરમાર્થને સમજતાં, પરિણમતાં પ્રગટે છે. એવું જ્ઞાનીના એક વચનનું અચિંત્ય માહાત્મ્ય છે. તેથી જ શાસ્ત્રો વાંચીને પાર આવે તેમ નથી, કારણ તે તો સમુદ્રની માફક અગાધ છે. પરંતુ તેનો પાર પામેલા જ્ઞાની ગુરુનું અવલંબન એ જ શાસ્ત્ર સમુદ્રનો પાર પામવા અનુપમ આધાર છે. જે સરળ અને સુખખાણુ છે. ૫-૬-૭

૮. મતિમાન જીવોને જે બુદ્ધિનો યોગ અથવા મતિશ્રુત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે તેની સાથે તેમનું મન જો વિષય વિકારમાં આસક્તિવાળું છે, અર્થાત્ વિષયો પ્રત્યેની આસક્તિ જો ઘટી નથી, તો તે ગમે તેવી પ્રજ્ઞા પણ તત્ત્વપ્રાપ્તિ કરાવવા માટે સફળ થતી નથી. કારણ કે જડ, વિનાશી, અશુદ્ધ અને અન્ય એવા વિષયોમાં સારખાણું, સુખબુદ્ધિ મનાઈ છે તેથી મનનાં

મંદ વિષય ને સરળતા, સહ આજ્ઞા સુવિચાર;
કરુણા કોમળતાદિ ગુણ, પ્રથમ ભૂમિકા ધાર. ૯
રોક્યા શબ્દાદિક વિષય, સંયમ સાધન રાગ;
જગત ઇષ્ટ નહિ આત્મથી, મધ્ય પાત્ર મહાભાગ્ય. ૧૦

પરિણામ વિષમ એટલે ઇષ્ટાનિષ્ટ થયા જ કરે છે. તે પરિણામ સમ, રાગદ્વેષ રહિત, શાંત થાય ત્યારે જ તત્ત્વપ્રાપ્તિ થાય છે. માટે વિષયાસક્ત જનોને મતિ એટલે પ્રજ્ઞા કે શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તો પણ તેને તે આત્મપ્રાપ્તિ માટે કાર્યકારી નહિ થતી હોવાથી મળી ન મળ્યા બરાબર થાય છે; અર્થાત્ તેને તેનો યોગ મળ્યો પણ તે અયોગ ધાય છે, વ્યર્થ, નિષ્ફળ બન્ય છે. તેથી તેમની તત્ત્વપ્રાપ્તિ માટે યોગ્યતા નથી. ૮

૯. જેણે વિષયાસક્તિ મંદ કરી, ઘટાડી દીધી છે, જેની મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ અવંચક, સરળ, નિષ્કપટ, માયા-રહિત થઈ છે, જે જ્ઞાની ગુરુની આજ્ઞાની ઉપાસનામાં એકતાન થઈ આત્મવિચારમાં પ્રવર્તે છે, જેને દયા, મૃદુતા આદિ ગુણોથી આત્માનાં પરિણામમાં કોમળતા આવી છે તે અદ્વારંભી જીવો તત્ત્વપ્રાપ્તિ માટે પ્રથમ ભૂમિકામાં આવ્યા ગણવા યોગ્ય છે. ૯

૧૦. જે મુમુક્ષુ જનોએ શબ્દ સ્પર્શ રસ આદિ પાંચેય ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી ભોગાસક્તિ ટાળી વિષયો પ્રત્યે જતી મનની વૃત્તિને રોકીને ઇન્દ્રિય સંયમ સાધ્યો છે, તેમજ સ્વરૂપ સ્થિરતારૂપ પરમાર્થસંયમનાં સાધનો સત્સંગ, સત્શાસ્ત્ર, સદ્-બોધ આદિ પ્રત્યે જેને રુચિ પ્રગટી છે, અને આત્માથી સૌ હીન, એમ દૃઢ સમજણ તથા પ્રતીતિ થવાથી ‘જગતની

નહિ તૃષ્ણા જીવ્યાતણી, મરણ યોગ નહીં ક્ષોભ;
મહાપાત્ર તે માર્ગના, પરમ યોગ જિતલોભ. ૧૧

વિસ્મૃતિ કરવી, અને સતના ચરણમાં રહેવું,' એ રૂપ આત્માની ઉપાસના એ જ સર્વોપરી કર્તવ્ય ભાસ્યું છે, દૃઢ મનાયું છે, અને તેથી જગત્, જગતના ભાવો, સાંસારિક પ્રવૃત્તિ એ સર્વ અંધનનાં કારણ બાણી, તે ઇષ્ટરૂપ નથી, એમ દૃઢ થવાથી તે પ્રત્યે ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ઉદાસીનતા, ઉપેક્ષાભાવ, જન્યુત થયો છે, એવા આત્માર્થ સન્મુખ મહાભાગ્ય નિરારંભી નિર્ઘ્રંથ મોક્ષાર્થી-જનો મધ્યપાત્ર, મધ્યમ યોગ્યતાવાળા બાણુવા યોગ્ય છે. ૧૦

૧૧. જેમણે જીવનની આશા, વધારે જીવાય તો સારું એવી તૃષ્ણાનો ત્યાગ કર્યો છે. તેમ મરણની પ્રાપ્તિ જેવા પ્રસંગમાં પણ ક્ષોભ, ગભરાટ, વ્યગ્રતા કે ખળભળાટરૂપ અશાંતિ જેને ટળી ગઈ છે, અર્થાત્ પરમ શાંતભાવે સમાધિમરણને ભેટવા, મૃત્યુમહોત્સવ માણુવા જે સદાય તત્પર છે, તેવા મહાભાગ્ય જીવો ઉત્કૃષ્ટ પાત્ર, મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે સર્વશ્રેષ્ઠ યોગ્યતાવાળા બાણુવા યોગ્ય છે. તે મહાપુરુષો પરમ યોગી, જ્ઞાનધ્યાનમાં નિરંતર મગ્ન રહેનારા, મન-વચન-કાયાના યોગને જીતનારા, સ્વવશ વર્તાવનારા, શુભિ અને સમિતિથી આત્મવૃત્તિને મોક્ષમાં, શુદ્ધ આત્મસ્વભાવમાં જોડી, ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકતા સાધી, સમાધિસુખમાં નિરંતર નિમગ્ન રહેનારા, જિતલોભ, કષાયનો જય કરનારા, અર્થાત્ ચારે કષાયને જીતનારા એવા પરમ નિર્ઘ્રંથો, અથવા પરમ યોગી સયોગી જિન તે મોક્ષમાર્ગના સર્વોત્કૃષ્ટ અધિકારી છે. કારણ તેઓ અલ્પકાળમાં

૨ આવ્યે બહુ સમદેશમાં, છાયા જાય સમાઈ;
 આવ્યે તેમ સ્વભાવમાં, મન સ્વરૂપ પણ જાઈ. ૧
 ઊપજે મોહ વિકલ્પથી, સમસ્ત આ સંસાર;
 અંતર્મુખ અવલોકતાં, વિલય થતાં નહિ વાર. ૨

જ સયોગીપદ તણ અયોગી થઈ સિદ્ધપદ પામવાના છે, અને પરમકૃતાર્થ થઈ જગતશિરોમણિ બની લોકાંત્રે જઈ વિરાજિત થવાના છે. અભિવંદન હો તે સદા જયવંત એવા પરમાત્મપદને ! ૧૧

(૨)

૧. જેમ મધ્યાહ્ને સૂર્ય મધ્યમાં, સમ, સરખા પ્રદેશમાં, આવે છે ત્યારે સર્વ પદાર્થોની છાયા પોતામાં જ સમાઈ જાય છે. પણ સૂર્ય જ્યારે સવારે કે સાંજે મધ્યમાં નથી હોતો ત્યારે છાયા નાની મોટી ઇત્યાદિ પ્રકારે સંકોચ, વિસ્તાર પામે છે, તેમ મન પણ રાગદ્વેષ, ઇષ્ટ-અનિષ્ટ આદિ વિષમ ભાવમાં પરિણમવાનું મૂકી જે સમભાવમાં આવે, આત્માના સ્વભાવમાં સ્થિરતારૂપ સમપ્રદેશમાં આવે, તો તે મનસ્વરૂપ લય થઈ જાય આત્મામાં જ સમાઈ જાય અને સર્વ સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ નાના પ્રકારની છાયા ટળી જાય, જેથી પરમ શાંત સમાધિસ્થ દશા પ્રાપ્ત થાય.

૨. આ સમસ્ત સંસારનું, જન્મમરણરૂપ પરિભ્રમણનું મૂળ કારણ મોહ ભાવ, પરમાં અહંત્વ મમત્વરૂપ મમતા ભાવ અને તેને લઈને ઉત્પન્ન થતા ઇષ્ટાનિષ્ટ કે રાગદ્વેષરૂપ સંકલ્પ વિકલ્પજનિત વિભાવ છે. પરમાં મમતા હોવાથી સ્વરૂપને

૩ સુખ ધામ અનંત સુસંત ચહી,
દિન રાત્ર રહે તદ્ધ્યાનમહી,
પરશાંતિ અનંત સુધામય જે,
પ્રણમું પદ તે વર તે જય તે. ૧

ભૂદી બાહ્યદષ્ટિથી બહિર્મુખ પ્રવર્તનાથી જીવ રાગદ્વેષાદિ વિભાવો નિરંતર કર્યા જ કરે છે અને તે મોહ વિકલ્પો નવીન કર્મબંધનનું કારણ બને છે. તેથી સંસાર પરિભ્રમણ નિરંતર ચાલુ જ રહ્યા કરે છે. સદ્ગુરુ કૃપાથી જીવ જો બાહ્યદષ્ટિ બંધ કરી અંતર્મુખ અવલોકન કરવા માટે અંતર્યક્ષુ, દિવ્યદષ્ટિ પામે તો અંતરંગમાં અનંત સુખનું ધામ એવું ચૈતન્ય ચિંતામણિરૂપ પોતાનું આત્મસ્વરૂપ અચિંત્ય માહાત્મ્યવાન દષ્ટિ-ગોચર થાય, સાક્ષાત્ અનુભવમાં આવે. અને તેના આગળ ત્રણે લોક તુચ્છ લાસે. તેથી મન તે આત્મસ્વરૂપમાં જ વિલય થઈ જાય. ત્યાં વિકલ્પ માત્ર ટળી જઈ અનુભવરસના આસ્વાદમાં મગ્ન તે મન પરમ સમાધિમાં વિલીન થઈ જાય. જેથી સંસાર પરિભ્રમણનો સદાને માટે અંત આવે અને પરમોત્કૃષ્ટ સિદ્ધ-પદની પ્રાપ્તિ થઈ જીવ પરમ કૃતાર્થ થઈ જાય. ૨

(૩)

૧. એવું એ અનંત સુખનું ધામ શુદ્ધ સહજ આત્મ-સ્વરૂપરૂપ સિદ્ધપદ જેને સુસંત, સમ્યગ્દષ્ટિ, સ્વાનુભવી, આત્મા-

રામી મહાત્માપુરુષો નિરંતર ઇચ્છે છે, અને રાત્રિદિવસ તેના જ ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહે છે, તથા જે પદ સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતિરૂપ અનંત અક્ષય શાશ્વત સુધા, અમૃતરસથી ભરેલું છે, તે સર્વોપરી જગતશિરોમણિ સર્વશ્રેષ્ઠ પદને પરમ ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિભાવે હું પ્રણામ કરું છું. તે પદ જ જગતમાં સર્વોત્કૃષ્ટ છે. તે પદ જ જગતમાં સદા જ્વલંત છે. તે સર્વોત્કૃષ્ટ પરમપદ ત્રિકાળ જ્યવંત વર્તો! અને તેના સત્સાધકો પણ ત્રિકાળ જ્યવંત વર્તો!

૨૭

ૐ

[૭૧૮]

આત્મ—સિદ્ધિ* નડિયાદ, આસો વદ ૧,
ગુરુ ૧૯૫૨

૨૭

જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત;
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ લગવંત. ૧

જે આત્મસ્વરૂપ સમજ્યા વિના ભૂતકાળે હું અનંત દુઃખ
પામ્યો તે પદ જેણે સમજાવ્યું એટલે ભવિષ્યકાળે ઉત્પન્ન થવા
યોગ્ય એવાં અનંત દુઃખ પામત તે મૂળ જેણે છેદ્યું એવા
શ્રી સદ્ગુરુ લગવાનને નમસ્કાર કરું છું. ૧

વર્તમાન આ કાળમાં, મોક્ષમાર્ગ ખડો લોપ;

વિચારવા આત્માર્થીને લાખ્યો અત્ર અગોખ્ય. ૨

આ વર્તમાન કાળમાં મોક્ષમાર્ગ ઘણો લોપ થઈ ગયો છે,

---

* આ 'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર'ની ૧૪૨ ગાથા 'આત્મસિદ્ધિ' તરીકે સં. ૧૯૫૨ ના આસો વદ ૧ ગુરુવારે નડિયાદમાં શ્રીમદ્ની સ્થિરતા હતી ત્યારે, રચી હતી. આ ગાથાઓના ટૂંકા અર્થ ખંભાતના એક પરમ મુમુક્ષુ શ્રી અંબાલાલ લાલચંદ્રે કરેલ છે. જે શ્રીમદ્ની દૃષ્ટિ તળે તે વખતે નીકળી ગયેલ છે, (જુઓ આંક ૭૩૦નો પત્ર). આ ઉપરાંત 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર'ની પહેલી અને બીજી આવૃત્તિમાંના આંક ૪૪૨, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૬, ૪૪૭, ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૫૦, ૪૫૧, ના પત્રો શ્રીમદ્ પોતે આત્મસિદ્ધિના વિવેચન રૂપે લખેલ છે, જે આત્મસિદ્ધિ રચી તેને બીજે દિવસે એટલે આસો વદ ૨, ૧૯૫૨ ના લખાયેલા છે. આ વિવેચન જે જે ગાથા અંગેનું છે તે તે ગાથા નીચે આપેલ છે.

૧ પાઠાંતર : ગુરુ શિષ્ય સંવાદથી, કહીએ તે અગોખ્ય.

જે મોક્ષમાર્ગ આત્માર્થીને વિચારવા માટે (શુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે) અત્રે પ્રગટ કહીએ છીએ. ૨

કોઈ ક્રિયાજડ થઈ રહ્યા, શુષ્કજ્ઞાનમાં કોઈ;

માને મારગ મોક્ષનો, કરુણા ઊપજે જોઈ. ૩

કોઈ ક્રિયાને જ વળગી રહ્યા છે; અને કોઈ શુષ્કજ્ઞાનને જ વળગી રહ્યા છે; એમ મોક્ષમાર્ગ માને છે; જે જોઈને દયા આવે છે. ૩

બાહ્ય ક્રિયામાં રાચતા, અંતર્ભેદ ન કાંઈ;

જ્ઞાનમાર્ગ નિષેધતા, તેહ ક્રિયાજડ આંઈ. ૪

બાહ્ય ક્રિયામાં જ માત્ર રાચી રહ્યા છે, અંતર કંઈ ભેદાયું નથી, અને જ્ઞાનમાર્ગને નિષેધ્યા કરે છે, તે અહીં ક્રિયાજડ કહ્યા છે. ૪

બંધ મોક્ષ છે કલ્પના, ભાળે વાણી માંહી,

વર્તે મોહાવેશમાં, શુષ્કજ્ઞાની તે આંહી. ૫

બંધ, મોક્ષ માત્ર કલ્પના છે, એવા નિશ્ચયવાક્ય માત્ર વાણીમાં બોલે છે, અને તથારૂપ દશા થઈ નથી, મોહના પ્રભાવમાં વર્તે છે, એ અહીં શુષ્કજ્ઞાની કહ્યા છે. ૫

વૈરાગ્યાદિ સફળ તો, જો સહ આત્મજ્ઞાન,

તેમ જ આત્મજ્ઞાનની, પ્રાપ્તિતણાં નિદાન. ૬

વૈરાગ્યત્યાગાદિ જો સાથે આત્મજ્ઞાન હોય તો સફળ છે, અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિના હેતુ છે, અને જ્યાં આત્મજ્ઞાન ન હોય ત્યાં પણ જો તે આત્મજ્ઞાનને અર્થે કરવામાં આવતા હોય, તો તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ છે. ૬

વૈરાગ્ય, ત્યાગ, દયાદિ અંતરંગ વૃત્તિવાળી ક્રિયા છે તે જો સાથે આત્મજ્ઞાન હોય તો સફળ છે અર્થાત્ ભવનું મૂળ છેદે છે; અથવા વૈરાગ્ય, ત્યાગ, દયાદિ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં કારણો છે. એટલે જીવમાં પ્રથમ એ ગુણો આવ્યેથી સદ્ગુરુનો ઉપદેશ તેમાં પરિણામ પામે છે. ઉજ્જવળ અંતઃકરણ વિના સદ્ગુરુનો ઉપદેશ પરિણમતો નથી, તેથી વૈરાગ્યાદિ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનો છે એમ કહ્યું.

અત્રે જે જીવો ક્રિયાજડ છે તેને એવો ઉપદેશ કર્યો કે કાયા જ માત્ર રોકવી તે કાંઈ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ નથી, વૈરાગ્યાદિ ગુણો આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ છે, માટે તમે તે ક્રિયાને અવગાહો, અને તે ક્રિયામાં પણ અટકીને રહેવું ઘટતું નથી; કેમકે આત્મજ્ઞાન વિના તે પણ ભવનું મૂળ છેદી શકતાં નથી. માટે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને અર્થે તે વૈરાગ્યાદિ ગુણોમાં વર્તો; અને કાયકલેશરૂપ પણ કષાયાદિનું જેમાં તથારૂપ કંઈ ક્ષીણપણું થતું નથી તેમાં તમે મોક્ષમાર્ગને દુરાગ્રહ રાખો નહીં, એમ ક્રિયાજડને કહ્યું; અને જે શુષ્કજ્ઞાનીઓ ત્યાગવૈરાગ્યાદિ રહિત છે, માત્ર વાચાજ્ઞાની છે તેને એમ કહ્યું કે વૈરાગ્યાદિ સાધન છે તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં કારણો છે, કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તમે વૈરાગ્યાદિ પણ પામ્યા નથી, તો આત્મજ્ઞાન ક્યાંથી પામ્યા હો તે કંઈક આત્મામાં વિચારો. સંસાર પ્રત્યે બહુ ઉદાસીનતા, દેહની મૂર્છાનું અદ્યત્વ, ભોગમાં અનાસક્તિ, તથા માનાદિનું પાતળાપણું એ આદિ ગુણો વિના તો આત્મજ્ઞાન પરિણામ પામતું નથી; અને આત્મજ્ઞાન પામ્યે તો તે ગુણો અત્યંત દૃઢ થાય છે, કેમકે આત્મ-

જ્ઞાનરૂપ મૂળ તેને પ્રાપ્ત થયું. તેને બદલે તમે આત્મજ્ઞાન અમને છે એમ માનો છો અને આત્મામાં તો ભોગાદિ કામનાની અગ્નિ બળ્યા કરે છે, પૂજા સત્કારાદિની કામના વારંવાર સ્ફુરાયમાન થાય છે, સહજ અશાતાએ બહુ આકુળવ્યાકુળતા થઈ જાય છે, તે કેમ લક્ષમાં આવતાં નથી કે આ આત્મજ્ઞાનનાં લક્ષણો નહીં ! ‘ માત્ર માનાદિ કામનાએ આત્મજ્ઞાની કહેવરાવું છું.’ એમ જે સમજવામાં આવતું નથી તે સમજો; અને વૈરાગ્યાદિ સાધનો પ્રથમ તો આત્મામાં ઉત્પન્ન કરો કે જેથી આત્મજ્ઞાનની સન્મુખતા થાય. (૬)

ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન;
અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજભાન. ૭

જેના ચિત્તમાં ત્યાગ અને વૈરાગ્યાદિ સાધનો ઉત્પન્ન થયાં ન હોય તેને જ્ઞાન ન થાય; અને જે ત્યાગ વિરાગમાં જ અટકી રહી, આત્મજ્ઞાનની આકાંક્ષા ન રાખે, તે પોતાનું ભાન ભૂલે; અર્થાત્ અજ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગવૈરાગ્યાદિ હોવાથી તે પૂજાસત્કારાદિથી પરાભવ પામે અને આત્માર્થ ચૂકી જાય. ૭

જેના અંતઃકરણમાં ત્યાગવૈરાગ્યાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થયા નથી એવા જીવને આત્મજ્ઞાન ન થાય. કેમ કે મલિન અંતઃકરણરૂપ દર્પણમાં આત્મોપદેશનું પ્રતિબિંબ પડવું ઘટતું નથી. તેમ જ માત્ર ત્યાગવૈરાગ્યમાં રાચીને કૃતાર્થતા માને તે પણ પોતાના આત્માનું ભાન ભૂલે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન નહીં હોવાથી અજ્ઞાનનું સહચારીપણું છે, જેથી તે ત્યાગવૈરાગ્યાદિનું માન ઉત્પન્ન કરવા અર્થે અને માનાર્થે સર્વ સંયમાદિ પ્રવૃત્તિ થઈ

જાય; જેથી સંસારનો ઉચ્છેદ ન થાય, માત્ર ત્યાં જ અટકવું થાય. અર્થાત્ તે આત્મજ્ઞાનને પામે નહીં. એમ ક્રિયાજડને સાધન-ક્રિયા અને તે સાધનનું જેથી સફળપણું થાય છે એવા આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો અને શુષ્કજ્ઞાનીને ત્યાગ વૈરાગ્યાદિ સાધનનો ઉપદેશ કરી વાચાજ્ઞાનમાં કલ્યાણ નથી એમ પ્રેર્યું. (૭)

જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, ત્યાં સમજવું તેહ;

ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ. ૮

જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, ત્યાં ત્યાં તે તે સમજે, અને ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે એ આત્માર્થી પુરુષનાં લક્ષણો છે. ૮

જે જે ઠેકાણે જે જે યોગ્ય છે એટલે જ્યાં ત્યાગવૈરાગ્યાદિ યોગ્ય હોય ત્યાં ત્યાગવૈરાગ્યાદિ સમજે, જ્યાં આત્મજ્ઞાન યોગ્ય હોય ત્યાં આત્મજ્ઞાન સમજે, એમ જે જ્યાં જોઈએ તે ત્યાં સમજવું અને ત્યાં ત્યાં તે તે પ્રમાણે પ્રવર્તવું, એ આત્માર્થી જીવનું લક્ષણ છે. અર્થાત્ મતાર્થી હોય કે માનાર્થી હોય તે યોગ્ય માર્ગને ગ્રહણ ન કરે. અથવા ક્રિયામાં જ જેને દુરાગ્રહ થયો છે, અથવા શુષ્કજ્ઞાનના જ અભિમાનમાં જેણે જ્ઞાનીપણું માની લીધું છે, તે ત્યાગવૈરાગ્યાદિ સાધનને અથવા આત્મજ્ઞાનને ગ્રહણ ન કરી શકે.

જે આત્માર્થી હોય તે જ્યાં જ્યાં જે જે કરવું ઘટે છે તે તે કરે અને જ્યાં જ્યાં જે જે સમજવું ઘટે છે તે તે સમજે; અથવા જ્યાં જ્યાં જે જે સમજવું ઘટે છે તે તે સમજે અને જ્યાં જે જે આચરવું ઘટે છે તે તે આચરે, તે આત્માર્થી કહેવાય.

અત્રે ‘સમજવું’ અને ‘આચરવું’ એ બે સામાન્ય પદ છે. પણ વિભાગપદે કહેવાનો આશય એવો પણ છે કે જે જે જ્યાં સમજવું ઘટે તે તે ત્યાં સમજવાની કામના જેને છે અને જે જે જ્યાં આચરવું ઘટે તે તે ત્યાં આચરવાની જેને કામના છે તે પણ આત્માર્થી કહેવાય. (૮)

સેવે સદ્ગુરુચરણે, ત્યાગી દર્ધ નિજપક્ષ;
પામે તે પરમાર્થને, નિજપદને લે લક્ષ. ૯

પેતાના પક્ષને છોડી દર્ધ, જે સદ્ગુરુના ચરણે સેવે તે પરમાર્થને પામે, અને આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ તેને થાય. ૯

ઘણાને ક્રિયાજડત્વ વર્તે છે, અને ઘણાને શુષ્કજ્ઞાનીપણું વર્તે છે તેનું શું કારણ હોવું જોઈએ ? એવી આશંકા કરી તેનું સમાધાન:—સદ્ગુરુના ચરણે જે પેતાનો પક્ષ એટલે મત છોડી દર્ધ સેવે તે પરમાર્થને પામે, અને નિજપદનો એટલે આત્મસ્વભાવનો લક્ષ લે. અર્થાત્ ઘણાને ક્રિયાજડત્વ વર્તે છે તેનો હેતુ એ છે કે અસદ્ગુરુ કે જે આત્મજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનના સાધનને જાણતા નથી તેનો તેણે આશ્રય કર્યો છે; જેથી તેને માત્ર ક્રિયાજડત્વનો એટલે કાયકલેશનો માર્ગ જાણે છે, તેમાં વળગાડે છે, અને કુળધર્મ દઢ કરાવે છે; જેથી તેને સદ્ગુરુનો યોગ મેળવવાની આકાંક્ષા થતી નથી, અથવા તેવા યોગ મળ્યે પણ પક્ષની દૃઢ વાસના તેને સદુપદેશસન્મુખ થવા દેતી નથી, એટલે ક્રિયાજડત્વ ટળતું નથી; અને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

અને જે શુષ્કજ્ઞાની છે તેણે પણ સદ્ગુરુના ચરણ સેવ્યા

નથી, માત્ર પોતાની મતિકલ્પનાથી સ્વચ્છંદપણે અધ્યાત્મગ્રંથો વાંચ્યા છે, અથવા શુષ્કજ્ઞાની સમીપથી તેવા ગ્રંથો કે વચનો સાંભળી લઈને પોતાને વિષે જ્ઞાનીપણું માન્યું છે, અને જ્ઞાની ગણાવાના પદનું એક પ્રકારનું માન છે તેમાં તેને મીઠાશ રહી છે, અને એ તેનો પક્ષ થયો છે; અથવા કોઈ એક કારણ-વિશેષથી શાસ્ત્રોમાં દયા, દાન, અને હિંસા, પૂજનું સમાનપણું કહ્યું છે તેવાં વચનોને તેનો પરમાર્થ સમજ્યા વિના હાથમાં લઈને માત્ર પોતાને જ્ઞાની મનાવા અર્થે, અને પામર જીવના તિરસ્કારના અર્થે તે વચનોનો ઉપયોગ કરે છે, પણ તેવાં વચનો કયે લક્ષ્ય સમજવાથી પરમાર્થ થાય છે તે જાણતો નથી. વળી જેમ દયાદાનાદિકનું શાસ્ત્રોમાં નિષ્કળપણું કહ્યું છે તેમ નવપૂર્વ સુધી ભણ્યા છતાં તે પણ અક્ષળ ગયું એમ જ્ઞાનનું પણ નિષ્કળપણું કહ્યું છે, તો તે શુષ્કજ્ઞાનનો જ નિષેધ છે. એમ છતાં તેનો લક્ષ્ય તેને થતો નથી, કેમકે જ્ઞાની બનવાના માને તેનો આત્મા મૂઠતાને પામ્યો છે, તેથી તેને વિચારના અવકાશ રહ્યો નથી. એમ ક્રિયાજડ અથવા શુષ્કજ્ઞાની તે બન્ને ભૂલ્યા છે, એને તે પરમાર્થ પામવાની વાંછા રાખે છે, અથવા પરમાર્થ પામ્યા છીએ એમ કહે છે, તે માત્ર તેમનો દુરાગ્રહ તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. જો સદ્ગુરુના ચરણ સેવ્યા હોત, તો એવા દુરાગ્રહમાં પડી જવાનો વખત ન આવત, અને આત્મ-સાધનમાં જીવ દોરાત, અને તથાગ્નિ સાધનથી પરમાર્થને પામત, અને નિજપદનો લક્ષ્ય લેત; અર્થાત્ તેની વૃત્તિ આત્મ-સન્મુખ થાત.

વળી ઠામ ઠામ એકાકીપણે વિચરવાનો નિષેધ કર્યો છે,

અને સદ્ગુરુની સેવામાં વિચરવાનો જ ઉપદેશ કર્યો છે; તેથી પણ એમ સમજાય છે કે જીવને હિતકારી અને મુખ્ય માર્ગ તે જ છે; અને અસદ્ગુરુથી પણ કદ્યાણ થાય એમ કહેવું તે તો તીર્થંકરાદિની, જ્ઞાનીની આસાતના કરવા સમાન છે. કેમકે તેમાં અને અસદ્ગુરુમાં કંઈ ભેદ ન પડ્યો; જન્માંધ, અને અત્યંત શુદ્ધ નિર્મળ ચક્ષુવાળાનું કંઈ ન્યૂનાધિકપણું ઠયું જ નહીં. વળી કોઈ ‘શ્રી ઠાણાંગસૂત્ર’ની ચોલંગી^૧ ગ્રહણ કરીને એમ કહે કે ‘અભવ્યના તાર્યા પણ તરે,’ તો તે વચન પણ વદતો વ્યાધાત જેવું છે; એક તો મૂળમાં ‘ઠાણાંગ’માં તે પ્રમાણે પાઠ જ નથી; જે પાઠ છે તે આ પ્રમાણે :-^૨.....તેનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે :-^૨.....તેનો વિશેષાર્થ ટીકાકારે આ પ્રમાણે કર્યો છે :-^૨.....જેમાં કોઈ સ્થળે અભવ્યના તાર્યા તરે એવું કહ્યું નથી; અને કોઈ એક ટળામાં કોઈએ એવું વચન લખ્યું છે તે તેની સમજનું અયથાર્થપણું સમજાય છે.

કદાપિ એમ કોઈ કહે કે અભવ્ય કહે છે તે યથાર્થ નથી, એમ ભાસવાથી યથાર્થ શું છે, તેનો લક્ષ થવાથી સ્વવિચારને પામીને તર્યા એમ અર્થ કરીએ તો તે એક પ્રકારે સંભવિત થાય છે, પણ તેથી અભવ્યના તાર્યા તર્યા એમ કહી શકાતું નથી. એમ વિચારી જે માર્ગેથી અનંત જીવ તર્યા છે, અને તરશે તે માર્ગને અવગાહવો અને સ્વકલ્પિત અર્થનો માનાદિની જાળવણી છોડી દઈ ત્યાગ કરવો એ જ શ્રેય છે. જો અભવ્યથી તરાય છે એમ તમે કહો, તો તો અવશ્ય નિશ્ચય

૧. જુઓ આંક ૫૪૨

૨. મૂળ પાઠ મૂકવા ધારેલો પણ મુકાયો લાગતો નથી.

થાય છે કે અસદ્ગુરુથી તરાશે એમાં કશો સંદેહ નથી.

અને અશોચ્યા કેવળી જેમણે પૂર્વે કોઈ પાસેથી ધર્મ સાંભળ્યો નથી તેને કોઈ તથાગ્નિ આવરણના ક્ષયથી જ્ઞાન ઊપજ્યું છે, એમ શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કર્યું છે, તે આત્માનું માહાત્મ્ય દર્શાવવા, અને જેને સદ્ગુરુયોગ ન હોય તેને જાગૃત કરવા, તે તે અનેકાંતમાર્ગ નિરૂપણ કરવા દર્શાવ્યું છે; પણ સદ્ગુરુઆજ્ઞાએ પ્રવર્તવાનો માર્ગ ઉપેક્ષિત કરવા દર્શાવ્યું નથી. વળી એ સ્થળે તો ઊલટું તે માર્ગ ઉપર દષ્ટિ આવવા વધારે સખળ કર્યું છે. અને કહ્યું છે કે તે અશોચ્યા કેવળી^૧..... અર્થાત્ અશોચ્યા કેવળીને આ પ્રસંગ સાંભળીને કોઈ એ જે શાશ્વતમાર્ગ ચાહ્યો આવે છે, તેના નિષેધ પ્રત્યે જવું એવો આશય નથી. એમ નિવેદન કર્યું છે.

કોઈ તીવ્ર આત્માર્થીને એવો કદાપિ સદ્ગુરુનો યોગ ન મળ્યો હોય, અને તેની તીવ્ર કામનામાં ને કામનામાં જ નિજ-વિચારમાં પડવાથી, અથવા તીવ્ર આત્માર્થને લીધે નિજવિચારમાં પડવાથી, આત્મજ્ઞાન થયું હોય તો તે સદ્ગુરુમાર્ગનો ઉપેક્ષિત નહીં એવો, અને સદ્ગુરુથી પોતાને જ્ઞાન મળ્યું નથી માટે મોટો છું એવો નહીં હોય, તેને થયું હોય; એમ વિચારી વિચારવાનું જીવે શાશ્વત મોક્ષમાર્ગનો લોપ ન થાય તેવું વચન પ્રકાશવું જોઈ એ.

એક ગામથી બીજે ગામ જવું હોય અને તેનો માર્ગ દીઠો ન હોય એવો પોતે પચાસ વર્ષનો પુરુષ હોય, અને લાખો ગામ જોઈ આવ્યો હોય તેને પણ તે માર્ગની ખબર પડતી

૧. મૂળ પાઠ મૂકવા ધારેલો પણ મુકાયો લાગતો નથી

નથી, અને કોઈને પૂછે ત્યારે જણાય છે, નહીં તો ભૂલ ખાય છે; અને તે માર્ગને જાણનાર એવું દશ વર્ષનું બાળક પણ તેને તે માર્ગ દેખાડે છે તેથી તે પહોંચી શકે છે; એમ લોકિકમાં અથવા વ્યવહારમાં પણ પ્રત્યક્ષ છે. માટે જે આત્માર્થી હોય, અથવા જેને આત્માર્થની ઈચ્છા હોય તેણે સદ્ગુરુના યોગે તરવાના કામી જીવનું કલ્યાણ થાય એ માર્ગ લોપવો ઘટે નહીં, કેમકે તેથી સર્વ જ્ઞાનીપુરુષની આજ્ઞા લોપવા બરાબર થાય છે.

પૂર્વે સદ્ગુરુનો યોગ તો ઘણી વખત થયો છે, છતાં જીવનું કલ્યાણ થયું નહીં, જેથી સદ્ગુરુના ઉપદેશનું એવું કંઈ વિશેષ પણ દેખાતું નથી, એમ આશંકા થાય તો તેનો ઉત્તર બીજા પદમાં જ કહ્યો છે કે :-

જે પોતાના પક્ષને ત્યાગી દઈ સદ્ગુરુના ચરણને સેવે, તે પરમાર્થને પામે. અર્થાત્ પૂર્વે સદ્ગુરુનો યોગ થવાની વાત સત્ય છે, પરંતુ ત્યાં જીવે તેને સદ્ગુરુ જાણ્યા નથી, અથવા જાણખ્યા નથી, પ્રતીત્યા નથી, અને તેની પાસે પોતાનાં માન અને મત મૂક્યાં નથી; અને તેથી સદ્ગુરુનો ઉપદેશ પરિણામ પામ્યો નહીં, અને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થઈ નહીં; એમ જો પોતાનો મત એટલે સ્વચ્છંદ અને કુળધર્મનો આગ્રહ દૂર કરીને સદ્ગુરુના અગ્રહ કરવાનો કામી થયો હોત તો અવશ્ય પરમાર્થ પામત.

અત્રે અસદ્ગુરુએ દઢ કરાવેલા દુર્બોધથી અથવા માનાદિકના તીવ્ર કામીપણાથી એમ પણ આશંકા થવી સંભવે છે

કે કંઈક જીવોનાં પૂર્વે કલ્યાણ થયાં છે; અને તેમને સદ્ગુરુના ચરણ સેવ્યા વિના કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થઈ છે, અથવા અસદ્ગુરુથી પણ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય; અસદ્ગુરુને પોતાને ભલે માર્ગની પ્રતીતિ નથી, પણ બીજાને તે પમાડી શકે; એટલે બીજા તે માર્ગની પ્રતીતિ, તેના ઉપદેશ સાંભળીને કરે તો તે પરમાર્થને પામે; માટે સદ્ગુરુચરણને સેવ્યા વિના પણ પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થાય, એવી આશંકાનું સમાધાન કરે છે :—

યદ્યપિ કોઈ જીવો પોતે વિચાર કરતાં બૂઝ્યા છે, એવો શાસ્ત્રમાં પ્રસંગ છે; પણ કોઈ સ્થળે એવો પ્રસંગ કહ્યો નથી કે અસદ્ગુરુથી અમુક બૂઝ્યા. હવે કોઈ પોતે વિચાર કરતાં બૂઝ્યા છે એમ કહ્યું છે તેમાં શાસ્ત્રોનો કહેવાનો હેતુ એવો નથી કે સદ્ગુરુની આજ્ઞાએ વર્તવાથી જીવનું કલ્યાણ થાય છે એમ એમ કહ્યું છે પણ તે વાત ચથાર્થ નથી; અથવા સદ્ગુરુની આજ્ઞાનું જીવને કંઈ કારણ નથી એમ કહેવાને માટે. તેમ જ જીવો પોતાના વિચારથી સ્વયંબોધ પામ્યા છે એમ કહ્યું છે તે પણ વર્તમાન દેહે પોતાના વિચારથી અથવા બોધથી બૂઝ્યા કહ્યા છે, પણ પૂર્વે તે વિચાર અથવા બોધ તેણે સન્મુખ કર્યો છે તેથી વર્તમાનમાં તે સ્કુરાયમાન થવાનો સંભવ છે. તીર્થં-કરાદિ ‘સ્વયંબુદ્ધ’ કહ્યા છે તે પણ પૂર્વે ત્રીજે ભવે સદ્ગુરુથી નિશ્ચય સમક્તિ પામ્યા છે એમ કહ્યું છે. એટલે તે સ્વયંબુદ્ધ-પણું કહ્યું છે તે વર્તમાન દેહની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, અને તે સદ્ગુરુપદના નિષેધને અર્થે કહ્યું નથી.

અને જો સદ્ગુરુપદનો નિષેધ કરે તો તે ‘સદ્દેવ, સદ્ગુરુ

અને સદ્ધર્મની પ્રતીતિ વિના સમકિત કહ્યું નથી, ' તે કહેવા માત્ર જ થયું.

અથવા જે શાસ્ત્રનું તમે પ્રમાણ લો છો તે શાસ્ત્ર સદ્ગુરુ એવા જિનનાં કહેલાં છે તેથી પ્રમાણિક માનવાં યોગ્ય છે કે કોઈ અસદ્ગુરુનાં કહેલાં છે તેથી પ્રમાણિક માનવાં યોગ્ય છે ? જો અસદ્ગુરુનાં શાસ્ત્રો પણ પ્રમાણિક માનવામાં બાધ ન હોય તો તો અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષ આરાધવાથી પણ મોક્ષ થાય એમ કહેવામાં બાધ નથી, તે વિચારવા યોગ્ય છે.

‘ આચારાંગસૂત્ર’માં (પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ, પ્રથમાધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશે, પ્રથમ વાક્ય) કહ્યું છે કે :—આ જીવ પૂર્વથી આવ્યો છે ? પશ્ચિમથી આવ્યો છે ? ઉત્તરથી આવ્યો છે ? દક્ષિણથી આવ્યો છે ? અથવા જાંચેથી ? નીચેથી કે કોઈ અનેરી દિશાથી આવ્યો છે ? એમ જે જાણતો નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, જે જાણે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. તે જાણવાનાં ત્રણ કારણો આ પ્રમાણે:—(૧) તીર્થંકરના ઉપદેશથી, (૨) સદ્ગુરુના ઉપદેશથી, અને (૩) જાતિસ્મૃતિજ્ઞાનથી.

અત્રે જાતિસ્મૃતિજ્ઞાન કહ્યું તે પણ પૂર્વના ઉપદેશની સંધિ છે. એટલે પૂર્વે તેને બોધ થવામાં સદ્ગુરુનો અસંભવ ધારવો ઘટતો નથી. વળી ઠામ ઠામ જિનાગમમાં એમ કહ્યું છે કે :—

૧ ‘ ગુરુણો છંદાણુવત્તગા ’ગુરુની આજ્ઞાએ પ્રવર્તેલું.

ગુરુની આજ્ઞાએ ચાલતાં અનંતા જીવો સીઝયા, સીઝે છે.

૧. સૂત્રકૃતાંગ, પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ, દ્વિતીય અધ્યયન, ગાથા ૩૨.

અને સીઝશે. તેમ કોઈ જીવ પોતાના વિચારથી બોધ પામ્યા, તેમાં પ્રાચે પૂર્વે સદ્ગુરુઉપદેશનું કારણ હોય છે. પણ કદાપિ જ્યાં તેમ ન હોય ત્યાં પણ તે સદ્ગુરુનો નિત્યકામી રહ્યો થકો સદ્વિચારમાં પ્રેરાતો પ્રેરાતો સ્વવિચારથી આત્મજ્ઞાન પામ્યો એમ કહેવા યોગ્ય છે; અથવા તેને કંઈ સદ્ગુરુની ઉપેક્ષા નથી અને જ્યાં સદ્ગુરુની ઉપેક્ષા વર્તે ત્યાં માનનો સંભવ થાય છે; અને જ્યાં સદ્ગુરુ પ્રત્યે માન હોય ત્યાં કદયાણુ થવું કહ્યું, કે તેને સદ્વિચાર પ્રેરવાનો આત્મગુણ કહ્યો.

તથા૩૫ માન આત્મગુણનું અવશ્ય ઘાતક છે. બાહુબળજીમાં અનેક ગુણસમૂહ વિદ્યમાન છતાં નાના અઠ્ઠાણું લાઈને વંદન કરવામાં પોતાનું લઘુપણું થશે, માટે અત્રે જ ધ્યાનમાં રોકાવું યોગ્ય છે એમ રાખી એક વર્ષ સુધી નિરાહારપણે અનેક ગુણ-સમુદાયે આત્મધ્યાનમાં રહ્યા, તો પણ આત્મજ્ઞાન થયું નહીં. બાકી બીજી બધી રીતની યોગ્યતા છતાં એક એ માનના કારણથી તે જ્ઞાન અટક્યું હતું. જ્યારે શ્રી ઋષભદેવે પ્રેરેલી એવી બ્રાહ્મી અને સુંદરી સતીએ તેને તે દોષ નિવેદન કર્યો અને તે દોષનું ભાન તેને થયું તથા તે દોષની ઉપેક્ષા કરી અસા-રત્વ બાણ્યું ત્યારે કેવળજ્ઞાન થયું. તે માન જ અત્રે ચાર ઘનઘાતી કર્મનું મૂળ થઈ વત્યું હતું. વળી બાર બાર મહિના સુધી નિરાહારપણે, એક લક્ષે, એક આસને, આત્મવિચારમાં રહેનાર એવા પુરુષને એટલા માને તેવી બારે મહિનાની દશા સફળ થવા ન દીધી, અર્થાત્ તે દશાથી માન ન સમજાયું અને જ્યારે સદ્ગુરુ એવા શ્રી ઋષભદેવે તે માન છે એમ પ્રેર્યું ત્યારે મુહૂર્તમાં તે માન વ્યતીત થયું એ પણ સદ્-

ગુરુનું જ માહાત્મ્ય દર્શાવ્યું છે.

વળી આખો માર્ગ જ્ઞાનીની આજ્ઞામાં સમાય છે એમ વારંવાર કહ્યું છે. ‘આચારાંગસૂત્ર’માં કહ્યું છે કે:—(સુધર્માસ્વામી જંબુસ્વામીને ઉપદેશે છે, કે જગત આખાનું જેણે દર્શન કર્યું છે એવા મહાવીર ભગવાન તેણે અમને આમ કહ્યું છે.) ગુરુને આધીન થઈ વર્તતા એવા અનંતા પુરુષો માર્ગ પામીને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયા.

‘ઉત્તરાધ્યયન,’ ‘સૂચગડાંગાદિમાં’માં ઠામઠામ એ જ કહ્યું છે. (૯)

આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા વિચરે ઉદયપ્રયોગ;

અપૂર્વ વાણી પરમશ્રુત, સદ્ગુરુલક્ષણુ યોગ્ય.^૧ ૧૦

આત્મજ્ઞાનને વિષે જેમની સ્થિતિ છે, એટલે પરભાવની ઇચ્છાથી જે રહિત થયા છે; તથા શત્રુ, મિત્ર, હર્ષ, શોક, નમસ્કાર, તિરસ્કારાદિ ભાવ પ્રત્યે જેને સમતા વર્તે છે; માત્ર પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલાં એવા કર્મોના ઉદયને લીધે જેમની વિચરવા આદિ ક્રિયા છે; અજ્ઞાની કરતાં જેની વાણી પ્રત્યક્ષ જુદી પડે છે, અને ષટ્દર્શનના તાત્પર્યને જાણે છે, તે સદ્ગુરુનાં ઉત્તમ લક્ષણો છે. ૧૦

સ્વરૂપસ્થિત ઇચ્છારહિત, વિચરે પૂર્વપ્રયોગ;

અપૂર્વ વાણી, પરમશ્રુત, સદ્ગુરુલક્ષણુ યોગ્ય.

આત્મસ્વરૂપને વિષે જેની સ્થિતિ છે, વિષય અને માન પૂજાદિ ઇચ્છાથી રહિત છે, અને માત્ર પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલાં એવાં કર્મોના પ્રયોગથી જે વિચરે છે; જેમની વાણી અપૂર્વ છે,

અર્થાત્ નિજ અનુભવસહિત જેનો ઉપદેશ હોવાથી અજ્ઞાનીની વાણી કરતાં પ્રત્યક્ષ જુદી પડે છે, અને પરમશ્રુત એટલે પદ્-દર્શનના યથાસ્થિત જાણ હોય, એ સદ્ગુરુનાં યોગ્ય લક્ષણો છે.

અત્રે સ્વરૂપસ્થિત એવું પ્રથમપદ કહ્યું તેથી જ્ઞાનદશા કહી. ઇચ્છારહિતપણું કહ્યું તેથી ચારિત્રદશા કહી. ઇચ્છારહિત હોય તે વિચરી કેમ શકે? એવી આશંકા, ‘પૂર્વપ્રયોગ એટલે પૂર્વના બંધાયેલા પ્રારબ્ધથી વિચરે છે; વિચરવા આદિની બાકી જેને કામના નથી,’ એમ કહી નિવૃત્ત કરી. અપૂર્વ વાણી એમ કહેવાથી વચનાતિશયતા કહી, કેમકે તે વિના મુમુક્ષુને ઉપકાર ન થાય. પરમશ્રુત કહેવાથી પદ્દર્શન અવિરુદ્ધ દશાએ જાણનાર કહ્યા, એટલે શ્રુતજ્ઞાનનું વિશેષપણું દર્શાવ્યું.

આશંકા :—વર્તમાનકાળમાં સ્વરૂપસ્થિત પુરુષ હોય નહીં, એટલે જે સ્વરૂપસ્થિત વિશેષણવાળા સદ્ગુરુ કહ્યા છે, તે આજે હોવા યોગ્ય નથી.

સમાધાન :—વર્તમાનકાળમાં કદાપિ એમ કહેલું હોય તો કહેવાય કે ‘કેવળભૂમિકા’ને વિષે એવી સ્થિતિ અસંભવિત છે, પણ આત્મજ્ઞાન જ ન થાય એમ કહેવાય નહીં; અને આત્મજ્ઞાન છે તે સ્વરૂપસ્થિતિ છે.

આશંકા :—આત્મજ્ઞાન થાય તો વર્તમાનકાળમાં મુક્તિ થવી જોઈએ અને જિનાગમમાં ના કહી છે.

સમાધાન :—એ વચન કદાપિ એકાંતે એમ જ એમ ગણીએ તો પણ તેથી એકાવતારીપણાનો નિષેધ થતો નથી, અને એકાવતારીપણું આત્મજ્ઞાન વિના પ્રાપ્ત થાય નહીં.

આશંકા :—ત્યાગ વૈરાગ્યાદિના ઉત્કૃષ્ટપણથી તેને એકાવતારીપણું કહ્યું હશે.

સમાધાન :—પરમાર્થથી ઉત્કૃષ્ટ ત્યાગવૈરાગ્ય વિના એકાવતારીપણું થાય જ નહીં. એવો સિદ્ધાંત છે, અને વર્તમાનમાં પણ ચોથા પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણુસ્થાનકનો કશો નિષેધ છે નહીં અને ચોથે ગુણુસ્થાનકેથી જ આત્મજ્ઞાનનો સંભવ થાય છે; પાંચમે વિશેષ સ્વરૂપસ્થિતિ થાય છે, છઠ્ઠે ઘણા અંશે સ્વરૂપસ્થિતિ થાય છે, પૂર્વપ્રેરિત પ્રમાદના ઉદયથી માત્ર કંઈક પ્રમાદશા આવી જાય છે. પણ તે આત્મજ્ઞાનને રોધક નથી, ચારિત્રને રોધક છે.

આશંકા :—અત્રે તો સ્વરૂપસ્થિતિ એવું પદ વાપર્યું છે, અને સ્વરૂપસ્થિતિ પદ તો તેરમે ગુણુસ્થાનકે જ સંભવે છે.

સમાધાન :—સ્વરૂપસ્થિતિની પરાકાષ્ટા તો ચૌદમા ગુણુસ્થાનકને છેડે થાય છે, કેમકે નામ ગોત્રાદિ ચાર કર્મનો નાશ ત્યાં થાય છે; તે પહેલાં કેવળીને ચાર કર્મનો સંગ છે તેથી સંપૂર્ણ સ્વરૂપસ્થિતિ તો તેરમે ગુણુસ્થાનકે પણ ન કહેવાય.

આશંકા :—ત્યાં નામાદિ કર્મથી કરીને અવ્યાબાધ સ્વરૂપસ્થિતિની ના કહે તો તે ઠીક છે; પણ કેવળજ્ઞાનરૂપ સ્વરૂપસ્થિતિ છે, તેથી સ્વરૂપસ્થિતિ કહેવામાં દોષ નથી, અને અત્રે તો તેમ નથી, માટે સ્વરૂપસ્થિતિપણું કેમ કહેવાય ?

સમાધાન :—કેવળજ્ઞાનને વિષે સ્વરૂપસ્થિતિનું તારતમ્ય વિશેષ છે; અને ચોથે, પાંચમે, છઠ્ઠે, ગુણુસ્થાનકે તેથી અદ્ય છે, એમ કહેવાય; પણ સ્વરૂપસ્થિતિ નથી એમ ન કહી શકાય.

ચોથે ગુણુસ્થાનકે મિથ્યાત્વમુક્તદશા થવાથી આત્મસ્વભાવ-આવિર્ભાવપણું છે, અને સ્વરૂપસ્થિતિ છે; પાંચમે ગુણુસ્થાનકે દેશે કરીને ચારિત્રઘાતક કષાયો રોકાવાથી આત્મસ્વભાવનું ચોથા કરતાં વિશેષ આવિર્ભાવપણું છે, અને છઠ્ઠામાં કષાયો વિશેષ રોકાવાથી સર્વ ચારિત્રનું ઉદ્ભવપણું છે, તેથી આત્મ-સ્વભાવનું વિશેષ આવિર્ભાવપણું છે. માત્ર છઠ્ઠે ગુણુસ્થાનકે પૂર્વ-નિબંધિત કર્મના ઉદ્ભવથી પ્રમત્તદશા કવચિત્ વર્તે છે તેને લીધે ‘પ્રમત્ત’ સર્વ ચારિત્ર કહેવાય, પણ તેથી સ્વરૂપસ્થિતિમાં વિરોધ નહીં, કેમકે આત્મસ્વભાવનું બાહુલ્યતાથી આવિર્ભાવપણું છે. વળી આગમ પણ એમ કહે છે કે, ચોથે ગુણુસ્થાનકેથી તેરમા ગુણુસ્થાનક સુધી આત્મપ્રતીતિ સમાન છે; જ્ઞાનનો તારતમ્ય-લેદ છે.

જો ચોથે ગુણુસ્થાનકે સ્વરૂપસ્થિતિ અંશે પણ ન હોય, તો મિથ્યાત્વ જવાનું ફળ શું થયું? કંઈ જ થયું નહીં. જે મિથ્યાત્વ ગયું તે જ આત્મસ્વભાવનું આવિર્ભાવપણું છે, અને તે જ સ્વરૂપસ્થિતિ છે. જો સમ્યક્ત્વથી તથારૂપ સ્વરૂપસ્થિતિ ન હોત, તો શ્રેણિકાદિને એકાવતારીપણું કેમ પ્રાપ્ત થાય? એક પણ ત્યાં વ્રત, પચ્ચબાણુ નથી અને માત્ર એક જ ભવ બાકી રહ્યો એવું અદ્વપસંસારીપણું થયું તે જ સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ સમ-ક્રિતનું બળ છે. પાંચમે અને છઠ્ઠે ગુણુસ્થાનકે ચારિત્રનું બળ વિશેષ છે, અને મુખ્યપણે ઉપદેશક ગુણુસ્થાનક તો છઠ્ઠું અને તેરમું છે બાકીનાં ગુણુસ્થાનકો ઉપદેશની પ્રવૃત્તિ કરી શકવા યોગ્ય નથી; એટલે તેરમે અને છઠ્ઠે ગુણુસ્થાનકે તે પદ પ્રવર્તે છે. (૧૦)

૧ પ્રત્યક્ષસદ્ગુરુ સમ નહિ, પરોક્ષ જિન ઉપકાર;

એવો લક્ષ થયા વિના, ઊગે ન આત્મવિચાર. ૧૧

જ્યાં સુધી જીવને પૂર્વકાળે થઈ ગયેલા એવા જિનની વાત પર જ લક્ષ રહ્યા કરે, અને તેનો ઉપકાર કદ્યા કરે, અને જેથી પ્રત્યક્ષ આત્મબ્રાંતિનું સમાધાન થાય એવા સદ્ગુરુનો સમાગમ પ્રાપ્ત થયો હોય તેમાં પરોક્ષ જિનોનાં વચન કરતાં મોટો ઉપકાર સમાયો છે, તેમ જ ન જાણે તેને આત્મવિચાર ઉત્પન્ન ન થાય. ૧૧

સદ્ગુરુના ઉપદેશ વણુ, સમજાય ન જિનરૂપ;

સમજ્યા વણુ ઉપકાર શો ? સમજ્યે જિનસ્વરૂપ. ૧૨

સદ્ગુરુના ઉપદેશ વિના જિનનું સ્વરૂપ સમજાય નહીં, અને સ્વરૂપ સમજ્યા વિના ઉપકાર શો થાય ? જો સદ્ગુરુ ઉપદેશે જિનનું સ્વરૂપ સમજે તો સમજનારનો આત્મા પરિણામે જિનની દશાને પામે. ૧૨

સદ્ગુરુના ઉપદેશથી, સમજે જિનનું રૂપ;

તો તે પામે નિજદશા, જિન છે આત્મસ્વરૂપ.

પામ્યા શુદ્ધ સ્વભાવને, છે જિન તેથી પૂજ્ય;

સમજે જિનસ્વભાવ તો, આત્મભાનનો ગુણ્ય.

સદ્ગુરુના ઉપદેશથી જો જિનનું સ્વરૂપ સમજે, તેપોતાના સ્વરૂપની દશા પામે, કેમકે શુદ્ધ આત્માપણું એ જ જિનનું સ્વરૂપ છે; અથવા રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન જિનને વિષે નથી તે જ શુદ્ધ આત્મપદ છે, અને તે પદ તો સત્તાએ સર્વ જીવનું

૧ જીવો આંક નં. ૫૨૭

છે. તે સદ્ગુરુ-જિનને અવલંબીને અને જિનના સ્વરૂપને કહેવે કરી મુમુક્ષુજીવને સમજાય છે. ૧૨

આત્માદિ અસ્તિત્વનાં, જેહ નિરૂપક શાસ્ત્ર;
પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ યોગ નહિ, ત્યાં આધાર સુપાત્ર. ૧૩

જે જિનાગમાદિ આત્માના હોવાપણાનો તથા પરલોકા-
દિના હોવાપણાનો ઉપદેશ કરવાવાળાં શાસ્ત્રો છે તે પણ જ્યાં
પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો જોગ ન હોય ત્યાં સુપાત્ર જીવને આધારરૂપ છે;
પણ સદ્ગુરુસમાન તે બ્રાંતિના છેદક કહી ન શકાય. ૧૩

^૧ અથવા સદ્ગુરુએ કહ્યાં, જે અવગાહન કાજ;
તે તે નિત્ય વિચારવાં, કરી મતાંતર ત્યાજ. ૧૪

અથવા જે સદ્ગુરુએ તે શાસ્ત્રો વિચારવાની આજ્ઞા દીધી
હોય, તો તે શાસ્ત્રો મતાંતર એટલે કુળધર્મને સાર્થક કરવાનો
હેતુ આદિ બ્રાંતિ છોડીને માત્ર આત્માર્થે નિત્ય વિચારવાં. ૧૪

રોકે જીવ સ્વચ્છંદ તો, પામે અવશ્ય મોક્ષ,
પામ્યા એમ અનંત છે, ભાખ્યું જિન નિર્દોષ. ૧૫

જીવ અનાદિકાળથી પોતાના ડહાપણે અને પોતાની
ઈચ્છાએ ચાલ્યો છે, એનું નામ ‘સ્વચ્છંદ’ છે. જે તે સ્વચ્છંદને
રોકે તો જરૂર તે મોક્ષને પામે; અને એ રીતે ભૂતકાળે અનંત
જીવ મોક્ષ પામ્યા છે એમ રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન એમાંનો એછે
દોષ જેને વિષે નથી એવા દોષરહિત વીતરાગે કહ્યું છે. ૧૫

૧ પાઠાંતર:—અથવા સદ્ગુરુએ કહ્યાં, જે અવગાહન કાજ;
તો તે નિત્ય વિચારવાં, કરી મતાંતર ત્યાજ.

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ યોગથી, સ્વચ્છંદ તે રોકાય;

અન્ય ઉપાય કર્યા થકી, પ્રાપ્તે યમભૂતા થાય. ૧૬

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના યોગથી તે સ્વચ્છંદ રોકાય છે, બાકી પોતાની ઇચ્છાએ બીજા ઘણા ઉપાય કર્યા છતાં ઘણું કરીને તે યમભૂતા થાય છે. ૧૬

સ્વચ્છંદ મત આગ્રહ તણ, વર્તે સદ્ગુરુલક્ષ;

સમકિત તેને ભાખિયું, કારણ ગણી પ્રયત્ન. ૧૭

સ્વચ્છંદને તથા પોતાના મતના આગ્રહને તણને જે સદ્ગુરુના લક્ષે ચાલે તેને પ્રત્યક્ષ કારણ ગણીને વીતરાગે ‘સમકિત’ કહ્યું છે. ૧૭

માનાદિક શત્રુ મહા, નિજ છંદે ન મરાય;

જાતાં સદ્ગુરુ શરણમાં, અદ્ય પ્રયાસે જાય. ૧૮

માન અને પૂજાસત્કારાદિનો લોભ એ આદિ મહાશત્રુ છે, તે પોતાના ડહાપણે ચાલતાં નાશ પામે નહીં, અને સદ્ગુરુના શરણમાં જતાં સહજ પ્રયત્નમાં જાય. ૧૮

જે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી, પામ્યો કેવળજ્ઞાન,

ગુરુ રહ્યા છદ્મસ્થ પણ, વિનય કરે ભગવાન. ૧૯

જે સદ્ગુરુના ઉપદેશથી કોઈ કેવળજ્ઞાનને પામ્યા, તે સદ્ગુરુ હજી છદ્મસ્થ રહ્યા તોપણ જે કેવળજ્ઞાનને પામ્યા છે એવા તે કેવળીભગવાન છદ્મસ્થ એવા પોતાના સદ્ગુરુની વૈયાવચ્ચ કરે. ૧૯

એવો માર્ગ વિનય તણો, ભાખ્યો શ્રી વીતરાગ;

મૂળ હેતુ એ માર્ગનો, સમજે કોઈ સુભાગ્ય. ૨૦

એવો વિનયનો માર્ગ શ્રી જિને ઉપદેશ્યો છે. એ માર્ગનો મૂળ હેતુ એટલે તેથી આત્માને શો ઉપકાર થાય છે, તે કોઈક સુભાગ્ય એટલે સુલભબોધિ અથવા આરાધક જીવ હોય તે સમજે. ૨૦

અસદ્ગુરુ એ વિનયનો, લાભ લહે જો કાંઈ;
મહામોહનીય કર્મથી, ખૂડે ભવજળ માંડી. ૨૧

આ વિનયમાર્ગ કહ્યો તેનો લાભ એટલે તે શિષ્યાદિની પાસે કરાવવાની ઇચ્છા કરીને જો કોઈ પણ અસદ્ગુરુ પોતાને વિષે સદ્ગુરુપણું સ્થાપે તો તે મહામોહનીય કર્મ ઉપાર્જન કરીને ભવસમુદ્રમાં ખૂડે. ૨૧

હોય મુમુક્ષુ જીવ તે, સમજે એહ વિચાર;

હોય મતાર્થી જીવ તે, અવળો લે નિર્ધાર. ૨૨

જે મોક્ષાર્થી જીવ હોય તે આ વિનયમાર્ગાદિનો વિચાર સમજે, અને જે મતાર્થી હોય તે તેનો અવળો નિર્ધાર લે, એટલે કાં પોતે તેવો વિનય શિષ્યાદિ પાસે કરાવે, અથવા અસદ્ગુરુને વિષે પોતે સદ્ગુરુની બ્રાંતિ રાખી આ વિનયમાર્ગનો ઉપયોગ કરે. ૨૨

હોય મતાર્થી તેહને, થાય ન આતમલક્ષ;

તેહ મતાર્થી લક્ષણો, અહીં કહ્યાં નિર્પક્ષ. ૨૩

જે મતાર્થી જીવ હોય તેને આત્મજ્ઞાનનો લક્ષ થાય નહીં; એવા મતાર્થી જીવનાં અહીં નિષ્પક્ષપાતે લક્ષણો કહ્યાં છે. ૨૩

મતાર્થી-લક્ષણ

બાહ્યત્યાગ પણ જ્ઞાન નહિ, તે માને ગુરુ સત્ય;

અથવા નિજકુળધર્મના, તે ગુરુમાં જ મમત્વ. ૨૪

જેને માત્ર બાહ્યથી ત્યાગ દેખાય છે પણ આત્મજ્ઞાન નથી, અને ઉપલક્ષણથી અંતરંગ ત્યાગ નથી, તેવા ગુરુને સાચા ગુરુ માને, અથવા તો પોતાના કુળધર્મના ગમે તેવા ગુરુ હોય તોપણ તેમાં જ મમત્વ રાખે. ૨૪

જે જિનદેહ પ્રમાણુ ને, સમવસરણાદિ સિદ્ધિ;
વર્ણુન સમજે જિનનું, રોડી રહે નિજ બુદ્ધિ. ૨૫

જે જિનના દેહાદિનું વર્ણુન છે તેને જિનનું વર્ણુન સમજે છે, અને માત્ર પોતાના કુળધર્મના દેવ છે માટે મારાપણના કલ્પિત રાગે સમવસરણાદિ માહાત્મ્ય કહ્યા કરે છે, અને તેમાં પોતાની બુદ્ધિને રોડી રહે છે, એટલે પરમાર્થ હેતુસ્વરૂપ એવું જિનનું જે અંતરંગસ્વરૂપ જાણવાયોગ્ય છે તે જાણતા નથી, તથા તે જાણવાનું પ્રયત્ન કરતા નથી અને માત્ર સમવસરણાદિમાં જ જિનનું સ્વરૂપ કહીને મતાર્થમાં રહે છે. ૨૫

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુયોગમાં વર્તે દષ્ટિ વિમુખ;
અસદ્ગુરુને દઢ કરે, નિજ માનાર્થે મુખ્ય. ૨૬

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુને ક્યારેક યોગ મળે તો દુરાગ્રહાદિછેદક તેની વાણી સાંભળીને તેનાથી અવળી રીતે ચાલે, અર્થાત્ તે હિતકારી વાણીને ગ્રહણ કરે નહીં, અને પોતે ખરેખરો દઢ મુમુક્ષુ છે એવું માન મુખ્યપણે મેળવવાને અર્થે અસદ્ગુરુ સમીપે જઈને પોતે તેના પ્રત્યે પોતાનું વિશેષ દઢપણું જણાવે. ૨૬

દેવાદિ ગતિ ભંગમાં, જે સમજે શ્રુતજ્ઞાન;
માને નિજ મત વેષનો, આગ્રહ મુક્તિનિદાન. ૨૭

દેવ-નારકાદિ ગતિના ‘ભાંગા’ આદિનાં સ્વરૂપ કોઈક વિશેષ પરમાર્થહેતુથી કહ્યાં છે, તે હેતુને જાણ્યો નથી, અને તે ભંગજાળને શ્રુતજ્ઞાન જે સમજે છે, તથા પોતાના મતનો, વેષનો આગ્રહ રાખવામાં જ મુક્તિનો હેતુ માને છે. ૨૭

લઘુ’ સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, ગ્રહ્યું વ્રત અભિમાન;
ગ્રહે નહીં પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન, ૨૮

વૃત્તિનું સ્વરૂપ શું ? તે પણ તે જાણતો નથી, અને ‘હું’ વ્રતધારી છું” એવું અભિમાન ધારણ કર્યું છે. કવચિત્ પરમાર્થના ઉપદેશનો યોગ અને તોપણ લોકોમાં પોતાનું માન અને પૂજાસત્કારાદિ જતાં રહેશે, અથવા તે માનાદિ પછી પ્રાપ્ત નહીં થાય એમ જાણીને તે પરમાર્થને ગ્રહણ કરે નહીં. ૨૮

અથવા નિશ્ચય નય ગ્રહે, માત્ર શબ્દની માંય;
લોપે સદ્વ્યવહારને, સાધન રહિત થાય. ૨૯

અથવા ‘સમયસાર’ કે ‘યોગવાસિષ્ઠ’ જેવા ગ્રંથો વાંચી તે માત્ર નિશ્ચયનયને ગ્રહણ કરે. કેવી રીતે ગ્રહણ કરે ? માત્ર કહેવારૂપે; અંતરંગમાં તથારૂપ ગુણની કશી સ્પર્શના નહીં, અને સદ્ગુરુ, સત્શાસ્ત્ર તથા વૈરાગ્ય, વિવેકાદિ સાચા વ્યવહારને લોપે, તેમ જ પોતાને જ્ઞાની માની લઈને સાધનરહિત વર્તે. ૨૯

જ્ઞાનદશા પામે નહીં, સાધનદશા ન કાંઈ;
પામે તેનો સંગ જે, તે ખૂડે ભવ માંહી. ૩૦

તે જ્ઞાનદશા પામે નહીં, તેમ વૈરાગ્યાદિ સાધનદશા પણ તેને નથી, જેથી તેવા જીવનો સંગ ખીજ જે જીવને થાય તે પણ ભવભાગરમાં રૂબે. ૩૦

એ પણ જીવ મતાર્થમાં, નિજમાનાદિ કાજ;
પામે નહિ પરમાર્થને, અન્-અધિકારીમાં જ. ૩૧

એ જીવ પણ મતાર્થમાં જ વર્તે છે કેમકે ઉપર કહ્યા
જીવ, તેને જેમ કુળધર્માદિથી મતાર્થતા છે, એમ આને
જ્ઞાની ગણાવવાના માનની ઇચ્છાથી પોતાના શુષ્કમતને
આગ્રહ છે, માટે તે પણ પરમાર્થને પામે નહીં, અને અન્-
અધિકારી એટલે જેને વિષે જ્ઞાન પરિણામ પામવા યોગ્ય
નહીં એવા જીવોમાં તે પણ ગણાય. ૩૧

નહિ કષાય ઉપશાંતતા, નહિ અંતર વૈરાગ્ય,
સરળપણું ન મધ્યસ્થતા, એ મતાર્થીં દુર્લાભ્ય. ૩૨

જેને ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ કષાય પાતળા પડ્યા
નથી, તેમ જેને અંતર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો નથી,
આત્મામાં ગુણ ગ્રહણ કરવારૂપ સરળપણું જેને રહ્યું નથી,
તેમ સત્યાસત્યતુલના કરવાને જેને અપક્ષપાતદષ્ટિ નથી, તે
મતાર્થીં જીવ દુર્લાભ્ય એટલે જન્મ, જરા, મરણને છેદવાવાળા
મોક્ષમાર્ગને પામવા યોગ્ય એવું તેનું ભાગ્ય ન સમજવું. ૩૨

લક્ષણ કહ્યાં મતાર્થીનાં, મતાર્થ જાવા કાજ;
હવે કહું આત્માર્થીનાં, આત્મ-અર્થ સુખસાજ. ૩૩

એમ મતાર્થીં જીવનાં લક્ષણ કહ્યાં, તે કહેવાનો હેતુ
એ છે કે કોઈ પણ જીવનો તે જાણીને મતાર્થ જાય. હવે
આત્માર્થીં જીવનાં લક્ષણ કહીએ છીએ:—તે લક્ષણ કેવાં છે?
તો કે આત્માને અવ્યાભાધ સુખની સામગ્રીના હેતુ છે. ૩૩

આત્માર્થી-લક્ષણ

આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, તે સાચા ગુરુ હોય;
બાકી કુળગુરુ કલ્પના, આત્માર્થી નહિ જોય. ૩૪

જ્યાં આત્મજ્ઞાન હોય ત્યાં મુનિપણું હોય, અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન ન હોય ત્યાં મુનિપણું ન જ સંભવે. ‘જં સંમંતિ પાસહ તં મોળંતિ પાસહ’-જ્યાં સમક્ષિત એટલે આત્મજ્ઞાન છે ત્યાં મુનિપણું જાણે એમ ‘આચારાંગસૂત્ર’માં કહ્યું છે, એટલે જેમાં આત્મજ્ઞાન હોય તે સાચા ગુરુ છે એમ જાણે છે, અને આત્મજ્ઞાનરહિત હોય તે પણ પોતાના કુળના ગુરુને સદ્ગુરુ માનવા એ માત્ર કલ્પના છે; તેથી કંઈ ભવચ્છેદ ન થાય એમ આત્માર્થી જુએ છે. ૩૪

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ પ્રાપ્તિનો, ગણે પરમ ઉપકાર;
ત્રણે યોગ એકત્વથી, વર્તે આજ્ઞાધાર. ૩૫

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિનો મોટો ઉપકાર જાણે, અર્થાત્ શાસ્ત્રાદિથી જે સમાધાન થઈ શકવા યોગ્ય નથી, અને જે દોષો સદ્ગુરુની આજ્ઞા ધારણ કર્યા વિના જતા નથી તે સદ્ગુરુયોગથી સમાધાન થાય, અને તે દોષો ટળે, માટે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો મોટો ઉપકાર જાણે, અને તે સદ્ગુરુ પ્રત્યે મન, વચન, કાયાની એકતાથી આજ્ઞાંકિતપણે વર્તે. ૩૫

એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમારથનો પંથ;
પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત. ૩૬

ત્રણે કાળને વિષે પરમાર્થનો પંથ એટલે મોક્ષનો માર્ગ

એક હોવો જોઈએ, અને જેથી તે પરમાર્થ સિદ્ધ થાય તે વ્યવહાર જીવે માન્ય રાખવો જોઈએ; બીજો નહીં. ૩૬

એમ વિચારી અંતરે, શોધે સદ્ગુરુ યોગ;

કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિ મનરોગ. ૩૭

એમ અંતરમાં વિચારીને જે સદ્ગુરુના યોગનો શોધ કરે, માત્ર એક આત્માર્થની ઇચ્છા રાખે પણ માનપૂજાદિક, સિદ્ધિ-રિદ્ધિની કશી ઇચ્છા રાખે નહીં, -એ રોગ જેના મનમાં નથી. ૩૭

કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;

ભવે ખેદ, પ્રાણીદયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ. ૩૮

જ્યાં કષાય પાતળા પડ્યા છે, માત્ર એક મોક્ષપદ સિવાય બીજા કોઈ પદની અભિલાષા નથી, સંસારપર જેને વૈરાગ્ય વર્તે છે, અને પ્રાણીમાત્ર પર જેને દયા છે, એવા જીવને વિષે આત્માર્થનો નિવાસ થાય. ૩૮

દશા ન એવી જ્યાં સુધી, જીવ લહે નહિ જોગ;

મોક્ષમાર્ગ પામે નહીં, મટે ન અંતર રોગ. ૩૯

જ્યાં સુધી એવી જોગદશા જીવ પામે નહીં, ત્યાં સુધી તેને મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ ન થાય, અને આત્મબ્રાંતિરૂપ અનંત દુઃખનો હેતુ એવો અંતરરોગ ન મટે. ૩૯

આવે જ્યાં એવી દશા, સદ્ગુરુબોધ સુહાય;

તે બોધે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે સુખદાય. ૪૦

એવી દશા જ્યાં આવે ત્યાં સદ્ગુરુનો બોધ શોભે અર્થાત્ પરિણામ પામે, અને તે બોધના પરિણામથી સુખ-દાયક એવી સુવિચારદશા પ્રગટે. ૪૦

જ્યાં પ્રગટે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે નિજ જ્ઞાન;
જે જ્ઞાને ક્ષય મોહ થઈ, પામે પદ નિર્વાણ. ૪૧

જ્યાં સુવિચારદશા પ્રગટે ત્યાં આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય,
અને તે જ્ઞાનથી મોહનો ક્ષય કરી નિર્વાણપદને પામે. ૪૧
ઉપજે તે સુવિચારણા, મોક્ષમાર્ગ સમજાય;
ગુરુશિષ્યસંવાદથી, ભાખું પદ્મપદ આંહી. ૪૨
જેથી તે સુવિચારદશા ઉત્પન્ન થાય, અને મોક્ષમાર્ગ
સમજવામાં આવે તે છ પદરૂપે ગુરુશિષ્યના સંવાદથી
કરીને અહીં કહું છું. ૪૨

પદ્મપદનામકથન

‘આત્મા છે,’ ‘તે નિત્ય છે,’ ‘છે કર્તા નિજકર્મ;’
‘છે ભોક્તા,’ વળી ‘મોક્ષ છે,’ ‘મોક્ષ ઉપાય સુધર્મ.’ ૪૩
‘આત્મા છે,’ ‘તે આત્મા નિત્ય,’ ‘તે આત્મા પોતાના
કર્મનો કર્તા છે,’ ‘તે કર્મનો ભોક્તા છે,’ ‘તેથી મોક્ષ થાય છે,’
અને ‘તે મોક્ષનો ઉપાય એવો સત્ધર્મ છે.’ ૫૩
પદ્મસ્થાનક સંક્ષેપમાં, પદ્મદર્શન પણ તેહ;
સમજવા પરમાર્થને, કહ્યાં જ્ઞાનીએ એહ. ૫૪
એ છ સ્થાનક અથવા છ પદ અહીં સંક્ષેપમાં કહ્યાં છે,
અને વિચાર કરવાથી પદ્મદર્શન પણ તે જ છે. પરમાર્થ સમ-
જવાને માટે જ્ઞાનીપુરુષે એ છ પદો કહ્યાં છે. ૪૪

શંકા—શિષ્ય ઉવાચ

[આત્માના હોવાપણારૂપ પ્રથમ સ્થાનકની શિષ્ય શંકા કહે છે:—]

નથી દષ્ટિમાં આવતો, નથી જણાતું રૂપ;

ખીજો પણ અનુભવ નહીં, તેથી ન જીવસ્વરૂપ. ૪૫

દૃષ્ટિમાં આવતો નથી, તેમ જેનું કંઈ રૂપ જણાતું નથી, તેમ સ્પર્શાદિ બીજા અનુભવથી પણ જણાવાપણું નથી, માટે જીવનું સ્વરૂપ નથી; અર્થાત્ જીવ નથી. ૪૫

અથવા દેહ જ આત્મા, અથવા ઇન્દ્રિય પ્રાણ;

મિથ્યા જુદો માનવો, નહીં જુદું એંધાણ. ૪૬

અથવા દેહ છે તે જ આત્મા છે, અથવા ઇન્દ્રિયો છે તે આત્મા છે, અથવા શ્વાસોચ્છવાસ છે તે આત્મા છે, અર્થાત્ એ સૌ એકના એક દેહરૂપે છે, માટે આત્માને જુદો માનવો તે મિથ્યા છે, કેમકે તેનું કશું જુદું એંધાણ એટલે ચિહ્ન નથી. ૪૬

વળી જો આત્મા હોય તો, જણાય તે નહિ કેમ ?

જણાય જો તે હોય તો, ઘટ પટ આદિ જેમ. ૪૭

અને જો આત્મા હોય તો તે જણાય શા માટે નહીં ? જો ઘટ, પટ આદિ પદાર્થો છે તો જેમ જણાય છે, તેમ આત્મા હોય તો શા માટે ન જણાય ? ૪૭

માટે છે નહિ આત્મા, મિથ્યા મોક્ષ ઉપાય;

એ અંતર શંકા તણો, સમજવો સદુપાય. ૪૮

માટે આત્મા છે નહીં, અને આત્મા નથી એટલે તેના મોક્ષના અર્થે ઉપાય કરવા તે ફેકટ છે, એ મારા અંતરની શંકાનો કંઈ પણ સદુપાય સમજવો એટલે સમાધાન હોય તો કહો. ૪૮

સમાધાન—સદ્ગુરુ ઉવાચ

[આત્મા છે, એમ સદ્ગુરુ સમાધાન કરે છે:—]

ભાર્યો દેહાધ્યાસથી આત્મા દેહસમાન;

પણ તે બન્ને લિન્ન છે, પ્રગટ લક્ષણે ભાન. ૪૯

દેહાધ્યાસથી એટલે અનાદિકાળથી અજ્ઞાનને લીધે દેહનો પરિચય છે, તેથી આત્મા દેહ જેવો અર્થાત્ તને દેહ ભાસ્યો છે; પણ આત્મા અને દેહ બન્ને જુદાં છે, કેમકે બેય જુદાં જુદાં લક્ષણથી પ્રગટ ભાનમાં આવે છે. ૪૯

ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહ સમાન;

પણ તે બન્ને ભિન્ન છે, જેમ અસિ ને મ્યાન. ૫૦

અનાદિકાળથી અજ્ઞાનને લીધે દેહના પરિચયથી દેહ જ આત્મા ભાસ્યો છે; અથવા દેહ જેવો આત્મા ભાસ્યો છે; પણ જેમ તરવાર ને મ્યાન, મ્યાનરૂપ લાગતાં છતાં બન્ને જુદાં જુદાં છે, તેમ આત્મા અને દેહ બન્ને જુદા જુદા છે. ૫૦

જે દ્રષ્ટા છે દષ્ટિનો, જે જાણે છે રૂપ;

અબાધ્ય અનુભવ જે રહે, તે છે જીવસ્વરૂપ. ૫૧

તે આત્મા દષ્ટિ એટલે આંખથી ક્યાંથી દેખાય? કેમકે ઊલટો તેનો તે જોનાર છે. સ્થૂળસૂક્ષ્માદિ રૂપને જે જાણે છે, અને સર્વને બાધ કરતાં કરતાં કોઈ પણ પ્રકારે જેનો બાધ કરી શકાતો નથી એવો બાકી જે અનુભવ રહે છે તે જીવનું સ્વરૂપ છે. ૫૧

૧ છે ઇન્દ્રિય પ્રત્યેકને, નિજ નિજ વિષયનું જ્ઞાન;

પાંચ ઇન્દ્રીના વિષયનું, પણ આત્માને ભાન. ૫૨

૧ કર્ણેન્દ્રિયથી સાંભળ્યું તે તે કર્ણેન્દ્રિય જાણે છે, પણ ચક્ષુ-ઇન્દ્રિય તેને જાણતી નથી, અને ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયે દીઠેલું તે કર્ણેન્દ્રિય જાણતી નથી. અર્થાત્ સૌ સૌ ઇન્દ્રિયને પોતપોતાના

૧ પાઠાંતર :—જ્ઞાન ન જાણે આંખને, આંખ ન જાણે જ્ઞાન;

વિષયનું જ્ઞાન છે, પણ ખીજી ઇન્દ્રિયોના વિષયનું જ્ઞાન નથી; અને આત્માને તો પાંચે ઇન્દ્રિયના વિષયનું જ્ઞાન છે. અર્થાત્ જે તે પાંચે ઇન્દ્રિયોના ગ્રહણ કરેલા વિષયને જાણે છે તે ‘આત્મા,’ છે, અને આત્મા વિના એકેક ઇન્દ્રિય એકેક વિષયને ગ્રહણ કરે એમ કહ્યું તે પણ ઉપચારથી કહ્યું છે. પર

દેહ ન જાણે તેહને, જાણે ન ઇન્દ્રી, પ્રાણ;
આત્માની સત્તા વડે, તેહ પ્રવર્તે જાણ. ૫૩

દેહ તેને જાણતો નથી, ઇન્દ્રિયો તેને જાણતી નથી. અને શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ પ્રાણ પણ તેને જાણતો નથી; તે સૌ એક આત્માની સત્તા પામીને પ્રવર્તે છે; નહીં તો જડપણે પડ્યા રહે છે, એમ જાણ. ૫૩

સર્વ અવસ્થાને વિષે, ન્યારો સદા જાણાય;
પ્રગટરૂપ ચૈતન્યમય, એ એધાણ સદાય. ૫૪

જાગ્રત, સ્વપ્ન અને નિદ્રા એ અવસ્થામાં વર્તે તો છતાં તે તે અવસ્થાઓથી જુદો જ રહ્યા કરે છે, અને તે તે અવસ્થા વ્યતીત થયે પણ જેનું હોવાપણું છે, અને તે તે અવસ્થાને જે જાણે છે, એવો પ્રગટસ્વરૂપ ચૈતન્યમય છે, અર્થાત્ જાણ્યા જ કરે છે એવો જેનો સ્વભાવ પ્રગટ છે, અને એ તેની નિશાની સદાય વર્તે છે, કોઈ દિવસ તે નિશાનીનો ભંગ થતો નથી. ૫૪

ઘટ, પટ આદિ જાણ તું, તેથી તેને માન,
જાણનાર તે માન નહિ, કહીએ કેવું જ્ઞાન? ૫૫

ઘટ, પટ આદિને તું પોતે જાણે છે, ‘તે છે’ એમ તું માને છે, અને જે તે ઘટ, પટ આદિનો જાણનાર છે તેને

માનતો નથી; એ જ્ઞાન તે કેવું કહેવું? ૫૫

પરમ બુદ્ધિ કૃશ દેહમાં, સ્થૂળ દેહ મતિ અલ્પ;

દેહ હોય જો આત્મા, ઘટે ન આમ વિકલ્પ. ૫૬

દુર્બળ દેહને વિષે પરમ બુદ્ધિ જોવામાં આવે છે;

અને સ્થૂળ દેહને વિષે થોડી બુદ્ધિ પણ જોવામાં આવે છે;

જો દેહ જ આત્મા હોય તો એવો વિકલ્પ એટલે વિરોધ

થવાનો વખત ન આવે ૫૬

જડ ચેતનનો ભિન્ન છે, કેવળ પ્રગટ સ્વભાવ,

એકપણું પામે નહીં, ત્રણે કાળ દ્વયભાવ. ૫૭

કોઈ કાળે જેમાં જાણવાનો સ્વભાવ નથી તે જડ,

અને સદાયે જે જાણવાના સ્વભાવવાન છે તે ચેતન, એવો

ખેયનો કેવળ જુદો સ્વભાવ છે, અને તે કોઈ પણ પ્રકારે

એકપણું પામવા યોગ્ય નથી. ત્રણે કાળ જડ જડભાવે, અને

ચેતન ચેતનભાવે રહે એવો ખેયનો જુદો જુદો દ્વૈતભાવ

પ્રસિદ્ધ જ અનુભવાય છે.

આત્માની શંકા કરે, આત્મા પોતે આપ;

શંકાનો કરનાર તે, અચરજ એહ અમાપ. ૫૮

આત્માની શંકા આત્મા આપે પોતે કરે છે. જે શંકાનો

કરનાર છે, તે જ આત્મા છે. તે જાણતો નથી, એ માપ ન

થઈ શકે એવું આશ્ચર્ય છે. ૫૮

શંકા—શિષ્ય ઉવાચ

[આત્મા નિત્ય નથી એમ શિષ્ય કહે છે :—]

આત્માના અસ્તિત્વના, આપે કહ્યા પ્રકાર;

સંભવ તેનો થાય છે, અંતર કયે વિચાર. ૫૯

આત્માના હોવાપણા વિષે જે જે પ્રકાર કહ્યા તેનો અંતરમાં વિચાર કરવાથી સંભવ થાય છે. ૫૬

ખીજી શંકા થાય ત્યાં, આત્મા નહિ અવિનાશ;

દેહયોગથી ઊપજે, દેહવિયોગે નાશ. ૬૦

પણ ખીજી એમ શંકા થાય છે, કે આત્મા છે તોપણ તે અવિનાશ એટલે નિત્ય નથી; ત્રણે કાળ હોય એવો પદાર્થ નથી, માત્ર દેહના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય, અને વિયોગે વિનાશ પામે. ૬૦

અથવા વસ્તુ ક્ષણિક છે, ક્ષણે ક્ષણે પલટાય;

એ અનુભવથી પણ નહીં, આત્મા નિત્ય જણાય. ૬૧

અથવા વસ્તુ ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી જોવામાં આવે છે, તેથી સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે, અને અનુભવથી જોતાં પણ આત્મા નિત્ય જણાતો નથી.

સમાધાન—સદ્ગુરુ ઉવાચ.

[આત્મા નિત્ય છે એમ સદ્ગુરુ સમાધાન કરે છે:—]

દેહ માત્ર સંયોગ છે, વળી જળ રૂપી દૃશ્ય;

ચેતનનાં ઉત્પત્તિ લય, કેના અનુભવ વશ્ય! ૬૨

દેહ માત્ર પરમાણુનો સંયોગ છે, અથવા સંયોગે કરી આત્માના સંબંધમાં છે. વળી તે દેહ જડ છે, રૂપી છે, અને દૃશ્ય એટલે ખીજા કોઈ દ્રષ્ટાનો તે જાણવાનો વિષય છે; એટલે તે પોતે પોતાને જાણતો નથી, તો ચેતનનાં ઉત્પત્તિ અને નાશ તે ક્યાંથી જાણે? તે દેહના પરમાણુએ પરમાણુનો વિચાર કરતાં પણ તે જડ જ છે, એમ સમજાય છે. તેથી

તેમાંથી ચેતનની ઉત્પત્તિ થવા યોગ્ય નથી, અને ઉત્પત્તિ થવા યોગ્ય નથી તેથી ચેતન તેમાં નાશ પણ પામવાયોગ્ય નથી. વળી તે દેહ રૂપી એટલે સ્થૂળાદિ પરિણામવાળો છે; અને ચેતન દ્રષ્ટા છે, ત્યારે તેના સંયોગથી ચેતનની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય ? અને તેમાં લય પણ કેમ થાય ? દેહમાંથી ચેતન ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેમાં જ નાશ પામે છે, એ વાત કોના અનુભવને વશ રહી ? અર્થાત્ એમ કોણે જાણ્યું ? કેમકે જાણનાર એવા ચેતનની ઉત્પત્તિ દેહથી પ્રથમ છે નહીં, અને નાશ તો તેથી પહેલાં છે, ત્યારે એ અનુભવ થયો કોને ? ૬૨

જીવનું સ્વરૂપ અવિનાશી એટલે નિત્ય ત્રિકાળ રહેવાવાળું સંભવતું નથી; દેહના યોગથી એટલે દેહના જન્મ સાથે તે જન્મે છે અને દેહના વિયોગે એટલે દેહના નાશથી તે નાશ પામે છે એ આશંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે વિચારશો:—

દેહ છે તે જીવને માત્ર સંયોગ સંબંધે છે, પણ જીવનું મૂળ સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થવાનું કંઈ તે કારણ નથી. અથવા દેહ છે તે માત્ર સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો પદાર્થ છે. વળી તે જડ છે એટલે કોઈને જાણતો નથી; પોતાને તે જાણતો નથી તો ખીજને શું જાણે ? વળી દેહ રૂપી છે; સ્થૂળાદિ સ્વભાવવાળો છે અને ચક્ષુનો વિષય છે. એ પ્રકારે દેહનું સ્વરૂપ છે, તો તે ચેતનનાં ઉત્પત્તિ અને લયને શી રીતે જાણે ? અર્થાત્ પોતાને તે જાણતો નથી તો ‘ મારાથી આ ચેતન ઉત્પન્ન થયું છે, એમ શી રીતે જાણે ? અને ‘ મારા છૂટી જવા પછી આ ચેતન છૂટી જશે અર્થાત્ નાશ પામશે ’ એમ જડ એવો દેહ

શી રીતે જાણે ? કેમકે જાણનારો પદાર્થ તો જાણનાર જ રહે છે; દેહ જાણનાર થઈ શકતો નથી, તો પછી ચેતનનાં ઉત્પત્તિલયનો અનુભવ કેને વશ કહેવો ?

દેહને વશ તો કહેવાય એવું છે જ નહીં, કેમકે તે પ્રત્યક્ષ જડ છે, અને તેનું જડપણું જાણનારો એવો તેથી સિન્ન બીજો પદાર્થ પણ સમજાય છે.

જો કદી એમ કહીએ, કે ચેતનનાં ઉત્પત્તિલય ચેતન જાણે છે તો તે વાત તો બોલતાં જ વિધન પામે છે. કેમકે, ચેતનનાં ઉત્પત્તિ, લય જાણનાર તરીકે ચેતનનો જ અંગીકાર કરવો પડ્યો, એટલે એ વચન તો માત્ર અપસિદ્ધાંતરૂપ અને કહેવા-માત્ર થયું; જેમ ‘મારા મોઢામાં જીભ નથી’ એવું વચન કોઈ કહે તેમ ચેતનનાં ઉત્પત્તિ, લય ચેતન જાણે છે, માટે ચેતન નિત્ય નથી; એમ કહીએ તે, તેવું પ્રમાણ થયું. તે પ્રમાણનું કેવું ચથાર્થપણું છે તે તમે જ વિચારી જુઓ (૬૨)

જેના અનુભવ વશ્ય એ, ઉત્પન્ન લયનું જ્ઞાન;

તે તેથી જુદા વિના, થાય ન કેમે ભાન. ૬૩

જેના અનુભવમાં એ ઉત્પત્તિ અને નાશનું જ્ઞાન વતે તે ભાન તેથી જુદા વિના કોઈ પ્રકારે પણ સંભવતું નથી, અર્થાત્ ચેતનનાં ઉત્પત્તિ, લય થાય છે, એવો કોઈને પણ અનુભવ થવા યોગ્ય છે નહીં. ૬૩

દેહની ઉત્પત્તિ અને દેહના લયનું જ્ઞાન જેના અનુભવમાં વતે છે, તે તે દેહથી જુદો ન હોય તો કોઈ પણ પ્રકારે દેહની ઉત્પત્તિ અને લયનું જ્ઞાન થાય નહીં. અથવા જેની ઉત્પત્તિ

અને લય જે જાણુ છે તે તેથી જુદો જ હોય, કેમકે તે ઉત્પત્તિલયરૂપ ન ઠર્યો, પણ તેનો જાણનાર ઠર્યો. માટે તે જેની એકતા કેમ થાય ? (૬૩)

જે સંયોગો દેખિયે, તે તે અનુભવ દશ્ય;

ઉપજે નહિ સંયોગથી, આત્મા નિત્ય પ્રત્યક્ષ. ૬૪

જે જે સંયોગો દેખીએ છીએ તે તે અનુભવસ્વરૂપ એવા આત્માના દશ્ય એટલે તેને આત્મા જાણુ છે, અને તે સંયોગનું સ્વરૂપ વિચારતાં એવો કોઈ પણ સંયોગ સમજતો નથી કે જેથી આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આત્મા સંયોગથી નહીં ઉત્પન્ન થયેલો એવો છે; અર્થાત્ અસંયોગી છે, સ્વાભાવિક પદાર્થ છે, માટે તે પ્રત્યક્ષ ‘નિત્ય’ સમજાય છે. ૬૪

જે જે દેહાદિ સંયોગો દેખાય છે તે તે અનુભવસ્વરૂપ એવા આત્માના દશ્ય છે, અર્થાત્ આત્મા તેને જુએ છે અને જાણુ છે, એવા પદાર્થ છે. તે બધા સંયોગોનો વિચાર કરી જુઓ તો કોઈ પણ સંયોગોથી અનુભવસ્વરૂપ એવો આત્મા ઉત્પન્ન થઈ શકવા યોગ્ય તમને જણાશે નહીં. કોઈ પણ સંયોગો તમને જાણુતા નથી અને તમે તે સર્વ સંયોગોને જાણો છો એ જ તમારું તેથી જુદાપણું અને અસંયોગીપણું એટલે તે સંયોગોથી ઉત્પન્ન નહીં થવાપણું સહેજે સિદ્ધ થાય છે, અને અનુભવમાં આવે છે. તેથી એટલે કોઈ પણ સંયોગોથી જેની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી, કોઈ પણ સંયોગો જેની ઉત્પત્તિ માટે અનુભવમાં આવી શકતા નથી, જે જે સંયોગો કુદ્ધીએ તેથી તે અનુભવ ન્યારો ને ન્યારો જ માત્ર તેને

જાણનારરૂપે જ રહે છે, તે અનુભવસ્વરૂપ આત્માને તમે નિત્ય અસ્પર્શ્ય એટલે તે સંયોગોના ભાવરૂપ સ્પર્શને પામ્યો નથી, એમ જાણો. (૬૪)

જડથી ચેતન ઊપજે, ચેતનથી જડ થાય;

એવો અનુભવ કોઈને, ક્યારે કદી ન થાય. ૬૫

જડથી ચેતન ઊપજે, અને ચેતનથી જડ ઉત્પન્ન થાય એવો કોઈને ક્યારે કદીપણ અનુભવ થાય નહીં. ૬૫

કોઈ સંયોગોથી નહિ, જેની ઉત્પત્તિ થાય;

નાશ ન તેનો કોઈમાં, તેથી નિત્ય સદાય. ૬૬

જેની ઉત્પત્તિ કોઈપણ સંયોગોથી થાય નહીં તેનો નાશ પણ કોઈને વિષે થાય નહીં, માટે આત્મા ત્રિકાળ ‘નિત્ય’ છે. ૬૬

કોઈ પણ સંયોગોથી જે ઉત્પન્ન ન થયું હોય અર્થાત્ પોતાના સ્વભાવથી કરીને જે પદાર્થ સિદ્ધ હોય, તેનો લય બીજા કોઈ પણ પદાર્થમાં થાય નહીં; અને જો બીજા પદાર્થમાં તેનો લય થતો હોય, તો તેમાંથી તેની પ્રથમ ઉત્પત્તિ થવી જોઈતી હતી, નહીં તો તેમાં તેની લયરૂપ ઐક્યતા થાય નહીં. માટે આત્મા અનુત્પન્ન અને અવિનાશી જાણીને નિત્ય છે એવી પ્રતીતિ કરવી યોગ્ય લાગશે. (૬૬)

કોઘાદિ તરતમ્યતા, સર્પાદિકની માંય;

પૂર્વજન્મ સંસ્કાર તે, જીવ નિત્યતા ત્યાંય. ૬૭

કોઘાદિ પ્રકૃતિઓનું વિશેષપણું સર્પ વગેરે પ્રાણીમાં જન્મથી જ જોવામાં આવે છે, વર્તમાન દેહે તો તે અભ્યાસ કર્યો નથી; જન્મની સાથે જ તે છે; એટલે એ પૂર્વજન્મનો

જ સંસ્કાર છે, જે પૂર્વજન્મ જીવની નિત્યતા સિદ્ધ કરે છે. ૬૭

સર્પમાં જન્મથી ક્રોધનું વિશેષપણું જોવામાં આવે છે, પારેવાને વિષે જન્મથી જ નિર્હિંસકપણું જોવામાં આવે છે, માંકડ આદિ જંતુઓને પકડતાં તેને પકડવાથી દુઃખ થાય છે એવી ભયસંજ્ઞા પ્રથમથી તેના અનુભવમાં રહી છે, તેથી તે નાશી જવાનું પ્રયત્ન કરે છે; કંઈક પ્રાણીમાં જન્મથી પ્રીતિનું કંઈકમાં સમતાનું, કંઈકમાં વિશેષ નિર્ભયતાનું, કંઈકમાં ગંભીરતાનું, કંઈકમાં વિશેષ ભયસંજ્ઞાનું, કંઈકમાં કામાદિ પ્રત્યે અસંગતાનું, અને કંઈકને આહારાદિ વિષે અધિક અધિક લુબ્ધપણાનું વિશેષપણું જોવામાં આવે છે; એ આદિ ભેદ એટલે ક્રોધાદિ સંજ્ઞાના ન્યૂનાધિકપણા આદિથી તેમ જ તે તે પ્રકૃતિઓ જન્મથી સહચારીપણે રહી જોવામાં આવે છે તેથી તેનું કારણ પૂર્વના સંસ્કારો જ સંભવે છે.

કદાપિ એમ કહીએ કે ગર્ભમાં વીર્ય કે રેતના ગુણના યોગથી તે તે પ્રકારના ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તેમાં પૂર્વજન્મ કંઈ કારણભૂત નથી; એ કહેવું પણ યથાર્થ નથી. જે માળાપો કામને વિષે વિશેષ પ્રીતિવાળાં જોવામાં આવે છે, તેના પુત્રો પરમ વીતરાગ જેવા બાળપણથી જ જોવામાં આવે છે, વળી જે માળાપોમાં ક્રોધનું વિશેષપણું જોવામાં આવે છે, તેની સંતતિમાં સમતાનું વિશેષપણું દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે શી રીતે થાય ? વળી તે વીર્ય-રેતના તેવા ગુણો સંભવતા નથી, કેમકે તે વીર્ય-રેત પોતે ચેતન નથી, તેમાં ચેતન સંચરે છે, એટલે દેહ ધારણ કરે છે; એથી કરીને વીર્ય-રેતને આશ્રયે ક્રોધાદિ ભાવ ગણી શકાય નહીં, ચેતન વિના કોઈ પણ સ્થળે તેવા

ભાવો અનુભવમાં આવતા નથી. માત્ર તે ચેતનાશ્રિત છે. એટલે વીર્ય-રેતના ગુણો નથી; જેથી તેનાં ન્યૂનાધિકે કરી ક્રોધાદિનું ન્યૂનાધિકપણું મુખ્યપણે થઈ શકવા યોગ્ય નથી. ચેતનના ઓછા અધિકા પ્રયોગથી ક્રોધાદિનું ન્યૂનાધિકપણું થાય છે, જેથી ગર્ભના વીર્ય-રેતનો ગુણ નહીં, પણ ચેતનનો તે ગુણને આશ્રય છે; અને તે ન્યૂનાધિકપણું તે ચેતનના પૂર્વના અભ્યાસથી જ સંભવે છે, કેમકે કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થાય. ચેતનનો પૂર્વપ્રયોગ તથાપ્રકારે હોય, તો તે સંસ્કાર વર્તે; જેથી આ દેહાદિ પ્રથમના સંસ્કારોનો અનુભવ થાય છે, અને તે સંસ્કારો પૂર્વજન્મ સિદ્ધ કરે છે, અને પૂર્વજન્મની સિદ્ધિથી આત્માની નિત્યતા સહજે સિદ્ધ થાય છે. (૬૭)

આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય;

બાળાદિ વય ત્રણયનું, જ્ઞાન એકને થાય. ૬૮

આત્મા વસ્તુપણે નિત્ય છે. સમયે સમયે જ્ઞાનાદિ પરિણામના પલટવાથી તેના પર્યાયનું પલટવાપણું છે. (કંઈ સમુદ્ર પલટાતો નથી, માત્ર મોજાં પલટાય છે, તેની પેઠે.) જેમ બાળ, યુવાન અને વૃદ્ધ એ ત્રણ અવસ્થા છે, તે આત્માને વિભાવથી પર્યાય છે અને બાળ અવસ્થા વર્તતાં આત્મા બાળક જણાતો, તે બાળ અવસ્થા છોડી જ્યારે યુવાવસ્થા ગ્રહણ કરી ત્યારે યુવાન જણાયો, અને યુવાવસ્થા તજી વૃદ્ધાવસ્થા ગ્રહણ કરી ત્યારે વૃદ્ધ જણાયો. એ ત્રણે અવસ્થાનો ભેદ થયો તે પર્યાય-ભેદ છે, પણ તે ત્રણે અવસ્થામાં આત્મદ્રવ્યનો ભેદ થયો નહીં, અર્થાત્ અવસ્થાઓ બદલાઈ પણ આત્મા બદલાયો નથી. આત્મા એ ત્રણે અવસ્થાને બાણે છે, અને તે ત્રણે અવસ્થાની તેને જ

સ્મૃતિ છે. ત્રણે અવસ્થામાં આત્મા એક હોય તો એમ બને, પણ જો આત્મા ક્ષણે ક્ષણે બદલાતો હોય તેવો અનુભવ બને જ નહીં. ૬૮

અથવા જ્ઞાન ક્ષણિકનું, જે જાણી વદનાર;
વદનારો તે ક્ષણિક નહિ, કર અનુભવ નિર્ધાર. ૬૯

વળી અમુક પદાર્થ ક્ષણિક છે એમ જે જાણે છે, અને ક્ષણિકપણું કહે છે તે કહેનાર અર્થાત્ જાણનાર ક્ષણિક હોય નહીં; કેમકે પ્રથમ ક્ષણે અનુભવ થયો તેને બીજે ક્ષણે તે અનુભવ કહી શકાય, તે બીજે ક્ષણે પોતે ન હોય તો ક્યાંથી કહે? માટે એ અનુભવથી પણ આત્માના અક્ષણિકપણાનો નિશ્ચય કર. ૬૯

ક્યારે કોઈ વસ્તુનો, કેવળ હોય ન નાશ;
ચેતન પામે નાશ તો, કેમાં ભળે તપાસ. ૭૦

વળી કોઈ પણ વસ્તુનો કોઈ પણ કાળે કેવળ તો નાશ થાય જ નહીં; માત્ર અવસ્થાંતર થાય, માટે ચેતનનો પણ કેવળ નાશ થાય નહીં. અને અવસ્થાંતરરૂપ નાશ થતો હોય તો તે કેમાં ભળે, અથવા કેવા પ્રકારનું અવસ્થાંતર પામે તે તપાસ અર્થાત્ ઘટાદિ પદાર્થ કૂટી જાય છે, એટલે લોકો એમ કહે છે કે ઘડો, નાશ પામ્યો છે, કંઈ માટીપણું નાશ પામ્યું નથી. તે છિન્નસિન્ન થઈ જઈ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ભૂકો થાય; તો પણ પરમાણુ સમૂહરૂપે રહે, પણ કેવળ નાશ ન થાય, અને તેમાંનું એક પરમાણુ પણ ઘટે નહીં, કેમકે અનુભવથી જોતાં અવસ્થાંતર થઈ શકે, પણ પદાર્થનો સમૂહજો નાશ થાય એમ

ભાસી જ શકવા યોગ્ય નથી, એટલે જો તું ચેતનનો નાશ કહે, તોપણ કેવળ નાશ તો કહી જ શકાય નહીં, અવસ્થાંતરરૂપ નાશ કહેવાય. જેમ ઘટ ફૂટી જઈ કંમે કરી પરમાણુ સમૂહરૂપે સ્થિતિમાં રહે, તેમ ચેતનનો અવસ્થાંતરરૂપ નાશ તારે કહેવો હોય તો તે શી સ્થિતિમાં રહે, અથવા ઘટના પરમાણુઓ જેમ પરમાણુસમૂહમાં ભળ્યા તેમ ચેતન કઈ વસ્તુમાં ભળવા યોગ્ય છે તે તપાસ; અર્થાત્ એ પ્રકારે તું અનુભવ કરી જોઈશ તો કોઈમાં નહીં ભળી શકવા યોગ્ય, અથવા પરસ્વરૂપે અવસ્થાંતર નહીં પામવા યોગ્ય એવું ચેતન એટલે આત્મા તને ભાસ્યમાન થશે. ૭૦

શંકા—શિષ્ય ઉવાચ

[આત્મા કર્મનો કર્તા નથી, એમ શિષ્ય કહે છે :-]

કર્તા જીવ ન કર્મનો, કર્મ જ કર્તા કર્મ;

અથવા સહજ સ્વભાવ કાં, કર્મ જીવનો ધર્મ. ૭૧

જીવ કર્મનો કર્તા નથી, કર્મના કર્તા કર્મ છે. અથવા અનાયાસે તે થયાં કરે છે. એમ નહીં, ને જીવ જ તેનો કર્તા છે એમ કહો તો પછી તે જીવનો ધર્મ જ છે, અર્થાત્ ધર્મ હોવાથી ક્યારેય નિવૃત્ત ન થાય. ૭૧

આત્મા સદા અસંગ ને, કરે પ્રકૃતિ બંધ;

અથવા ઈશ્વર પ્રેરણા, તેથી જીવ અબંધ. ૭૨

અથવા એમ નહીં, તો આત્મા સદા અસંગ છે, અને સત્ત્વાદિ ગુણવાળી પ્રકૃતિ કર્મનો બંધ કરે છે; તેમ નહીં, તો જીવને કર્મ કરવાની પ્રેરણા ઈશ્વર કરે છે, તેથી ઈશ્વરેચ્છારૂપ હોવાથી જીવ તે કર્મથી ‘અબંધ’ છે. ૭૨

માટે મોક્ષ ઉપાયનો, કોઈ ન હેતુ જણાય;

કર્મતણું કર્તાપણું, કાં નહિ, કાં નહિ જાય. ૭૩

માટે જીવ કોઈરીતે કર્મનો કર્તા થઈ શકતો નથી, અને મોક્ષનો ઉપાય કરવાનો કોઈ હેતુ જણાતો નથી; કાં જીવને કર્મનું કર્તાપણું નથી અને જો કર્તાપણું હોય તો કોઈરીતે તે તેનો સ્વભાવ મટવા યોગ્ય નથી. ૭૩

સમાધાન—સદ્ગુરુ ઉવાચ

[કર્મનું કર્તાપણું આત્માને જે પ્રકારે છે તે પ્રકારે સદ્ગુરુ સમાધાન કરે છે]

હોય ન ચેતન પ્રેરણા, કોણુ ગ્રહે તો કર્મ ?

જડસ્વભાવ નહિ પ્રેરણા, જીવો વિચારી ધર્મ. ૭૪

ચેતન એટલે આત્માની પ્રેરણારૂપ પ્રવૃત્તિ ન હોય, તો કર્મને કોણુ ગ્રહણ કરે ? જડનો સ્વભાવ પ્રેરણા નથી. જડ અને ચેતન બેયના ધર્મ વિચારી જીવો. ૭૪

જો ચેતનની પ્રેરણા ન હોય, તો કર્મ કોણુ ગ્રહણ કરે ? પ્રેરણાપણે ગ્રહણ કરાવવારૂપ સ્વભાવ જડનો છે જ નહીં; અને એમ હોય તો ઘટ, પટાદિ પણ કોઘાદિ ભાવમાં પરિણમવા જોઈએ અને કર્મના ગ્રહણકર્તા હોવા જોઈએ, પણ તેવો અનુભવ તો કોઈને ક્યારે પણ થતો નથી, જેથી ચેતન એટલે જીવ કર્મ ગ્રહણ કરે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, અને તે માટે કર્મનો કર્તા કહીએ છીએ. અર્થાત્ એમ જીવ કર્મનો કર્તા છે.

‘કર્મના કર્તા કર્મ કહેવાય કે કેમ ?’ તેનું પણ સમાધાન આથી થશે કે જડ કર્મમાં પ્રેરણારૂપ ધર્મ નહીં હોવાથી

૧. પાઠાંતર :—જીવો વિચારી મર્મ.

તે તે રીતે ગ્રહણ કરવાને અસમર્થ છે; અને કર્મનું કરવાપણું જીવને છે, કેમકે તેને વિષે પ્રેરણાશક્તિ છે. (૭૪)

જો ચેતન કરતું નથી, નથી થતાં તો કર્મ;

તેથી સહજ સ્વભાવ નહિ, તેમ જ નહિ જીવધર્મ. ૭૫

આત્મા જો કર્મ કરતો નથી, તો તે થતાં નથી; તેથી સહજ સ્વભાવે એટલે અનાયાસે તે થાય એમ કહેવું ઘટતું નથી; તેમ જ તે જીવનો ધર્મ પણ નહીં, કેમકે સ્વભાવનો નાશ થાય નહીં, અને આત્મા ન કરે તો કર્મ થાય નહીં, એટલે એ ભાવ ટળી શકે છે, માટે તે આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ નહીં. ૭૫

કેવળ હોત અસંગ જો ભાસત તને ન કેમ ?

અસંગ છે પરમાર્થથી, પણ નિજભાને તેમ. ૭૬

કેવળ જો અસંગ હોત, અર્થાત્ ક્યારે પણ તેને કર્મનું કરવાપણું ન હોત તો તને પોતાને તે આત્મા પ્રથમથી કેમ ન ભાસત ? પરમાર્થથી તે આત્મા અસંગ છે, પણ તે તો જ્યારે સ્વરૂપનું ભાન થાય ત્યારે થાય. ૭૬

કર્તા ઇશ્વર કોઈ નહિ, ઇશ્વર શુદ્ધ સ્વભાવ;

અથવા પ્રેરક તે ગણ્યે, ઇશ્વર દોષપ્રભાવ. ૭૭

જગતનો અથવા જીવોનાં કર્મનો ઇશ્વર કર્તા કોઈ છે નહીં; શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ જેનો થયો છે તે ઇશ્વર છે, અને તેને જો પ્રેરક એટલે કર્મકર્તા ગણીએ તો તેને દોષનો પ્રભાવ થયો ગણાવો જોઈએ; માટે ઇશ્વરની પ્રેરણા જીવના કર્મ કરવામાં પણ કહેવાય નહીં. ૭૭

હવે તમે અનાયાસથી તે કર્મોં થતાં હોય, એમ કહ્યું તે વિચારીએ. અનાયાસ એટલે શું ? આત્માએ નહીં ચિંતવેલું ? અથવા આત્માનું કંઈ પણ કર્તૃત્વ છતાં પ્રવર્તેલું નહીં ? અથવા ઈશ્વરાદિ કોઈ કર્મ વળગાડી દે તેથી થયેલું ? અથવા પ્રકૃતિ પરાણે વળગે તેથી થયેલું ? એવા મુખ્ય ચાર વિકલ્પથી અનાયાસકર્તાપણું વિચારવા યોગ્ય છે. પ્રથમ વિકલ્પ આત્માએ નહીં ચિંતવેલું એવો છે. જો તેમ થતું હોય તો તો કર્મનું ગ્રહવાપણું રહેતું જ નથી, અને જ્યાં ગ્રહવાપણું રહે નહીં ત્યાં કર્મનું હોવાપણું સંભવતું નથી, અને જીવ તો પ્રત્યક્ષ ચિંતવન કરે છે, અને ગ્રહણાગ્રહણ કરે છે, એમ અનુભવ થાય છે.

જેમાં તે કોઈ પણ રીતે પ્રવર્તતો જ નથી, તેવા ક્રોધાદિ ભાવ તેને સંપ્રાપ્ત થતા જ નથી; તેથી એમ જાણાય છે કે નહીં ચિંતવેલાં અથવા આત્માથી નહીં પ્રવર્તેલાં એવાં કર્મોંનું ગ્રહણ તેને થવાયોગ્ય નથી, એટલે એ બંને પ્રકારે અનાયાસ કર્મનું ગ્રહણ સિદ્ધ થતું નથી.

ત્રીજો પ્રકાર ઈશ્વરાદિ કોઈ કર્મ વળગાડી દે તેથી અનાયાસ કર્મનું ગ્રહણ થાય છે એમ કહીએ તો તે ઘટતું નથી. પ્રથમ તો ઈશ્વરનું સ્વરૂપ નિર્ધારવું ઘટે છે; અને એ પ્રસંગ પણ વિશેષ સમજવા યોગ્ય છે; તથાપિ અત્રે ઈશ્વર કે વિષ્ણુ આદિ કર્તાનો કોઈ સ્વીકાર કરી લઈએ છીએ, અને તે પર વિચાર કરીએ છીએ:—

જો ઈશ્વરાદિ કર્મના વળગાડનાર હોય તો તો જીવ નામનો વચ્ચે કોઈ પણ પદાર્થ રહ્યો નહીં, કેમકે પ્રેરણાદિ ધર્મે કરીને

તેનું અસ્તિત્વ સમજાતું હતું, તે પ્રેરણાદિ તો ઈશ્વરકૃત ઠ્યાં, અથવા ઈશ્વરના ગુણ ઠ્યાં; તો પછી બાકી જીવનું સ્વરૂપ શું રહ્યું કે તેને જીવ એટલે આત્મા કહીએ ? એટલે કર્મ ઈશ્વર-પ્રેરિત નહીં પણ આત્માનાં પોતાનાં જ કરેલાં હોવા યોગ્ય છે.

તેમ ચોથો વિકલ્પ પ્રકૃત્યાદિ પરાણે વળગવાથી કર્મ થતાં હોય ? તે વિકલ્પ પણ યથાર્થ નથી. કેમકે પ્રકૃત્યાદિ જડ છે, તેને આત્મા ગ્રહણ ન કરે તો તે શી રીતે વળગવા યોગ્ય થાય ? અથવા દ્રવ્યકર્મનું બીજું નામ પ્રકૃતિ છે; એટલે કર્મનું કર્તાપણું કર્મને જ કહેવા બરાબર થયું. તે તો પૂર્વે નિષેધી દેખાડ્યું છે. પ્રકૃતિ નહીં, તો અંતઃકરણાદિ કર્મ ગ્રહણ કરે તેથી આત્મામાં કર્તાપણું વળગે છે, એમ કહીએ તો તે પણ એકાંતે સિદ્ધ નથી. અંતઃકરણાદિ પણ ચેતનની પ્રેરણા વિના અંતઃકરણાદિરૂપે પ્રથમ ઠરે જ ક્યાંથી ? ચેતન જે કર્મવળગણાનું, મનન કરવા, અવલંબન લે છે, તે અંતઃકરણ છે. જો ચેતન મનન કરે નહીં, તો કંઈ તે વળગણામાં મનન કરવાનો ધર્મ નથી; તે તો માત્ર જડ છે. ચેતનની પ્રેરણાથી તેને અવલંબીને કંઈ ગ્રહણ કરે છે તેથી તેના વિષે કર્તાપણું આરોપાય છે, પણ મુખ્યપણે તે ચેતન કર્મનો કર્તા છે.

આ સ્થળે તમે વેદાંતાદિ દૃષ્ટિએ વિચારશો તો અમારાં આ વાક્યો તમને બ્રાંતિગત પુરુષનાં કહેલાં લાગશે. પણ હવે જે પ્રકાર કહ્યો છે તે સમજવાથી તમને તે વાક્યની યથા-તથ્યતા લાગશે; અને બ્રાંતિગતપણું ભાસ્યમાન નહીં થાય.

જો કોઈ પણ પ્રકારે આત્માનું કર્મનું કર્તૃત્વપણું ન હોય, તો કોઈ પણ પ્રકારે તેનું ભોક્તૃત્વપણું પણ ન ઠરે, અને

જ્યારે એમ જ હોય તો પછી તેનાં કોઈ પણ પ્રકારનાં દુઃખોનો સંભવ પણ ન જ થાય. જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારનાં દુઃખોનો સંભવ આત્માને ન જ થતો હોય તો પછી વેદાંતાદિ શાસ્ત્રો સર્વ દુઃખથી ક્ષય થવાનો જે માર્ગ ઉપદેશે છે તે શા માટે ઉપદેશે છે? ‘જ્યાં સુધી આત્મજ્ઞાન થાય નહીં, ત્યાં સુધી દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિ થાય નહીં,’ એમ વેદાંતાદિ કહે છે; તે જો દુઃખ ન હોય તો તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય શા માટે કહેવો જોઈએ? અને કર્તૃત્વપણું ન હોય, તો દુઃખનું ભોક્તૃત્વપણું ક્યાંથી હોય? એમ વિચાર કરવાથી કર્મનું કર્તૃત્વ ઠરે છે.

હવે અત્રે એક પ્રશ્ન થવા યોગ્ય છે અને તમે પણ તે પ્રશ્ન ક્યો છે કે ‘જો કર્મનું કર્તાપણું આત્માને માનીએ, તો તો આત્માનો તે ધર્મ ઠરે, અને જે જેનો ધર્મ હોય તે ક્યારે પણ ઉચ્છેદ થવા યોગ્ય નથી; અર્થાત્ તેનાથી કેવળ ભિન્ન પડી શકવા યોગ્ય નથી, જેમ અગ્નિની ઉષ્ણતા અથવા પ્રકાશ તેમ.’ એમ જ જો કર્મનું કર્તાપણું આત્માનો ધર્મ ઠરે, તો તે નાશ પામે નહીં.

ઉત્તર:—સર્વ પ્રમાણાંશના સ્વીકાર્યા વિના એમ ઠરે; પણ વિચારવાન હોય તે કોઈ એક પ્રમાણાંશ સ્વીકારીને બીજા પ્રમાણાંશનો નાશ ન કરે. ‘તે જીવને કર્મનું કર્તાપણું ન હોય’ અથવા ‘હોય તો તે પ્રતીત થવા યોગ્ય નથી.’ એ આદિ પ્રશ્ન કર્યાના ઉત્તરમાં જીવનું કર્મનું કર્તૃત્વ જણાવ્યું છે. કર્મનું કર્તૃત્વ હોય તો તે ટળે જ નહીં, એમ કાંઈ સિદ્ધાંત

સમજવો યોગ્ય નથી, કેમકે જે જે કોઈ પણ વસ્તુ ગ્રહણ કરી હોય તે છોડી શકાય એટલે ત્યાગી શકાય; કેમકે ગ્રહણ કરેલી વસ્તુથી ગ્રહણ કરનારી વસ્તુનું કેવળ એકત્વ કેમ થાય ? તેથી જીવે ગ્રહણ કરેલાં એવાં જે દ્રવ્યકર્મ તેનો જીવ ત્યાગ કરે તો થઈ શકવાને યોગ્ય છે, કેમકે તે તેને સહકારી સ્વભાવે છે, સહજ સ્વભાવે નથી; અને તે કર્મને મેં તમને અનાદિ ભ્રમ કહ્યો છે, અર્થાત્ તે કર્મનું કર્તાપણું અજ્ઞાનથી પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેથી પણ તે નિવૃત્ત થવા યોગ્ય છે, એમ સાથે સમજવું ઘટે છે. જે જે ભ્રમ હોય છે, તે તે વસ્તુની ઊલટી સ્થિતિની માન્યતારૂપ હોય છે, અને તેથી તે ટળવા યોગ્ય છે, જેમ મૃગજળમાંથી જળબુદ્ધિ. કહેવાનો હેતુ એ છે કે, અજ્ઞાને કરીને પણ જો આત્માને કર્તાપણું ન હોય, તો તો કશું ઉપ-દેશાદિ શ્રવણ, વિચાર, જ્ઞાન આદિ સમજવાનો હેતુ રહેતો નથી. હવે અહીં આગળ જીવનું પરમાર્થે જે કર્તાપણું છે તે કહીએ છીએ : (૭૭)

ચેતન જો નિજ ભાનમાં, કર્તા આપ સ્વભાવ;

વર્તે નહિ નિજ ભાનમાં, કર્તા કર્મ—પ્રભાવ. ૭૮

આત્મા જો પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યાદિ સ્વભાવમાં વર્તે તો તે પોતાના તે જ સ્વભાવનો કર્તા છે, અર્થાત્ તે જ સ્વરૂપમાં પરિણમિત છે, અને તે શુદ્ધ ચૈતન્યાદિ સ્વભાવના ભાનમાં વર્તતો ન હોય ત્યારે કર્મભાવનો કર્તા છે. ૭૮

પોતાના સ્વરૂપના ભાનમાં આત્મા પોતાના સ્વભાવનો એટલે ચૈતન્યાદિ સ્વભાવનો જ કર્તા છે, અન્ય કોઈ પણ કર્માદિનો

કર્તા નથી; અને આત્મા જ્યારે પોતાના સ્વરૂપના ભાનમાં વર્તે નહીં ત્યારે કર્મના પ્રભાવનો કર્તા કહ્યો છે.

પરમાર્થે તો જીવ અક્રિય છે, એમ વેદાંતાદિનું નિરૂપણ છે; અને જિનપ્રવચનમાં પણ સિદ્ધ એટલે શુદ્ધાત્માનું અક્રિય-પણું છે, એમ નિરૂપણ કર્યું છે; છતાં અમે આત્માને શુદ્ધાવસ્થામાં કર્તા હોવાથી સક્રિય કહ્યો એવો સંદેહ અત્રે થવા યોગ્ય છે. તે સંદેહ આ પ્રકારે શમાવવા યોગ્ય છે :—શુદ્ધાત્મા પરયોગનો, પરભાવનો અને વિભાવનો ત્યાં કર્તા નથી, માટે અક્રિય કહેવા યોગ્ય છે; પણ ચૈતન્યાદિ સ્વભાવનો પણ આત્મા કર્તા નથી એમ જો કહીએ તો તો પછી તેનું કંઈ પણ સ્વરૂપ ન રહે. શુદ્ધાત્માને યોગક્રિયા નહીં હોવાથી તે અક્રિય છે, પણ સ્વાભાવિક ચૈતન્યાદિ સ્વભાવરૂપ ક્રિયા હોવાથી તે સક્રિય છે. ચૈતન્યાત્મપણું આત્માને સ્વાભાવિક હોવાથી તેમાં આત્માનું પરિણમવું તે એકાત્મપણે જ છે, અને તેથી પરમાર્થનયથી સક્રિય એવું વિશેષણ ત્યાં પણ આત્માને આપી શકાય નહીં. નિજ સ્વભાવમાં પરિણમવારૂપ સક્રિયતાથી નિજ સ્વભાવનું કર્તાપણું શુદ્ધાત્માને છે, તેથી કેવળ શુદ્ધ સ્વધર્મ હોવાથી એકાત્મપણે પરિણમે છે; તેથી અક્રિય કહેતાં પણ દોષ નથી. જે વિચારે સક્રિયતા, અક્રિયતા નિરૂપણ કરી છે, તે વિચારના પરમાર્થને ગ્રહીને સક્રિયતા, અક્રિયતા કહેતાં કશો દોષ નથી. (૭૮)

શંકા—શિષ્ય ઉવાચ

[તે કર્મનું ભોક્તાપણું જીવને નહીં હોય ? એમ શિષ્ય કહે છે :—]

જીવ કર્મ કર્તા કહે, પણ ભોક્તા નહિ સોય;

શું સમજે જડ કર્મ કે, ફળ પરિણામી હોય ? ૭૯

જીવને કર્મનો કર્તા કહીએ તોપણ તે કર્મનો ભોક્તા જીવ નહીં ઠરે, કેમકે જડ એવાં કર્મ શું સમજે કે તે ક્ષણ દેવામાં પરિણામી થાય ? અર્થાત્ ક્ષણદાતા થાય ? ૭૬

ક્ષણદાતા ઈશ્વર ગણ્યે, ભોક્તાપણું સધાય;
એમ કહ્યે ઈશ્વરતાણું, ઈશ્વરપણું જ જાય. ૮૦

ક્ષણદાતા ઈશ્વર ગણીએ તો ભોક્તાપણું સાધી શકીએ, અર્થાત્ જીવને ઈશ્વર કર્મ ભોગવાવે તેથી જીવ કર્મનો ભોક્તા સિદ્ધ થાય, પણ પરને ક્ષણ દેવા આદિ પ્રવૃત્તિવાળો ઈશ્વર ગણીએ તો તેનું ઈશ્વરપણું જ રહેતું નથી, એમ પણ પાછો વિરોધ આવે છે. ૮૦

‘ ઈશ્વર સિદ્ધ થયા વિના એટલે કર્મક્ષણદાતૃત્વાદિ કેઈ પણ ઈશ્વર ઠર્યા વિના જગતની વ્યવસ્થા રહેવી સંભવતી નથી,’ એવા અભિપ્રાય પરત્વે નીચે પ્રમાણે વિચારવા યોગ્ય છે:—

જો કર્મનાં ક્ષણને ઈશ્વર આપે છે એમ ગણીએ તો ત્યાં ઈશ્વરનું ઈશ્વરપણું જ રહેતું નથી, કેમકે પરને ક્ષણ દેવા આદિ પ્રપંચમાં પ્રવર્તતાં ઈશ્વરને દેહાદિ અનેક પ્રકારનો સંગ થવો સંભવે છે, અને તેથી યથાર્થ શુદ્ધતાનો ભંગ થાય છે. મુક્ત જીવ જેમ નિષ્ક્રિય છે એટલે પરભાવાદિનો કર્તા નથી, જો પરભાવાદિનો કર્તા થાય તો તો સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ જ ઈશ્વર પણ પરને ક્ષણ દેવા આદિરૂપ ક્રિયામાં પ્રવર્તે તો તેને પણ પરભાવાદિના કર્તાપણાનો પ્રસંગ આવે છે; અને મુક્ત જીવ કરતાં તેનું ન્યૂનત્વ ઠરે છે; તેથી તો તેનું ઈશ્વર-પણું જ ઉચ્છેદવા જેવી સ્થિતિ થાય છે.

વળી જીવ અને ઈશ્વરનો સ્વભાવભેદ માનતાં પણ અનેક દોષ સંભવે છે. બન્નેને જો ચૈતન્યસ્વભાવ માનીએ, તો બન્ને સમાન ધર્મના કર્તા થયા; તેમાં ઈશ્વર જગતાદિ રચે અથવા કર્મનું ફળ આપવારૂપ કાર્ય કરે અને મુક્ત ગણાય; અને જીવ એકમાત્ર દેહાદિ સૃષ્ટિ રચે, અને પોતાનાં કર્મોનું ફળ પામવા માટે ઈશ્વરાશ્રય ગ્રહણ કરે, તેમ જ બંધમાં ગણાય એ યથાર્થ વાત દેખાતી નથી. એવી વિષમતા કેમ સંભવિત થાય ?

વળી જીવ કરતાં ઈશ્વરનું સામર્થ્ય વિશેષ માનીએ તો પણ વિરોધ આવે છે. ઈશ્વર શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ ગણીએ તો શુદ્ધ ચૈતન્ય એવા મુક્ત જીવમાં અને તેમાં ભેદ પડવો ન જોઈએ, અને ઈશ્વરથી કર્મનાં ફળ આપવાદિ કાર્ય ન થવાં જોઈએ; અથવા મુક્ત જીવથી પણ તે કાર્ય થવું જોઈએ અને ઈશ્વરને જો અશુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ ગણીએ તો તો સંસારી જીવો જેવી તેની સ્થિતિ ઠરે, ત્યાં પછી સર્વજ્ઞાદિ ગુણનો સંભવ ક્યાંથી થાય ? અથવા દેહધારી સર્વજ્ઞની પેઠે તેને ‘દેહધારી સર્વજ્ઞ ઈશ્વર’ માનીએ તોપણ સર્વ કર્મફળદાતૃત્વરૂપ ‘વિશેષ સ્વભાવ’ ઈશ્વરમાં ક્યા ગુણને લીધે માનવા યોગ્ય થાય ? અને દેહ તો નાશ પામવા યોગ્ય છે, તેથી ઈશ્વરનો પણ દેહ નાશ પામે, અને તે મુક્ત થયે કર્મફળદાતૃત્વ ન રહે, એ આદિ અનેક પ્રકારથી ઈશ્વરને કર્મફળદાતૃત્વ કહેતાં દોષ આવે છે, અને ઈશ્વરને તેવે સ્વરૂપે માનતાં તેનું ઈશ્વરપણું ઉત્થાપવા સમાન થાય છે. (૮૦)

ઈશ્વર સિદ્ધ થયા વિના, જગત નિયમ નહિ હોય;

પછી શુભાશુભ કર્મનાં, ભોગ્યસ્થાન નહિ કોય. ૮૧

તેવો ફળદાતા ઈશ્વર સિદ્ધ થતો નથી એટલે જગતનો નિયમ પણ કોઈ રહે નહીં, અને શુભાશુભ કર્મ ભોગવવાનાં કોઈ સ્થાનક પણ ઠરે નહીં, એટલે જીવને કર્મનું ભોક્તૃત્વ ક્યાં રહ્યું? ૮૧

સમાધાન—સદ્ગુરુ ઉવાચ

[જીવને પોતાનાં કરેલાં કર્મનું ભોક્તાપણું છે, એમસદ્ગુરુ સમાધાન કરેછે.]

ભાવકર્મ નિજ કલ્પના, માટે ચેતનરૂપ;

જીવવીર્યની સ્ફુરણા ગ્રહણ કરે જડધૂપ. ૮૨

ભાવકર્મ જીવને પોતાની બ્રાંતિ છે, માટે ચેતનરૂપ છે, અને તે બ્રાંતિને અનુયાયી થઈ જીવવીર્ય સ્ફુરાયમાન થાય છે, તેથી જડ એવા દ્રવ્ય કર્મની વર્ગણા તે ગ્રહણ કરે છે. ૮૨

કર્મ જડ છે તો તે શું સમજે કે આ જીવને આ મારે ફળ આપવું, અથવા તે સ્વરૂપે પરિણમવું? માટે જીવ કર્મનો ભોક્તા થવો સંભવતો નથી, એ આશંકાનું સમાધાન નીચેથી થશે :—

જીવ પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી કર્મનો કર્તા છે. તે અજ્ઞાન તે ચેતનરૂપ છે, અર્થાત્ જીવની પોતાની કલ્પના છે, અને તે કલ્પનાને અનુસરીને તેના વીર્યસ્વભાવની સ્ફૂર્તિ થાય છે, અથવા તેનું સામર્થ્ય તદનુયાયીપણે પરિણમે છે, અને તેથી જડની ધૂપ એટલે દ્રવ્યકર્મરૂપ પુદ્ગલની વર્ગણાને તે ગ્રહણ કરે છે. (૮૨)

ઝેર સુધા સમજે નહીં, જીવ ખાય ફળ થાય;

એમ શુભાશુભ કર્મનું, ભોક્તાપણું જણાય. ૮૩

આ. ૧૬

ઝેર અને અમૃત પોતે જાણતાં નથી કે અમારે આ જીવને ક્ષણ આપવું છે, તોપણ જે જીવ ખાય છે, તેને તે ક્ષણ થાય છે; એમ શુભાશુભ કર્મ, આ જીવને આ ક્ષણ આપવું છે એમ જાણતાં નથી, તોપણ ગ્રહણ કરનાર જીવ, ઝેર-અમૃતના પરિણામની રીતે ક્ષણ પામે છે. ૮૩

ઝેર અને અમૃત પોતે એમ સમજતાં નથી કે અમને ખાનારાને મૃત્યુ, દીર્ઘાયુષતા થાય છે. પણ સ્વભાવે તેને ગ્રહણ કરનાર પ્રત્યે જેમ તેનું પરિણમવું થાય છે, તેમ જીવમાં શુભાશુભ કર્મ પણ પરિણમે છે, અને ક્ષણ સન્નુખ થાય છે; એમ જીવને કર્મનું લોકતાપણું સમજાય છે. (૮૩)

એક રાંક ને એક નૃપ, એ આદિ જે ભેદ;
કારણ વિના ન કાર્ય તે, તે જ શુભાશુભ વેદ. ૮૪

એક રાંક છે અને એક રાજા છે, એ આદિ શબ્દથી નીચપણું, ઊંચપણું, કુરૂપપણું, સુરૂપપણું એમ ઘણું વિચિત્રપણું છે અને એવો જે ભેદ રહે છે તે, સર્વને સમાનતા નથી, તે જ શુભાશુભ કર્મનું લોકતાપણું છે, એમ સિદ્ધ કરે છે; કેમકે કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ૮૪

તે શુભાશુભ કર્મનું ક્ષણ ન થતું હોય, તો એક રાંક અને એક રાજા એ આદિ જે ભેદ છે, તે ન થવા જોઈએ, કેમકે જીવપણું સમાન છે, તથા મનુષ્યપણું સમાન છે, તો સર્વને સુખ અથવા દુઃખ પણ સમાન જોઈએ; જેને બદલે આવું વિચિત્રપણું જણાય છે, તે જ શુભાશુભ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો ભેદ

છે; કેમકે કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. એમ શુભ અને અશુભ કર્મ લોગવાય છે. (૮૪)

ફળદાતા ઈશ્વરતાણી, એમાં નથી જરૂર;

કર્મ સ્વભાવે પરિણમે, થાય લોગથી દૂર. ૮૫

ફળદાતા ઈશ્વરની એમાં કંઈ જરૂર નથી. ઝેર અને અમૃતની રીતે શુભાશુભ કર્મ સ્વભાવે પરિણમે છે; અને નિઃસત્ત્વ થયેથી ઝેર અને અમૃત ફળ દેતાં જેમ નિવૃત્ત થાય છે, તેમ શુભાશુભ કર્મને લોગવવાથી તે નિઃસત્ત્વ થયે નિવૃત્ત થાય છે. ૮૫

ઝેર ઝેરપણે પરિણમે છે, અને અમૃત અમૃતપણે પરિણમે છે; તેમ અશુભ કર્મ અશુભપણે પરિણમે અને શુભ કર્મ શુભપણે પરિણમે છે, માટે જીવ જેવા જેવા અધ્યવસાયથી કર્મને ગ્રહણ કરે છે, તેવા તેવા વિપાકરૂપે કર્મ પરિણમે છે; અને જેમ ઝેર અને અમૃત પરિણમી રહે નિઃસત્ત્વ થાય છે, તેમ લોગથી તે કર્મ દૂર થાય છે. (૮૫)

તે તે લોગ્ય વિશેષનાં, સ્થાનક દ્રવ્ય સ્વભાવ;

ગહન વાત છે શિષ્ય આ, કહીં સંક્ષેપે સાવ. ૮૬

ઉત્કૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાય તે ઉત્કૃષ્ટ શુભગતિ છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અશુભ અધ્યવસાય તે ઉત્કૃષ્ટ અશુભગતિ છે, શુભાશુભ અધ્યવસાય મિશ્રગતિ છે, અને તે જીવપરિણામ તે જ મુખ્યપણે તે ગતિ છે; તથાપિ ઉત્કૃષ્ટ શુભ દ્રવ્યનું ઊર્ધ્વાગમન, ઉત્કૃષ્ટ અશુભ દ્રવ્યનું અધોગમન, શુભાશુભની મધ્યસ્થિતિ, એમ દ્રવ્યનો વિશેષ સ્વભાવ છે. અને તે આદિ હેતુથી તે તે લોગ્યસ્થાનક હોવા યોગ્ય છે. હે શિષ્ય !

જડચેતનના સ્વભાવ સંયોગાદિ સૂક્ષ્મસ્વરૂપનો અત્રે ઘણો વિચાર સમાય છે, માટે આ વાત ગહન છે, તોપણ તેને સાવ સંક્ષેપમાં કહી છે. ૮૬

તેમ જ, ઈશ્વર જો કર્મફળદાતા ન હોય અથવા જગતકર્તા ન ગણીએ તો કર્મ ભોગવવાનાં વિશેષ સ્થાનકો એટલે નરકાદિ ગતિ આદિ સ્થાન ક્યાંથી હોય, કેમ કે તેમાં તો ઈશ્વરના કર્તૃત્વની જરૂર છે, એવી આશંકા પણ કરવા યોગ્ય નથી, કેમ કે મુખ્યપણે તો ઉત્કૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાય તે ઉત્કૃષ્ટ દેવલોક છે અને ઉત્કૃષ્ટ અશુભ અધ્યવસાય તે ઉત્કૃષ્ટ નરક છે, શુભાશુભ અધ્યવસાય તે મનુષ્ય તિર્યાંચાદિ છે, અને સ્થાન વિશેષ એટલે ઊર્ધ્વલોકે દેવગતિ, એ આદિ ભેદ છે. જીવસમૂહનાં કર્મદ્રવ્યનાં પણ તે પરિણામવિશેષ છે એટલે તે તે ગતિઓ જીવના કર્મ વિશેષ પરિણામાદિ સંભવે છે.

આ વાત ઘણી ગહન છે. કેમકે અચિંત્ય એવું જીવવીર્ય, અચિંત્ય એવું પુદ્ગલસામર્થ્ય એના સંયોગ વિશેષથી લોક પરિણમે છે. તેનો વિચાર કરવા માટે ઘણો વિસ્તાર કહેવો જોઈએ. પણ અત્રે તો મુખ્ય કરીને આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે એટલો લક્ષ કરાવવાનો હોવાથી સાવ સંક્ષેપે આ પ્રસંગ કહ્યો છે. (૮૬)

શંકા—શિષ્ય ઉવાચ

[જીવનો તે કર્મથી મોક્ષ નથી, એમ શિષ્ય કહે છે :-]

કર્તા ભોક્તા જીવ હો, પણ તેનો નહિ મોક્ષ;
વીર્યો કાળ અનંત પણ, વર્તમાન છે દોષ. ૮૭
કર્તા ભોક્તા જીવ હો, પણ તેથી તેનો મોક્ષ થવા

યોગ્ય નથી, કેમકે અનંતકાળ થયો તો પણ કર્મ કરવારૂપી દોષ હજુ તેને વિષે વર્તમાન જ છે. ૮૭

શુભ કરે ફળ ભોગવે, દેવાદિ ગતિ માંય;

અશુભ કરે નરકાદિ ફળ, કર્મ રહિત ન કયાંય. ૮૮

શુભ કર્મ કરે તો તેથી દેવાદિ ગતિમાં તેનું શુભ ફળ ભોગવે, અને અશુભ કર્મ કરે તો નરકાદિ ગતિને વિષે તેનું અશુભ ફળ ભોગવે; પણ જીવ કર્મરહિત કોઈ સ્થળે હોય નહીં ૮૮

સમાધાન—સદ્ગુરુ ઉવાચ

[તે કર્મથી જીવનો મોક્ષ થઈ શકે છે, એમ સદ્ગુરુ સમાધાન કરે છે :—]

જેમ શુભાશુભ કર્મપદ, જાણ્યાં સફળ પ્રમાણ;

તેમ નિવૃત્તિ સફળતા, માટે મોક્ષ સુખાણ. ૮૯

જેમ શુભાશુભ કર્મપદ તે જીવના કરવાથી તેં થતાં જાણ્યાં, અને તેથી તેનું ભોક્તાપણું જાણ્યું, તેમ નહીં કરવાથી અથવા તે કર્મનિવૃત્તિ કરવાથી તે નિવૃત્તિ પણ થવા યોગ્ય છે; માટે તે નિવૃત્તિનું પણ સફળપણું છે; અર્થાત્ જેમ તે શુભાશુભ કર્મ અફળ જતાં નથી, તેમ તેની નિવૃત્તિ પણ અફળ જવા યોગ્ય નથી; માટે તે નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ છે એમ હે વિચક્ષણ ! તું વિચાર. ૮૯

વીત્યો કાળ અનંત તે, કર્મ શુભાશુભ ભાવ;

તેહ શુભાશુભ છેદતાં, જીપજે મોક્ષ સ્વભાવ. ૯૦

કર્મરહિત અનંતકાળ વીત્યો, તે તે શુભાશુભ કર્મ પ્રત્યેની જીવની આસક્તિને લીધે વીત્યો પણ તેના પર

ઉદાસીન થવાથી તે કર્મકૃણ છેદાય, અને તેથી મોક્ષસ્વભાવ પ્રગટ થાય. ૯૦

દેહાદિક સંયોગનો, આત્યંતિક વિયોગ,
સિદ્ધ મોક્ષ શાશ્વત પદે, નિજ અનંત સુખભોગ. ૯૧

દેહાદિક સંયોગનો અનુક્રમે વિયોગ તો થયા કરે છે, પણ તે પાછો ગ્રહણ ન થાય તે રીતે વિયોગ કરવામાં આવે તો સિદ્ધસ્વરૂપ મોક્ષસ્વભાવ પ્રગટે, અને શાશ્વતપદે અનંત આત્માનંદ ભોગવાય. ૯૧

શંકા-શિષ્ય ઉવાચ

[મોક્ષનો ઉપાય નથી, એમ શિષ્ય કહે છે:-]

હોય કદાપિ મોક્ષપદ, નહિ અવિરોધ ઉપાય;
કર્મો કાળ અનંતનાં, શાથી છેદ્યાં જાય ? ૯૨

મોક્ષપદ કદાપિ હોય તોપણ તે પ્રાપ્ત થવાનો કોઈ અવિરોધ એટલે યથાતથ્ય પ્રતીત થાય એવો ઉપાય જણાતો નથી, કેમકે અનંત કાળનાં કર્મો છે, તે આવા અદ્વાયુષ્ય-વાળા મનુષ્યદેહથી કેમ છેદ્યાં જાય ? ૯૨

અથવા મત દર્શન ઘણાં, કહે ઉપાય અનેક;
તેમાં મત સાચો કયો, બને ન એહ વિવેક. ૯૩

અથવા કદાપિ મનુષ્યદેહના અદ્વાયુષ્ય વગેરે શંકા છોડી દઈએ, તો પણ મત અને દર્શન ઘણાં છે, અને તે મોક્ષના અનેક ઉપાયો કહે છે, અર્થાત્ કોઈ કંઈ કહે છે અને કોઈ કંઈ કહે છે, તેમાં કયો મત સાચો એ વિવેક બની શકે એવો નથી. ૯૩

કઈ જાતિમાં મોક્ષ છે, કયા વેષમાં મોક્ષ;
એનો નિશ્ચય ના બને, ઘણા ભેદ એ દોષ. ૯૪

બ્રાહ્મણાદિ કઈ જાતિમાં મોક્ષ છે, અથવા કયા વેષમાં
મોક્ષ છે એનો નિશ્ચય પણ બની ન શકે એવો છે, કેમકે
તેવા ઘણા ભેદો છે, અને એ દોષે પણ મોક્ષનો ઉપાય
પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય દેખાતો નથી. ૯૪

તેથી એમ જણાય છે, મળે ન મોક્ષ ઉપાય;
જીવાદિ જાણ્યા તણો, શો ઉપકાર જ થાય ? ૯૫

તેથી એમ જણાય છે કે મોક્ષનો ઉપાય પ્રાપ્ત થઈ
શકે એવું નથી, માટે જીવાદિનું સ્વરૂપ જાણવાથી પણ શું
ઉપકાર થાય ? અર્થાત્ જે પદને અર્થે જાણવાં જોઈએ તે
પદનો ઉપાય પ્રાપ્ત થવો અશક્ય દેખાય છે. ૯૫

પાંચે ઉત્તરથી થયું, સમાધાન સર્વાંગ;
સમજું મોક્ષ ઉપાય તો, ઉદય ઉદય સદ્ભાગ્ય. ૯૬

આપે પાંચે ઉત્તર કહ્યા તેથી સર્વાંગ એટલે બધી
રીતે મારી શંકાનું સમાધાન થયું છે, પણ જો મોક્ષનો
ઉપાય સમજું તો સદ્ભાગ્યનો ઉદય-ઉદય થાય. અત્રે ‘ઉદય’
‘ઉદય’ બે વાર શબ્દ છે, તે પાંચ ઉત્તરના સમાધાનથી
થયેલી મોક્ષપદની જિજ્ઞાસાનું તીવ્રપણું દર્શાવે છે. ૯૬

સમાધાન—સદ્ગુરુ ઉવાચ.

[મોક્ષનો ઉપાય છે, એમ સદ્ગુરુ સમાધાન કરે છે:-]

પાંચે ઉત્તરની થઈ, આત્મા વિષે પ્રતીત,
થાશે મોક્ષોપાયની, સહજ પ્રતીત એ રીત. ૯૭

પાંચે ઉત્તરની તારા આત્માને વિષે પ્રતીતિ થઈ છે, તો મોક્ષના ઉપાયની પણ એ રીતે તને સહજમાં પ્રતીતિ થશે. અત્રે ‘થશે’ અને ‘સહજ’ એ બે શબ્દ સદ્ગુરુએ કહ્યા છે તે બેને પાંચે પદની શંકા નિવૃત્ત થઈ છે તેને મોક્ષોપાય સમજાવો કંઈ કઠણ જ નથી એમ દર્શાવવા, તથા શિષ્યનું વિશેષ જિજ્ઞાસુપણું જાણી અવશ્ય તેને મોક્ષોપાય પરિણુમશે એમ ભાસવાથી (તે વચન) કહ્યાં છે; એમ સદ્ગુરુનાં વચનનો આશય છે. ૯૭

કર્મભાવ અજ્ઞાન છે, મોક્ષભાવ નિજભાસ;

અંધકાર અજ્ઞાન સમ, નાશે જ્ઞાનપ્રકાશ. ૯૮

કર્મભાવ છે તે જીવનું અજ્ઞાન છે અને મોક્ષભાવ છે તે જીવના પોતાના સ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ થવી તે છે. અજ્ઞાનનો સ્વભાવ અંધકાર જેવો છે. તેથી જેમ પ્રકાશ થતાં ઘણા કાળનો અંધકાર છતાં નાશ પામે છે, તેમ જ્ઞાન પ્રકાશ થતાં અજ્ઞાન પણ નાશ પામે છે. ૯૮

જે જે કારણ બંધનાં, તેહ બંધનો પંથ;

તે કારણ છેદક દશા, મોક્ષપંથ ભવઅંત. ૯૯

જે જે કારણો કર્મબંધનાં છે, તે તે કર્મબંધનો માર્ગ છે; અને તે તે કારણોને છેદે એવી જે દશા છે તે મોક્ષનો માર્ગ છે, ભવનો અંત છે. ૯૯

રાગ, દ્વેષ અજ્ઞાન એ, મુખ્ય કર્મની ગ્રંથ;

થાય નિવૃત્તિ જેહથી, તે જ મોક્ષનો પંથ. ૧૦૦

રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન એનું એકત્વ એ કર્મની મુખ્ય ગાંઠ છે; અર્થાત્ એ વિના કર્મનો બંધ ન થાય; તેની જેથી

નિવૃત્તિ થાય તે જ મોક્ષનો માર્ગ છે. ૧૦૦

આત્મા સત્ ચૈતન્યમય, સર્વાલાસ રહિત;

જેથી કેવળ પામિયે, મોક્ષપંથ તે રીત. ૧૦૧

‘સત્’ એટલે ‘અવિનાશી,’ અને ‘ચતન્યમય’ એટલે ‘સર્વાલાવને પ્રકાશવારૂપ સ્વલાવમય’ ‘અન્ય સર્વ’ વિલાવ અને દેહાદિ સંયોગના આલાસથી રહિત એવો,’ ‘કેવળ’ એટલે ‘શુદ્ધ આત્મા’ પામીએ તેમ પ્રવર્તાય તે મોક્ષમાર્ગ છે. ૧૦૧

કર્મ અનંત પ્રકારનાં, તેમાં મુખ્યે આઠ;

તેમાં મુખ્યે મોહનીય, હણાય તે કહું પાઠ. ૧૦૨

કર્મ અનંત પ્રકારનાં, છે, પણ તેના મુખ્ય જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ પ્રકાર થાય છે. તેમાં પણ મુખ્ય મોહનીયકર્મ છે. તે મોહનીય કર્મ હણાય તેનો પાઠ કહું છું. ૧૦૨

કર્મ મોહનીય લેદ બે, દર્શન ચારિત્ર નામ,

હણે બોધ વીતરાગતા, અચૂક ઉપાય આમ. ૧૦૩

તે મોહનીય કર્મ બે લેદ છે;—એક ‘દર્શનમોહનીય’ એટલે ‘પરમાર્થને વિષે અપરમાર્થબુદ્ધિ અને અપરમાર્થને વિષે પરમાર્થબુદ્ધિરૂપ’; બીજી ‘ચારિત્રમોહનીય’; ‘તથારૂપ પરમાર્થને પરમાર્થ જાણીને આત્મસ્વલાવમાં જે સ્થિરતા થાય, તે સ્થિરતાને રોધક એવા પૂર્વસંસ્કારરૂપ કષાય અને નોકષાય’ તે ચારિત્રમોહનીય.

દર્શનમોહનીયને આત્મબોધ, અને ચારિત્રમોહનીયને વીતરાગપણું નાશ કરે છે. આમ તેના અચૂક ઉપાય છે, કેમકે મિથ્યાબોધ તે દર્શનમોહનીય છે; તેનો પ્રતિપક્ષ સત્યાત્મબોધ

છે. અને ચારિત્રમોહનીય રાગાદિક પરિણામરૂપ છે, તેનો પ્રતિ-
પક્ષ વીતરાગભાવ છે. એટલે અંધકાર જેમ પ્રકાશ થવાથી
નાશ પામે છે,—તે તેનો અચૂક ઉપાય છે,—તેમ બોધ અને
વીતરાગતા દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયરૂપ અંધકાર
ટાળવામાં પ્રકાશસ્વરૂપ છે; માટે તે તેનો અચૂક ઉપાય છે. ૧૦૩

કર્મબંધ ક્રોધાદિથી, હજી ક્ષમાદિક તેહ;

પ્રત્યક્ષ અનુભવ સર્વને, એમાં શો સંદેહ ? ૧૦૪

ક્રોધાદિ ભાવથી કર્મબંધ થાય છે, અને ક્ષમાદિક ભાવથી
તે હજીય છે; અર્થાત્ ક્ષમા રાખવાથી ક્રોધ રોકી શકાય છે,
સરળતાથી માયા રોકી શકાય છે, સંતોષથી લોભ રોકી શકાય
છે; એમ રતિ, અરતિ આદિના પ્રતિપક્ષથી તે તે દોષો રોકી
શકાય છે, તે જ કર્મબંધનો નિરોધ છે; અને તે જ તેની
નિવૃત્તિ છે. વળી સર્વને આ વાતનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે,
અથવા સર્વને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ શકે એવું છે. ક્રોધાદિ
રોક્યાં રોકાય છે, અને જે કર્મબંધને રોકે છે, તે અકર્મ-
દશાનો માર્ગ છે. એ માર્ગ પરલોકે નહીં, પણ અત્રે અનુ-
ભવમાં આવે છે, તો એમાં સંદેહ શો કરવો ? ૧૦૪

છોડી મત દર્શન તણો, આગ્રહ તેમ વિકલ્પ;

કહ્યો માર્ગ આ સાધશે, જન્મ તેહના અલ્પ. ૧૦૫

આ મારો મત છે, માટે મારે વળગી જ રહેવું, અથવા
આ મારું દર્શન છે, માટે ગમે તેમ મારે તે સિદ્ધ કરવું
એવો આગ્રહ અથવા એવા વિકલ્પને છોડીને આ જે માર્ગ
કહ્યો છે, તે સાધશે, તેના અલ્પ જન્મ જાણવા.

અહીં ‘જન્મ’ શબ્દ બહુવચનમાં વાપર્યો છે, તે એટલું જ દર્શાવવાને કે કવચિત્ તે સાધન અધૂરાં રહ્યાં તેથી, અથવા જઘન્ય કે મધ્યમ પરિણામની ધારાથી આરાધન થયાં હોય, તેથી સર્વ કર્મ ક્ષય થઈ ન શકવાથી બીજો જન્મ થવાનો સંભવ છે; પણ તે બહુ નહીં, બહુ જ અદ્ય. ‘સમક્ષિત આઠ્યા પછી જો વમે નહીં તો ઘણામાં ઘણા પંદર ભવ થાય,’ એમ જિને કહ્યું છે, અને ‘જે ઉત્કૃષ્ટપણે આરાધે તેનો તે ભવે પણ મોક્ષ થાય;’ અત્રે તે વાતનો વિરોધ નથી. ૧૦૫

પદ્મપદનાં પદ્મપ્રશ્ન તેં, પૂછયાં કરી વિચાર;

તે પદની સર્વાંગતા, મોક્ષમાર્ગ નિર્ધાર. ૧૦૬

હે શિષ્ય ! તેં છ પદનાં છ પ્રશ્નો વિચાર કરીને પૂછયાં છે, અને તે પદની સર્વાંગતામાં મોક્ષમાર્ગ છે, એમ નિશ્ચય કર. અર્થાત્ એમાંનું કોઈ પણ પદ એકાંતે કે અવિચારથી ઉત્થાપતાં મોક્ષમાર્ગ સિદ્ધ થતો નથી. ૧૦૬

જાતિ, વેષનો ભેદ નહિ, કહ્યો માર્ગ જો હોય;

સાધે તે મુક્તિ લહે, એમાં ભેદ ન કોય. ૧૦૭

જે મોક્ષનો માર્ગ કહ્યો તે હોય તો ગમે તે જાતિ કે વેષથી મોક્ષ થાય, એમાં કંઈ ભેદ નથી. જે સાધે તે મુક્તિપદ પામે; અને તે મોક્ષમાં પણ બીજા કશા પ્રકારનો ઊંચનીચ-ત્વાદિ ભેદ નથી, અથવા આ વચન કહ્યાં તેમાં બીજો કંઈ ભેદ એટલે ફેર નથી. ૧૦૭

કપાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષઅભિલાષ;

ભવે ખેદ અંતર દયા, તે કહીએ જિજ્ઞાસ. ૧૦૮

ક્રોધાદિ કષાય જેના પાતળા પડ્યા છે, માત્ર આત્માને વિષે મોક્ષ થવા સિવાય બીજી કોઈ ઈચ્છા નથી, અને સંસારના ભોગ પ્રત્યે ઉદાસીનતા વર્તે છે; તેમ જ પ્રાણી પર અંતરથી દયા વર્તે છે, તે જીવને મોક્ષમાર્ગનો જિજ્ઞાસુ કહીએ, અર્થાત્ તે માર્ગ પામવા યોગ્ય કહીએ. ૧૦૮

તે જિજ્ઞાસુ જીવને, થાય સદ્ગુરુભોધ;

તો પામે સમક્રિતને, વર્તે અંતરશોધ. ૧૦૯

તે જિજ્ઞાસુ જીવને જો સદ્ગુરુનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત થાય તો તે સમક્રિતને પામે, અને અંતરની શોધમાં વર્તે. ૧૦૯

મત દર્શન આગ્રહ તજી, વર્તે સદ્ગુરુલક્ષ;

લહે શુદ્ધ સમક્રિત તે, જેમાં ભેદ ન પક્ષ. ૧૧૦

મત અને દર્શનનો આગ્રહ છોડી દઈને સદ્ગુરુને લક્ષે વર્તે, તે શુદ્ધ સમક્રિતને પામે કે જેમાં ભેદ તથા પક્ષ નથી. ૧૧૦

વર્તે નિજસ્વભાવનો, અનુભવ લક્ષ પ્રતીત;

વૃત્તિ વહે નિજભાવમાં, પરમાર્થે સમક્રિત. ૧૧૧

આત્મસ્વભાવનો જ્યાં અનુભવ, લક્ષ, અને પ્રતીતિ વર્તે છે, તથા વૃત્તિ આત્માના સ્વભાવમાં વહે છે, ત્યાં પરમાર્થે સમક્રિત છે. ૧૧૧

વર્ધમાન સમક્રિત થઈ, ટાળે મિથ્યાભાસ;

ઉદય થાય ચારિત્રનો, વીતરાગપદ વાસ. ૧૧૨

તે સમક્રિત વધતી જતી ધારાથી હાસ્ય શોકાદિથી જે કંઈ આત્માને વિષે મિથ્યાભાસ ભાસ્યા છે તેને ટાળે, અને સ્વભાવ સમાધિરૂપ ચારિત્રનો ઉદય થાય, જેથી સર્વ રાગ-દ્વેષના ક્ષયરૂપ વીતરાગપદમાં સ્થિતિ થાય. ૧૧૨

કેવળ નિજસ્વભાવનું, અખંડ વર્તે જ્ઞાન;
કહીએ કેવળજ્ઞાન તે, દેહ છતાં નિર્વાણ. ૧૧૩
સર્વ આભાસરહિત આત્મસ્વભાવનું જ્યાં અખંડ એટલે
ક્યારે પણ ખંડિત ન થાય, મંદ ન થાય, નાશન પામે
એવું જ્ઞાન વર્તે તેને કેવળજ્ઞાન કહીએ છીએ. જે કેવળ-
જ્ઞાન પામ્યાથી ઉત્કૃષ્ટ જીવન્મુક્તદશા૩૫ નિર્વાણ, દેહ
છતાં જ અત્રે અનુભવાય છે. ૧૧૩

કોટિ વર્ષનું સ્વપ્ન પણ, જાગ્રત થતાં શમાય;
તેમ વિલાવ અનાદિનો, જ્ઞાન થતાં દૂર થાય. ૧૧૪
કરોડો વર્ષનું સ્વપ્ન હોય તોપણ જાગ્રત થતાં તરત
શમાય છે, તેમ અનાદિનો વિલાવ છે તે આત્મજ્ઞાન થતાં
દૂર થાય છે. ૧૧૪

છૂટે દેહાધ્યાસ તો, નહિ કરતા તું કર્મ,
નહિ લોકતા તું તેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ. ૧૧૫
હે શિષ્ય ! દેહમાં જે આત્મતા મનાઈ છે, અને તેને
લીધે સ્ત્રીપુત્રાદિ સર્વમાં અહંમત્વપણું વર્તે છે, તે આત્મતા
જો આત્મામાં જ મનાય, અને તે દેહાધ્યાસ એટલે દેહમાં
આત્મબુદ્ધિ તથા આત્મામાં દેહબુદ્ધિ છે તે છૂટે, તો તું
કર્મનો કર્તા પણ નથી, અને લોકતા પણ નથી; અને એ
જ ધર્મનો મર્મ છે. ૧૧૫

એ જ ધર્મથી મોક્ષ છે, તું છો મોક્ષ સ્વરૂપ;
અનંત દર્શન જ્ઞાન તું, અવ્યાબાધ સ્વરૂપ. ૧૧૬
એ જ ધર્મથી મોક્ષ છે, અને તું જ મોક્ષસ્વરૂપ
છો; અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મપદ એ જ મોક્ષ છે. તું અનંત

જ્ઞાન દર્શન તથા અવ્યાભાધ સુખસ્વરૂપ છે. ૧૧૬

શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યઘન, સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ;

ખીનું કહીએ કેટલું? કર વિચાર તો પામ. ૧૧૭

તું દેહાદિક સર્વ પદાર્થથી બુદ્ધો છે. કોઈમાં આત્મદ્રવ્ય ભળતું નથી, કોઈ તેમાં ભળતું નથી, દ્રવ્યે દ્રવ્ય પરમાર્થથી સદાય ભિન્ન છે, માટે તું શુદ્ધ છે, બોધસ્વરૂપ છે, ચૈતન્ય-પ્રદેશાત્મક છે; સ્વયંજ્યોતિ એટલે કોઈ પણ તને પ્રકાશતું નથી, સ્વભાવે જ તું પ્રકાશસ્વરૂપ છે; અને અવ્યાભાધ સુખનું ધામ છે. ખીનું કેટલું કહીએ? અથવા ઘણું શું કહેવું? દૂંકામાં એટલું જ કહીએ છીએ, જો વિચાર કર તો તે પદને પામીશ. ૧૧૭

નિશ્ચય સર્વે જ્ઞાનીનો, આવી અત્ર સમાય;

ધરી મૌનતા એમ કહી, સહજસમાધિ માંય. ૧૧૮

સર્વે જ્ઞાનીઓનો નિશ્ચય અત્રે આવીને સમાય છે; એમ કહીને સદ્ગુરુ મૌનતા ધરીને સહજ સમાધિમાં સ્થિત થયા, અર્થાત્ વાણીયોગની અપ્રવૃત્તિ કરી. ૧૧૮

શિષ્યબોધખીજપ્રાપ્તિકથન

સદ્ગુરુના ઉપદેશથી, આબ્યું અપૂર્વ ભાન;

નિજપદ નિજમાંહી લહું, ફર થયું અજ્ઞાન. ૧૧૯

શિષ્યને સદ્ગુરુના ઉપદેશથી અપૂર્વ એટલે પૂર્વે કોઈ દિવસ નહીં આવેલું એવું ભાન આબ્યું, અને તેને પોતાનું સ્વરૂપ પોતાને વિષે યથાતથ્ય ભાસ્યું, અને દેહાત્મબુદ્ધિરૂપ અજ્ઞાન ફર થયું. ૧૧૯

ભાસ્યું નિજસ્વરૂપ તે, શુદ્ધ ચૈતનારૂપ;

અજર, અમર, અવિનાશી ને, દેહાતીત સ્વરૂપ. ૧૨૦

પોતાનું સ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ, અજર, અમર,
અવિનાશી અને દેહથી સ્પષ્ટ જુદું ભાસ્યું. ૧૨૦

કર્તા ભોક્તા કર્મનો, વિભાવ વર્તે જ્યાંય;

વૃત્તિ વહી નિજભાવમાં, થયો અકર્તા ત્યાંય. ૧૨૧

જ્યાં વિભાવ એટલે મિથ્યાત્વ વર્તે છે, ત્યાં મુખ્ય નયથી
કર્મનું કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું છે; આત્મસ્વભાવમાં વૃત્તિ
વહી તેથી અકર્તા થયો. ૧૨૧

અથવા નિજપરિણામ જે, શુદ્ધચૈતનારૂપ;

કર્તા ભોક્તા તેહનો, નિર્વિકલ્પસ્વરૂપ. ૧૨૨

અથવા આત્મપરિણામ જે શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે,
તેનો નિર્વિકલ્પસ્વરૂપે કર્તાભોક્તા થયો. ૧૨૨

મોક્ષ કહ્યો નિજશુદ્ધતા, તે પામે તે પંથ;

સમન્નયો સંક્ષેપમાં, સકળ માર્ગ નિર્ઘંથ. ૧૨૩

આત્માનું શુદ્ધપદ છે તે મોક્ષ છે અને જેથી તે પમાય
તે તેનો માર્ગ છે; શ્રી સદ્ગુરુએ કૃપા કરીને નિર્ઘંથનો
સર્વ માર્ગ સમન્નયો. ૧૨૩

અહો ! અહો ! શ્રી સદ્ગુરુ, કરુણા સિંધુ અપાર;

આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો ! અહો ! ઉપકાર. ૧૨૪

અહો ! અહો ! કરુણાના અપાર સમુદ્રસ્વરૂપ આત્મ-
લક્ષ્મીએ યુક્ત સદ્ગુરુ, આપ પ્રભુએ આ પામર જીવ પર
આશ્ચર્યકારક એવો ઉપકાર કર્યો. ૧૨૪

શું પ્રભુચરણ કને ધરું, આત્માથી સૌ હીન;
 તે તો પ્રભુએ આપિયો, વર્તું ચરણાધીન. ૧૨૫
 હું પ્રભુના ચરણ આગળ શું ધરું? (સદ્ગુરુ તો
 નિષ્કામ છે; એક નિષ્કામ કરુણાથી માત્ર ઉપદેશના દાતા છે,
 પણ શિષ્યધર્મે શિષ્યે આ વચન કહ્યું છે.) જે જે જગતમાં
 પદાર્થ છે, તે સૌ આત્માની અપેક્ષાએ નિર્મૂલ્ય જેવા છે, તે
 આત્મા તો જેણે આપ્યો તેના ચરણસમીપે હું ખીજું શું
 ધરું? એક પ્રભુના ચરણને આધીન વર્તું એટલું માત્ર
 ઉપચારથી કરવાને હું સમર્થ છું. ૧૨૫

આ દેહાદિ આજથી, વર્તો પ્રભુ આધીન;
 દાસ, દાસ હું દાસ છું, તેહ પ્રભુનો દીન. ૧૨૬
 આ દેહ, ‘આદિ’ શબ્દથી જે કંઈ મારું ગણાય છે તે,
 આજથી કરીને સદ્ગુરુ પ્રભુને આધીન વર્તો, હું તેહ પ્રભુનો
 દાસ છું, દાસ છું, દીન દાસ છું. ૧૨૬

૫૮ સ્થાનક સમજાવીને, ભિન્ન બતાવ્યો આપ;
 મ્યાન થકી તરવારવત્, એ ઉપકાર અમાપ. ૧૨૭
 છએ સ્થાનક સમજાવીને હે સદ્ગુરુ દેવ ! આપે દેહા-
 દિથી આત્માને, જેમ મ્યાનથી તરવાર જુદી કાઢીને બતાવીએ
 તેમ સ્પષ્ટ જુદો બતાવ્યો; આપે મપાઈ શકે નહીં એવો
 ઉપકાર કર્યો. ૧૨૭

૧. આ ‘આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ શ્રી સોભાગભાઈ આદિ માટે રચ્યું
 હતું તે આ વધારાની ગાથાથી જણાશે.

શ્રી સુભાગ્ય ને શ્રી અચળ, આદિ મુમુક્ષ કાજ,
 તથા ભવ્યહિત કારણે, કહ્યો બોધ સુખસાજ.

ઉપસંહાર

દર્શન પટે સમાય છે, આ ૫૨ સ્થાનક માંહી;

વિચારતાં વિસ્તારથી, સંશય રહે ન કાંઈ. ૧૨૮

છયે દર્શન આ છ સ્થાનકમાં સમાય છે. વિશેષ કરીને
વિચારવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય રહે નહીં. ૧૨૮

આત્મજ્ઞાંતિ સમ રોગ નહિ, સદ્ગુરુ વૈદ્ય સુખાણુ;

ગુરુઆજ્ઞા સમ પથ્ય નહિ, ઔષધ વિચાર ધ્યાન. ૧૨૯

આત્માને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહીં એવો ખીજો કોઈ
રોગ નથી, સદ્ગુરુ જેવા તેના કોઈ સાચા અથવા નિપુણવૈદ્ય
નથી, સદ્ગુરુઆજ્ઞાએ ચાલવા સમાન ખીજું કોઈ પથ્ય નથી,
અને વિચાર તથા નિદિધ્યાસન જેવું કોઈતેનું ઔષધ નથી. ૧૨૯

જો ઇચ્છો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ;

લવસ્થિતિ આદિ નામ લઈ, છેદો નહિ આત્માર્થ. ૧૩૦

જો પરમાર્થને ઇચ્છતા હો, તો સાચો પુરુષાર્થ કરો, અને
લવસ્થિતિ આદિનું નામ લઈને આત્માર્થને છેદો નહીં. ૧૩૦

નિશ્ચયવાણી સાંભળી, સાધન તજવાં નોય;

નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સોય. ૧૩૧

આત્મા અબંધ છે, અસંગ છે, સિદ્ધ છે એવી નિશ્ચય-
મુખ્ય વાણી સાંભળીને સાધન તજવાં યોગ્ય નથી. પણ તથા-
રૂપ નિશ્ચય લક્ષમાં રાખી સાધન કરીને તે નિશ્ચયસ્વરૂપ પ્રાપ્ત
કરવું. ૧૩૧

નય નિશ્ચય એકાંતથી, આમાં નથી કહેલ;

એકાંતે વ્યવહાર નહિ, બન્ને સાથ રહેલ. ૧૩૧

અત્રે એકાંતે નિશ્ચયનય કહ્યો નથી, અથવા એકાંતે વ્યવહારનય કહ્યો નથી; બેય જ્યાં જ્યાં જેમ ઘટે તેમ સાથે રહ્યાં છે. ૧૩૨

ગચ્છમતની જે કલ્પના, તે નહિ સદ્વ્યવહાર;
ભાન નહીં નિજરૂપનું, તે નિશ્ચય નહિ સાર. ૧૩૩

ગચ્છ મતની કલ્પના છે તે સદ્વ્યવહાર નથી, પણ આત્માથીના લક્ષણમાં કહી તે દશા અને મોક્ષોપાયમાં જિજ્ઞાસુનાં લક્ષણ આદિ કહ્યાં તે સદ્વ્યવહાર છે; જે અત્રે તો સંક્ષેપમાં કહેલ છે. પોતાના સ્વરૂપનું ભાન નથી, અર્થાત્ જેમ દેહ અનુભવમાં આવે છે, તેવો આત્માનો અનુભવ થયો નથી, દેહાધ્યાસ વર્તે છે, અને જે વૈરાગ્યાદિ સાધન પામ્યા વિના નિશ્ચય પોકાર્યા કરે છે, તે નિશ્ચય સારભૂત નથી. ૧૩૩

આગળ જ્ઞાની થઈ ગયા, વર્તમાનમાં હોય;
થાશે કાળ ભવિષ્યમાં, માર્ગભેદ નહિ કોય. ૧૩૪

ભૂતકાળમાં જે જ્ઞાનીપુરુષો થઈ ગયા છે, વર્તમાનકાળમાં જે છે, અને ભવિષ્યકાળમાં થશે, તેને કોઈને માર્ગનો ભેદ નથી, અર્થાત્ પરમાર્થે તે સૌનો એક માર્ગ છે; અને તેને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વ્યવહાર પણ તે જ પરમાર્થસાધકરૂપે દેશ કાળાદિને લીધે ભેદ કહ્યો હોય છતાં એક રૂળ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેમાં પણ પરમાર્થે ભેદ નથી. ૧૩૪

સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે થાય;
સદ્ગુરુઆજ્ઞા જિનદશા, નિમિત્ત કારણ માંય. ૧૩૫

સર્વ જીવને વિષે સિદ્ધ સમાન સત્તા છે, પણ તે તો જે સમજે તેને પ્રગટ થાય. તે પ્રગટ થવામાં સદ્ગુરુની આજ્ઞાથી પ્રવર્તવું, તથા સદ્ગુરુએ ઉપદેશેલી એવી જિનદશાનો વિચાર કરવો, તે યેય નિમિત્ત કારણ છે. ૧૩૫

ઉપાદાનનું નામ લઈ, એ જે તજે નિમિત્ત;
પામે નહિ સિદ્ધત્વને, રહે બ્રાંતિમાં સ્થિત. ૧૩૬

સદ્ગુરુઆજ્ઞા આદિ તે આત્મસાધનનાં નિમિત્ત કારણ છે, અને આત્માનાં જ્ઞાન દર્શનાદિ ઉપાદાન કારણ છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે; તેથી ઉપાદાનનું નામ લઈ જે કોઈતે નિમિત્તને તજશે તે સિદ્ધપણને નહીં પામે, અને બ્રાંતિમાં વર્ત્યા કરશે, કેમકે સાચા નિમિત્તના નિષેધાર્થે તે ઉપાદાનની વ્યાખ્યા શાસ્ત્રમાં કહી નથી, પણ ઉપાદાન અજ્ઞાત રાખવાથી તારું સાચાં નિમિત્ત મળ્યા છતાં કામ નહીં થાય, માટે સાચાં નિમિત્ત મળ્યે તે નિમિત્તને અવલંબીને ઉપાદાન સન્મુખ કરવું, અને પુરુષાર્થ રહિત ન થવું; એવો શાસ્ત્રકારે કહેલી તે વ્યાખ્યાનો પરમાર્થ છે. ૧૩૬

મુખથી જ્ઞાન કથે અને, અંતર છૂટયો ન મોહ;
તે પામર પ્રાણી કરે, માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ. ૧૩૭

મુખથી નિશ્ચયમુખ્ય વચનો કહે છે, પણ અંતરથી પોતાને જ મોહ છૂટયો નથી, એવા પામર પ્રાણી માત્ર જ્ઞાની કહેવરાવવાની કામનાએ સાચા જ્ઞાનીપુરુષનો દ્રોહ કરે છે. ૧૩૭

દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય;
હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એહ સદાય સુખગ્ય. ૧૩૮

દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ અને વૈરાગ્ય એ
ગુણો મુમુક્ષુના ઘટમાં સદાય સુખગ્ય એટલે જાગ્રત હોય,
અર્થાત્ એ ગુણો વિના મુમુક્ષુપણું પણ ન હોય. ૧૩૮

મોહભાવ ક્ષય હોય જ્યાં, અથવા હોય પ્રશાંત;
તે કહીએ જ્ઞાનીદશા, બાકી કહીએ બ્રાંત. ૧૩૯

મોહભાવનો જ્યાં ક્ષય થયો હોય, અથવા જ્યાં મોહદશા
બહુ ક્ષીણ થઈ હોય, ત્યાં જ્ઞાનીની દશા કહીએ, અને બાકી
તો જેણે પોતામાં જ્ઞાન માની લીધું છે, તેને બ્રાંતિ કહીએ. ૧૩૯

સકળ જગત તે એકવત્, અથવા સ્વપ્ન સમાન;
તે કહીએ જ્ઞાનીદશા, બાકી વાચાજ્ઞાન. ૧૪૦

સમસ્ત જગત જેણે એક જેવું જાણ્યું છે, અથવા સ્વપ્ન
જેવું જગત જેને જ્ઞાનમાં વર્તે છે તે જ્ઞાનીની દશા છે,
બાકી માત્ર વાચાજ્ઞાન એટલે કહેવામાત્ર જ્ઞાન છે. ૧૪૦

સ્થાનક પાંચ વિચારીને, છકું વર્તે જેહ;
પામે સ્થાનક પાંચમું, એમાં નહિ સંદેહ. ૧૪૧

પાંચે સ્થાનકને વિચારીને જે છકું સ્થાનકે વર્તે, એટલે
તે મોક્ષના જે ઉપાય કહ્યા છે તેમાં પ્રવર્તે તે પાંચમું
સ્થાનક એટલે મોક્ષપદ, તેને પામે. ૧૪૧

દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;

તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત. ૧૪૨

પૂર્વપ્રારબ્ધયોગથી જેને દેહ વર્તે છે, પણ તે દેહથી
અતીત એટલે દેહાદિની કલ્પનારહિત, આત્મામય જેની
દશા વર્તે છે, તે જ્ઞાનીપુરુષના ચરણકમળમાં અગણિત વાર
વંદન હો ! ૧૪૨

સાધન સિદ્ધ દશા અહીં, કહી સર્વ સંક્ષેપ;

પદ્મદર્શન સંક્ષેપમાં, લાખ્યાં નિર્વિક્ષેપ.

શ્રી સદ્ગુરુચરણાર્પણમસ્તુ.

છ પદનો પત્ર મુબઈ, ફાગણ, ૧૯૫૦

અનન્ય શરણના આપનાર એવા શ્રી સદ્ગુરુદેવને અત્યંત

ભક્તિથી નમસ્કાર.

શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામ્યા છે એવા જ્ઞાનીપુરુષોએ નીચે કહ્યાં છે તે છ પદને સમ્યક્દર્શનના નિવાસનાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાનક કહ્યાં છે.

પ્રથમ પદ : આત્મા છે. જેમ ઘટપટ આદિ પદાર્થો છે તેમ આત્મા પણ છે. અમુક ગુણ હોવાને લીધે જેમ ઘટપટ આદિ હોવાનું પ્રમાણ છે, તેમ સ્વપરપ્રકાશક એવી ચૈતન્યસત્તાનો પ્રત્યક્ષ ગુણ જેને વિષે છે એવો આત્મા હોવાનું પ્રમાણ છે.

બીજું પદ : આત્મા નિત્ય છે. ઘટપટ આદિ પદાર્થો અમુક કાળવર્તી છે. આત્મા ત્રિકાળવર્તી છે. ઘટપટાદિ સંયોગે કરી પદાર્થ છે. આત્મા સ્વભાવે કરીને પદાર્થ છે. કેમ કે તેની ઉત્પત્તિ માટે કોઈ પણ સંયોગો અનુભવ યોગ્ય થતા નથી. કોઈ પણ સંયોગી દ્રવ્યથી ચેતનસત્તા પ્રગટ થવા યોગ્ય નથી, માટે અનુત્પન્ન છે. અસંયોગી હોવાથી અવિનાશી છે કેમકે જેની કોઈ સંયોગથી ઉત્પત્તિ ન હોય, તેનો કોઈને વિષે લય પણ હોય નહીં.

ત્રીજું પદ : ‘આત્મા કર્તા છે.’ સર્વ પદાર્થ અર્થક્રિયા સંપન્ન છે. કંઈ ને કંઈ પરિણામક્રિયાસહિત જ સર્વ પદાર્થ જોવામાં આવે છે. આત્માપણ ક્રિયાસંપન્ન છે, ક્રિયાસંપન્ન છે, માટે કર્તા છે. તે કર્તાપણુ ત્રિવિધ શ્રી જિને વિવેચ્યું છે; પરમાર્થથી સ્વભાવપરિણુતિએ નિજ સ્વરૂપનો કર્તા છે. અનુપચરિત (અનુભવમાં આવવાયોગ્ય, વિશેષ સંબંધસહિત) વ્યવહારથી તે આત્માદ્રવ્યકર્મનો કર્તા છે. ઉપચારથી ઘર, નગરઆદિનો કર્તા છે.

ચોથું પદ : ‘આત્મા લોકતા છે.’ જે જે કંઈ ક્રિયા છે તે તે સર્વ સફળ છે, નિરર્થક નથી. જે કંઈ પણ કરવામાં આવે તેનું ફળ ભોગવવામાં આવે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. વિષ ખાધાથી વિષનું ફળ, સાકર ખાવાથી સાકરનું ફળ, અગ્નિસ્પર્શથી તે અગ્નિસ્પર્શનું ફળ, હિમને સ્પર્શ કરવાથી હિમસ્પર્શનું જેમ ફળ થયા વિના રહેતું નથી, તેમ કષાયાદિ કે અકષાયાદિ જે કંઈ પણ પરિણામે આત્મા પ્રવર્તે તેનું ફળ પણ થવા યોગ્ય જ છે, અને તે થાય છે, તે ક્રિયાનો આત્મા કર્તા હોવાથી લોકતા છે.

પાંચમું પદ : ‘મોક્ષપદ છે.’ જે અનુપચરિત વ્યવહારથી જીવને કર્મનું કર્તાપણું નિરૂપણ કયું, કર્તાપણું હોવાથી લોકતાપણું નિરૂપણ કયું, તે કર્મનું ટળવાપણું પણ છે; કેમ કે પ્રત્યક્ષ કષાયાદિનું તીવ્રપણું હોય પણ તેના અનભ્યાસથી, તેના અપરિચયથી, તેને ઉપશમ કરવાથી, તેનું મંદપણું દેખાય છે, તે ક્ષીણ થવા યોગ્ય દેખાય છે, ક્ષીણ થઈ શકે છે, તે તે અંધભાવ ક્ષીણ થઈ શકવાયોગ્ય હોવાથી તેથી રહિત એવો જે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ તે રૂપ મોક્ષપદ છે.

છટ્ટું પદ : તે'મોક્ષનો ઉપાય છે.' જો કદી કર્મબંધ માત્ર થયા કરે એમ જ હોય, તો તેની નિવૃત્તિ કોઈ કાળે સંભવે નહીં; પણ કર્મબંધથી વિપરીત સ્વભાવવાળાં એવાં જ્ઞાન, દર્શન સમાધિ, વૈરાગ્ય, ભક્ત્યાદિ સાધન પ્રત્યક્ષ છે; જે સાધનના બળે કર્મબંધ શિથિલ થાય છે, ઉપશમ પામે છે, ક્ષીણ થાય છે, માટે તે જ્ઞાન, દર્શન, સંયમાદિ મોક્ષપદના ઉપાય છે.

શ્રી જ્ઞાનીપુરુષોએ સમ્યક્દર્શનના મુખ્યનિવાસભૂત કહ્યાં એવાં આ છ પદ અત્રે સંક્ષેપમાં જણાવ્યાં છે. સમીપમુક્તિગામી જીવને સહજ વિચારમાં તે સપ્રમાણ થવા યોગ્ય છે; પરમ નિશ્ચયરૂપ જણાવાયોગ્ય છે, તેનો સર્વ વિભાગે વિસ્તાર થઈ તેના આત્મામાં વિવેક થવા યોગ્ય છે. આ છ પદ અત્યંત સંદેહરહિત છે, એમ પરમપુરુષે નિરૂપણ કર્યું છે. એ છ પદનો વિવેક જીવને સ્વસ્વરૂપ સમજવાને અર્થે કહ્યો છે. અનાદિ સ્વમ્મદશાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો એવો જીવનો અહંભાવ, મમત્વ ભાવ, તે નિવૃત્ત થવાને અર્થે આ છ પદની જ્ઞાની પુરુષોએ દેશના પ્રકાશી છે. તે સ્વમ્મદશાથી રહિત માત્ર પોતાનું સ્વરૂપ છે, એમ જો જીવ પરિણામ કરે, તો સહજ માત્રમાં તે જાગૃત થઈ સમ્યક્દર્શનને પ્રાપ્ત થાય; સમ્યક્દર્શનને પ્રાપ્ત થઈ સ્વસ્વભાવરૂપ મોક્ષને પામે. કોઈ વિનાશી, અશુદ્ધ અને અન્ય એવા ભાવને વિષે તેને હર્ષ, શોક, સંયોગ, ઉત્પન્ન ન થાય. તે વિચારે સ્વસ્વરૂપને વિષે જ શુદ્ધપણું, સંપૂર્ણપણું, અવિનાશી-પણું, અત્યંત આનંદપણું, અંતરરહિત તેના અનુભવમાં આવે છે. સર્વ વિભાવપર્યાયમાં માત્ર પોતાને અધ્યાસથી ઐક્યતા થઈ છે, તેથી કેવળ પોતાનું ભિન્નપણું જ છે, એમ સ્પષ્ટ, પ્રત્યક્ષ, અત્યંત

પ્રત્યક્ષ, અપરોક્ષ તેને અનુભવ થાય છે. વિનાશી અથવા અન્ય પદાર્થના સંયોગને વિષે તેને ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. જન્મ, જરા, મરણ, રોગાદિ આધારહિત સંપૂર્ણ માહાત્મ્યનું ઠેકાણું એવું નિજ સ્વરૂપ જાણી, વેદી તે કૃતાર્થ થાય છે. જે જે પુરુષોને એ છ પદ સપ્રમાણ એવાં પરમ પુરુષનાં વચને આત્માનો નિશ્ચય થયો છે, તે તે પુરુષો સર્વ સ્વરૂપને પામ્યા છે; આધિ વ્યાધિ, ઉપાધિ, સર્વ સંગથી રહિત થયા છે, થાય છે અને ભાવિકાળમાં પણ તેમ જ થશે.

જે સત્પુરુષોએ જન્મ, જરા, મરણનો નાશ કરવા-વાળો સ્વસ્વરૂપમાં સહજ અવસ્થાન થવાનો ઉપદેશ કહ્યો છે તે સત્પુરુષોને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર છે. તેની નિષ્કારણ કરુણાને નિત્ય પ્રત્યે નિરંતર સ્તવવામાં પણ આત્મસ્વભાવ પ્રગટે છે. એવા સર્વ સત્પુરુષો, તેના ચરણારવિંદ સદાય હૃદયને વિષે સ્થાપન રહેા !

જે છ પદથી સિદ્ધ છે એવું આત્મસ્વરૂપ તે જેનાં વચનને અંગીકાર કર્યે સહજમાં પ્રગટે છે, જે આત્મસ્વરૂપ પ્રગટવાથી સર્વ કાળ જીવ સંપૂર્ણ આનંદને પ્રાપ્ત થઈ નિર્ભય થાય છે, તે વચનના કહેનાર એવા સત્પુરુષના ગુણની વ્યાખ્યા કરવાને અશક્તિ છે; કેમકે જેનો પ્રત્યુપકાર ન થઈ શકે એવો પરમાત્મભાવ તે જાણે કંઈ પણ ઇચ્છ્યા વિના માત્ર નિષ્કારણ કરુણાશીલતાથી આપ્યો, એમ છતાં પણ જેણે અન્ય જીવને વિષે આ મારો શિષ્ય છે, અથવા ભક્તિનો કર્તા છે, માટે મારો છે, એમ કદી જોયું નથી, એવા જે સત્પુરુષ તેને

અત્યંત લક્ષિતએ ફરી ફરી નમસ્કાર હો !

જે સત્પુરુષોએ સદ્ગુરુની લક્ષિત નિરૂપણ કરી છે, તે લક્ષિત માત્ર શિષ્યના કલ્યાણને અર્થે કહી છે. જે લક્ષિતને પ્રાપ્ત થવાથી સદ્ગુરુના આત્માની ચેષ્ટાને વિષે વૃત્તિ રહે, અપૂર્વ ગુણ દષ્ટિ-ગોચર થઈ અન્ય સ્વચ્છંદ મટે, અને સહેજે આત્માબોધ થાય એમ જાણીને જે લક્ષિતનું નિરૂપણ કર્યું છે તે લક્ષિતને અને તે સત્પુરુષોને ફરી ફરી ત્રિકાળ નમસ્કાર હો !

જો કદી પ્રગપણે વર્તમાનમાં કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ નથી, પણ જેના વચનના વિચારયોગે શક્તિપણે કેવળજ્ઞાન છે એમ સ્પષ્ટ જાણ્યું છે, શ્રદ્ધાપણે કેવળજ્ઞાન થયું છે, વિચારદશાએ કેવળજ્ઞાન થયું છે, ઇચ્છાદશાએ કેવળજ્ઞાન થયું છે, મુખ્ય નયના હેતુથી કેવળજ્ઞાન વર્તે છે, તે કેવળજ્ઞાન સર્વ અવ્યાબાધ સુખનું પ્રગટ કરનાર, જેના યોગે સહજ માત્રમાં જીવ પામવા યોગ્ય થયો, તે સત્પુરુષના ઉપકારને સર્વોત્કૃષ્ટ લક્ષિતએ નમસ્કાર હો ! નમસ્કાર હો !

ક્ષમાપના

હે ભગવાન ! હું ખડુ ભૂલી ગયો, મેં તમારાં અમૂલ્ય વચનને લક્ષમાં લીધાં નહીં. તમારાં કહેલાં અનુપમ તત્ત્વનો મેં વિચાર કર્યો નહીં. તમારા પ્રણીત કરેલા ઉત્તમ શીલને સેવ્યું નહીં. તમારાં કહેલાં દયા, શાંતિ, ક્ષમા અને પ્રવિત્રતા મેં ઝોળખ્યાં નહીં. હે ભગવાન ! હું ભૂલ્યો, આથડ્યો, રઝળ્યો અને અનંત સંસારની વિટમ્બનામાં પડ્યો છું. હું પાપી છું. હું ખડુ મદોન્મત્ત અને કર્મરજથી કરીને મલિન છું. હે પરમાત્મા ! તમારાં કહેલાં તત્ત્વ વિના મારો મોક્ષ નથી. હું નિરંતર પ્રપંચમાં પડ્યો છું. અજ્ઞાનથી અંધ થયો છું, મારામાં વિવેકશક્તિ નથી અને હું મૂઠ છું, હું નિરાશ્રિત છું, અનાથ છું. નિરાગી પરમાત્મા ! હું હવે તમારું, તમારા ધર્મનું અને તમારા મુનિનું શરણુગ્રહું છું. મારા અપરાધ ક્ષય થઈ હું તે સર્વ પાપથી મુક્ત થઉં એ મારી અભિલાષા છે. આગળ કરેલાં પાપોનો હું હવે પશ્ચાત્તાપ કરું છું. જેમ જેમ હું સૂક્ષ્મ વિચારથી ઊંડો ઊતરું છું તેમ તેમ તમારા તત્ત્વના ચમત્કારો મારા સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરે છે. તમે નિરાગી, નિર્વિકારી, સત્ ચિદાનંદસ્વરૂપ, સહજનંદી, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શી અને ત્રૈલોક્યપ્રકાશક છો. હું માત્ર મારા હિતને અર્થે તમારી સાક્ષીએ ક્ષમા ચાહું છું. એક પળ પછી તમારાં કહેલાં તત્ત્વની શંકા ન થાય, તમારા કહેલા રસ્તામાં અહોરાત્ર હું રહું, એ જ મારી આકાંક્ષા અને વૃત્તિ થાયો ! હે સર્વજ્ઞ ભગવાન ! તમને હું વિશેષ શું કહું ? તમારાથી કંઈ અબાણ્યું નથી. માત્ર પશ્ચાત્તાપથી હું કર્મજન્ય પાપથી ક્ષમા ઈચ્છું છું.

ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

